

Studia
Wschodnioeuropejskie

Nr
16/2022

Numer Jubileuszowy
Dedykowany Profesorowi
Józefowi Tymanowskiemu

Redakcja naukowa numeru:
Aleksandra Daniluk
Paweł Stawarz
Andrzej Wierzbicki

Warszawa 2022

MIĘDZYNARODOWA RADA NAUKOWA:

Przewodniczący: prof. dr hab. Józef Tymanowski

Członkowie: dr hab. Włodzimierz Fehler, prof. UPH (Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach); prof. dr hab. Igor Gretskiy (Uniwersytet Państwowy w Petersburgu); prof. dr hab. Bogusław Jagusiak (Wojskowa Akademia Techniczna); dr hab. Kinga Machowicz, prof. KUL (Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II); prof. dr hab. Victor Shadurski (Białoruski Uniwersytet Państwowy); prof. dr hab. Andrzej Wierzbicki (Uniwersytet Warszawski); prof. dr Valeriy Bortnikov (Doniecki Uniwersytet Narodowy imienia Lesi Ukrainki); prof. dr Yagub Mahmudov (Narodowa Akademia Nauk Azerbejdżanu); dr hab. Piotr Wawrzyk (Uniwersytet Warszawski); dr Agnieszka Bryc (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu); dr Andrey Rusakovich (Białoruski Uniwersytet Państwowy)

REDAKTOR NACZELNY

dr Paweł Stawarz

ZASTĘPCA REDAKTORA NACZELNEGO

dr Aleksandra Daniluk

SEKRETARZ NAUKOWY

mgr Saltanat Kuzembayeva

CZŁONKOWIE REDAKCJI

dr Aleksandra Kulaga

dr hab. Vadym Zheltovskyy

REDAKCJA TEMATYCZNA

Przemiany systemowe i problemy bezpieczeństwa państw Europy Środkowowschodniej
prof. dr hab. Andrzej Wierzbicki, prof. dr hab. Stanisław Bieleń, prof. dr hab. Bogusław Jagusiak,
dr hab. Włodzimierz Fehler, prof. UPH

Polityka, gospodarka i współpraca zagraniczna państw Europy Środkowowschodniej
dr hab. Irina Pavlenko, dr Aleksandra Kulaga

Spółeczeństwo i kultura państw Europy Środkowowschodniej
dr hab. Magdalena Karolak-Michalska, dr hab. Wojciech Lewandowski, dr Patrycja Spytek

REDAKCJA JĘZYKOWA

Prof. dr hab. Małgorzata Marcjanik (język polski), dr Oksana Gorobec (język rosyjski),
dr hab. Wojciech Lewandowski (język angielski)

**CZASOPISMO ZNAJDUJE SIĘ NA LIŚCIE MEIN - 70 PKT.
INDEX COPERNICUS - ICV 2020: 65.29**

COPYRIGHT BY:

Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2022
ISSN 2450-0267

ADRES WYDAWCY

Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych
Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 3
00-927 Warszawa
e-mail: swe@uw.edu.pl
<http://www.swe.uw.edu.pl>

Wersję pierwotną czasopisma Studia Wschodnioeuropejskie stanowi wersja elektroniczna.

Spis treści

Słowo wstępne	5
Biografia naukowa Profesora Józefa Tymanowskiego	7
Wykaz ważniejszych prac Jubilata	10
Stanisław Bieleń	
Bezsilność prawa wobec przemocy	17
Andrzej Wierzbicki	
Procesy narodotwórcze po upadku socjalizmu i rozpadzie imperium radzieckiego	33
Aleksandra Daniluk	
Program Partnerstwa Wschodniego – diagnoza problemów z efektywnością w kontekście czynnika geopolitycznego	49
Paweł Stawarz	
Changing power dynamics and new geopolitical reality in the South Caucasus	85
Włodzimierz Fehler	
Nowoczesne technologie jako instrument polityki bezpieczeństwa w kontekście walk o Górski Karabach w 2020 r.	95
Aleksandra Kułaga-Boczko	
Szok cenowy na europejskim rynku gazowym w 2021 roku – dominacja Rosji i wpływ innych zjawisk globalnych.	109
Wojciech Lewandowski	
Małe historie, wielka polityka. Obraz Hołodomoru w komiksowym reportażu Igorta <i>Dzienniki ukraińskie</i>	131
Iryna Pavlenko	
The secret of Taiwan’s innovative development breakthrough comparing with the Ukraine, Belarus and Georgia	149
Małgorzata Mizerska-Wrotkowska	
Rosja i Europa Wschodnia w hiszpańskich badaniach (recenzja książki Silvii Marcu pt. <i>Geopolítica de Rusia y Europa Oriental</i>)	167

Słowo wstępne

Oddajemy do rąk Czytelników wyjątkowy – specjalny numer „Studiów Wschodnioeuropejskich” dedykowany Panu Profesorowi Józefowi Tymanowskiemu – politologowi, badającemu przemiany systemowe w państwach poradzieckich, bezpieczeństwo europejskie oraz status teoretyczny nauki o polityce. Wyjątkowość ta wynika nie tylko z Jubileuszu Profesora, ale również z tego, iż był On Inicjatorem i wieloletnim Redaktorem Naczelnym niniejszego czasopisma.

Kilkanaście ostatnich lat bogatej kariery naukowej Jubilata to okres pracy na Uniwersytecie Warszawskim. W tym czasie uzyskał awans naukowy, będący podsumowaniem jego dorobku – tytuł profesora nauk społecznych. Profesor Józef Tymanowski, wniósł nieoceniony i niepodważalny wkład w politologiczne badania wschodnie, co znalazło wyraz nie tylko w bogatym dorobku naukowym Jubilata, ale również w przynależności instytucjonalno-organizacyjnej. Profesor J. Tymanowski stał się jednym z filarów utworzonej w 2019 roku na Wydziale Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych UW Katedry Studiów Wschodnich.

Publikacje naukowe Profesora J. Tymanowskiego odznaczały się doskonałym rozważaniem uwarunkowań badanych procesów i zjawisk, czego rezultatem był ich najwyższy poziom naukowy i obiektywizm poznawczy oraz rzetelność badawcza. Szczegóły Jego biografii naukowej są zamieszczone w dalszych częściach niniejszego wydawnictwa.

Bogaty dorobek naukowy Jubilata współtworzą także liczne i wiele znaczące osiągnięcia w zakresie kształtowania młodej kadry naukowej, dydaktyki oraz działalność ekspercka i popularyzatorska. Profesor wypromował wielu doktorów, magistrów i licencjatów. Wielu z nich obecnie pracuje na naszym Wydziale lub jest związanych z naszym środowiskiem. Był również redaktorem naukowym podręczników akademickich w zakresie nauki o polity-

ce. Na uwagę zasługuje również bardzo intensywna i wieloaspektowa działalność organizatorska, przejawiająca się w konceptualizacji i przygotowaniu kilkudziesięciu międzynarodowych i ogólnopolskich konferencji naukowych, założeniu i opiece naukowej nad kołami studenckimi, utworzeniu i prowadzeniu przez wiele lat niniejszego czasopisma i w wielu innych inicjatywach. Jako Zastępca Przewodniczącego Komitetu Organizacyjnego kierował przygotowaniem I Ogólnopolskiego Kongresu Europeistyki. Dowodem uznania licznych sukcesów w karierze akademickiej są przyznane nagrody uniwersyteckie oraz odznaczenia państwowe. Niejako ukoronowaniem kariery naukowej i zawodowej Jubilata jest objęcie urzędu Konsula Generalnego RP w Ałmaty w 2022 roku.

W osobistych kontaktach Jubilat zawsze przejawiał życzliwość, optymistyczny stosunek do trudnej, otaczającej nas rzeczywistości oraz szacunek do współpracowników niezależnie od ich wieku i statusu akademickiego, a także doktorantów i studentów. W pracy z młodymi badaczami wykazywał się nowatorskim i otwartym podejściem, zachęcającym do jak największej samodzielności oraz respektującym różnorodne punkty widzenia dzięki czemu stanowił motywację oraz inspirację dla licznych projektów badawczych, realizowanych zarówno na uczelni jak i poza nią. We wszystkich inicjatywach Prof. Józef Tymanowski pełnił rolę nie tylko opiekuna merytorycznego, ale przede wszystkim mecenasa podejmowanych przedsięwzięć w najpełniejszym tego słowa znaczeniu. Stworzone przez niego możliwości rozwoju, a także kontakty jakie udało się nawiązać dzięki wspólnym inicjatywom stanowią dla jego podopiecznych nieocenioną pomoc także po opuszczeniu murów uczelni.

Żywimy nadzieję, że numer specjalny „Studiów Wschodnioeuropejskich” dedykowany dorobkowi naukowemu Profesora Józefa Tymanowskiego nie tylko uświetni Jego Jubileusz, ale również dostarczy Państwu inspirującej naukowo i interesującej poznawczo lektury. Naszemu Jubilatowi życzymy dużo zdrowia, kolejnych jubileuszy oraz satysfakcji i sukcesów na kolejnym etapie kariery zawodowej.

*Sto lat Drogi Panie Profesorze!!!
Ad multos annos, Dostojny Jubilacie!!!
С Днём рождения, профессор!!!!*

Redaktorzy naukowci:
Aleksandra Daniluk
Paweł Stawarz
Andrzej Wierzbicki

Biografia naukowa Profesora Józefa Tymanowskiego

Profesor zwyczajny doktor habilitowany Józef Tymanowski jest związany z Uniwersytetem Warszawskim od 2009 roku na Wydziale Dziennikarstwa i Nauk Politycznych. Po ukończeniu studiów w 1983 roku na Wydziale Pedagogicznym Wojskowej Akademii Politycznej został zatrudniony w Instytucie Nauk Społecznych Wojskowej Akademii Technicznej (WAT). W latach 1997-2003 pełnił stanowisko – kierownika Zakładu Politologii w Instytucie Nauk Humanistycznych WAT. W okresie 1998-2003 pełnił także funkcję kierownika zaocznych Podyplomowych Studiów Integracji i Bezpieczeństwa Europejskiego.

W 1992 roku obronił doktorat w zakresie nauk wojskowych w Instytucie Nauk Humanistycznych Akademii Obrony Narodowej. Stopień naukowy doktora habilitowanego nauk humanistycznych ze specjalnością nauki o polityce - bezpieczeństwo narodowe, uzyskał na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu Wrocławskiego w 2011 roku. Tematem rozprawy habilitacyjnej były *Sąsiedzkie państwa wschodnie w polskiej polityce bezpieczeństwa w latach 1990-2003*.

Od 2010 roku Uniwersytet Warszawski stał się pierwszym miejscem pracy zawodowej Jubilata. W 2015 roku uzyskał stanowisko profesora na Uniwersytecie Warszawskim, wieńcząc karierę tytułem profesora nauk społecznych w 2019 roku.

Zainteresowania badawcze Szanownego Jubilata koncentrowały się w początkowym okresie rozwoju pracy naukowej wokół problemów bezpieczeństwa międzynarodowego i przemian systemowych w państwach Europy Środkowej i Wschodniej. W kolejnych latach przedmiotem zainteresowań Profesora Józefa Tymanowskiego była polityka bezpieczeństwa państw poradzieckich oraz procesy systemowe w nich zachodzące. W każdym z tych

nurtów badawczych publikowano monografie, które stawały się interesującymi źródłami wiedzy dla badań kolejnych pokoleń pracowników naukowych. W pierwszym okresie kariery naukowej należy wyróżnić monografię *Sąsiedzkie państwa wschodnie w polskiej polityce bezpieczeństwa 1990-2003*, wydaną w 2009 roku. Podstawą źródłową do badań w tym obszarze była wnikliwa i drobiazgowa kwerenda archiwalna, której przeprowadzenie w owym czasie wymagało od badacza szczególnej determinacji i uporów. Owocem badań i analiz stały się również monografie zbiorowe, których Jubilat był redaktorem lub współredaktorem takie jak: *Międzynarodowe i wewnętrzne aspekty członkostwa Polski w NATO*, wydana w 1999 r., *Współczesne problemy globalne a bezpieczeństwo europejskie*, wydana w 2001 r., *Bezpieczeństwo państw i narodów w procesie integracji europejskiej*, wydana w 2002 roku oraz liczne artykuły naukowe opublikowane w czasopismach polskich i zagranicznych.

Drugi obszar Jego zainteresowań dotyczył przemian systemowych państw poradzieckich. Owocem tych badań były m.in. monografie zbiorowe pod redakcją lub współredakcją Jubilata: *Federacja Rosyjska w procesie demokratyzacji*, wydana w 2011 roku; *Ukraina między Wschodem a Zachodem*, wydana w 2014 roku; *Białoruś i Polska we współczesnej Europie*, wydana w 2015 roku oraz monografia autorska *Rola i znaczenie Republiki Białoruś we współczesnej Europie*, wydana w 2017 roku. Prace te wpisują się w problematykę przemian systemowych Wschodu, ukazując różne aspekty uwarunkowań wewnętrznych, jak i przemian systemowych zachodzących w środowisku międzynarodowym.

Dowodem na wkład Jubilata w rozwój europeistyki jest m.in. współredakcja naukowa objętej Patronatem Honorowym Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, obszernej monografii zbiorowej pt.: *Integracja Europejska. Główne obszary badawcze*, wydanej w 2015 r.

Profesor Józef Tymanowski był także redaktorem naczelnym czasopisma *Studia Wschodnioeuropejskie*, które zyskało uznanie w środowisku naukowym, zajmującym się poradzieckim Wschodem. Czasopismo to znajduje się na liście MEiN z 70 pkt. a jego Indeks Copernicus ICV wynosi 65,29 pkt.

Istotne miejsce w aktywności wydawniczej Szanownego Jubilata odgrywają również podręczniki akademickie, których był redaktorem naukowym. Pierwszym z nich, była *Nauka o polityce*, wydana w 1998 roku w WAT dla podchorążych. Z punktu widzenia akademickiego środowiska wojskowego, w przypadku którego studia były ukierunkowane na profil techniczny, podręcznik ten spełniał istotną rolę w edukacji politologicznej przyszłych oficerów Wojska Polskiego. Po latach, w 2003 roku, jego miejsce zajął podręcznik opublikowany pod redakcją naukową Profesora Józefa Tymanowskiego pt. *Nauka o państwie*

i polityce, który wszedł do kanonu podręczników do nauki o państwie i polityce. Nie sposób pominąć zasług Szanownego Jubilata w popularyzacji politologii i nauk o bezpieczeństwie. Był on mianowicie redaktorem naukowym i współautorem wydawnictw o charakterze ogólnopolskim, jak i międzynarodowym, jak np. *Procesy europeizacji Ukrainy w wybranych obszarach*, wydanej w Kijowie w 2016 roku. Profesor Józef Tymanowski nawiązywał kontakty z zagranicznymi ośrodkami naukowymi na Ukrainie, na Białorusi, w Rosji, Azerbejdżanie oraz w Kazachstanie. Efektem tych kontaktów były wspólne publikacje naukowe, niezwykle cenne z punktu widzenia różnorodnego narodowego poglądu na kwestie bezpieczeństwa, ładu międzynarodowego czy zakresu i charakteru przemian systemowych. W 2012 roku przeprowadził wykłady na trzech uczelniach w Mińsku na Białorusi, co przyczyniło się do współpracy naukowej i wydawniczej. Szanowny Jubilat był także otwarty na działalność ekspercką. W 2018 roku na zamówienie Biura Analiz Sejmowych zrealizował temat pt. *Zmiany w narracji pamięci na Ukrainie - konsekwencje dla Polski i stosunków międzynarodowych*.

Szanowny Jubilat obok rozwoju naukowego, aktywności wydawniczej oraz eksperckiej, angażował się na rzecz rozwoju Instytutu Europeistyki oraz Katedry Studiów Wschodnich. W okresie 2012-2020 pełnił obowiązki kierownika Zakładu Europejskich Studiów Subregionalnych. Był inicjatorem i organizatorem wielu konferencji ogólnopolskich jak i międzynarodowych. Dla członków Zakładu był zawsze Szefem, który wspierał i pomagał, zachęcał i bronił, jeśli tego wymagały okoliczności.

Pan Profesor Józef Tymanowski zawsze miał bardzo dobry kontakt ze studentami. Potrafił rozbudzać w nich zainteresowania naukowe. Był opiekunem naukowym Studenckiego Koła Młodych Dyplomatów oraz Studenckiego Koła Współpracy Polska-Wschód, które aktywnie organizowały liczne konferencje naukowe zarówno o wymiarze ogólnopolskim, jak i międzynarodowym.

Profesor Józef Tymanowski równoległe z karierą naukową prowadził działalność dydaktyczną. Początkowo realizował zajęcia w formie ćwiczeń i konwersatoriów, następnie wykładów, wykładów monograficznych, seminariów licencjackich, seminariów magisterskich oraz doktoranckich. Obejmowały one zagadnienia z zakresu polityki bezpieczeństwa państw obszaru poradzieckiego, oraz procesów przemian zachodzących w tym obszarze, ze szczególnym uwzględnieniem bezpieczeństwa energetycznego. Wypromował sześciu doktorów, a obecnie sprawuje opiekę nad kolejnymi dwoma. Warto podkreślić, że dwie osoby, których promotorem był prof. dr hab. Józef Tymanowski, zdobyły pierwsze miejsce w konkursie prac doktorskich, zorganizowanych przez Polskie Towarzystwo Studiów Eu-

ropejskich. Prof. J. Tymanowski jest także recenzentem dziewięciu dysertacji doktorskich oraz siedmiu rozpraw habilitacyjnych.

Szanowny Jubilat był wielokrotnie nagradzany przez Jego Magnificencję Rektora Uniwersytetu Warszawskiego zarówno za działalność naukową, jak i organizacyjną.

Profesor Józef Tymanowski współpracuje z ośrodkami naukowymi w całej Polsce i za granicą. Pełni funkcję Przewodniczącego Rady Naukowej Stowarzyszenia Współpracy Polska – Wschód.

Wykaz ważniejszych prac Jubilata

Monografie:

Bezpieczeństwo państw i narodów w procesie integracji europejskiej, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2002, 261 ss.

Nauka o państwie i polityce, Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi, Łódź 2003, 232 ss.

Sąsiedzkie państwa wschodnie w polskiej polityce bezpieczeństwa, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2009, 474 ss.

Ukraina między Wschodem a Zachodem, Wydawnictwo WDiNP UW, Warszawa 2014, 216 ss.

Rola i znaczenie Republiki Białoruś we współczesnej Europie, Wydawnictwo Naukowe Adam Marszałek, Toruń 2017, 245 ss.

Artykuły w czasopismach:

Kultura polityczna w okresie transformacji, „Wojsko i Wychowanie 1997, nr 10, s. 43-46.

Bezpieczeństwo europejskie u progu XXI w., „Zeszyty Naukowe. Socjologiczne aspekty bezpieczeństwa narodowego” (red. T. Leczykiewicz, Z. Zagórski), Wydawnictwo Naukowe WSO Wrocław 1999 r., s. 45-53.

Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, „Edukacja europejska w szkole. Dwumiesięcznik dla nauczycieli” 2000, nr 2, s. 83-94.

Rosja w polskiej polityce bezpieczeństwa, „Zeszyty Naukowe WSHE w Łodzi” 2003, nr 2(34), s.77-87.

Rosja -Białoruś-Ukraina w polskiej polityce bezpieczeństwa, w: „Zeszyty Naukowe” 2003, nr 2 (51), AON, s. 232-245.

Metodologiczne aspekty badania sąsiedzkich państw wschodnich w polskiej polityce bezpieczeństwa, „Przegląd Europejski 2010, nr 2(21) 2010, s. 57-80.

Artykuły w wydawnictwach nieperiodycznych:

Przyczynek do etosu oficera w okresie międzywojennym w Polsce, w: M. Adamkiewicz (red.), *Tradycja i współczesność etosu oficera Wojska Polskiego*, Warszawa 1997.

Edukacja obywatelska w okresie przemian ustrojowych, w: *Kształcenie Humanistyczne w Akademiach Wojskowych*, Wydawnictwo Naukowe WAT, Warszawa 1998, s. 110-114.

Nauka o polityce- przedmiot, metody i funkcje, w: *Nauka o Polityce*, (red. J. Tymanowski), Wydawnictwo Naukowe WAT, Warszawa 1998, s. 11-31.

Ruchy społeczne i partie polityczne, w: *Nauka o Polityce*, (red. J. Tymanowski), Wydawnictwo Naukowe WAT, Warszawa 1998, s. 62- 78.

Państwo demokratyczne, w: *Nauka o Polityce*, (red. J. Tymanowski), Wydawnictwo Naukowe WAT, Warszawa 1998, s. 79-97.

Granice Europy a rozszerzenie NATO na Wschód, w: *NATO a Europa Wschodnia*, (red. K. A. Wojtaszczyk, J. Niepsuj), Dom Wydawniczy Elipsa. Warszawa 1998, s. 73-79.

Nowa architektura bezpieczeństwa europejskiego, w: *Międzynarodowe i wewnętrzne aspekty członkostwa Polski w NATO*, (red. W. Fehler, J. Tymanowski), Wydawnictwo Naukowe Adam Marszałek, Toruń 1999, s.9-20.

Polish Army in international peace operations, w: *Poland in Transition*, (red. K.A. Wojtaszczyk), Warszawa 1999 , s. 209-217.

Przemiany w krajach Europy Środkowej i Wschodniej w procesie integracji europejskiej, w: *Współczesne problemy globalne a bezpieczeństwo europejskie*, (red. J. Tymanowski), Wydawnictwo Naukowe Adam Marszałek, Toruń 2001, s. 81-96.

Uloha Edukacie v Obdobi Systemovej Transformacie, w: *Ucitel Vojenskej Vysokej a Strednej Skoly*, (red. J. Oberuc,B.Harman), Liptovski Mikulasi, Wyd. Vojenska Akademia 2000, s. 181-185.

Architektura evropske bezpecnosti na prahu 21. století, w: *Polsko a Česká Republika- dva novi členové NATO*, (red. Z. Križ, M. Pavka), Brno 2000, s.74-90.

Współpraca państw w Europie Środkowej i Wschodniej w procesie integracji, w: *Polska w systemie międzynarodowym w dobie integracji europejskiej*, (red. M. Marczevska - Rytko), Puławy 2001, s. 59-69.

Instytucjonalizacja idei integracji europejskiej po II wojnie światowej, w: *Współczesna Europa*, (red. K.A.Wojtaszczyk), Warszawa 2001, s. 134-171.

Polityka bezpieczeństwa Unii Europejskiej, w: *Bezpieczeństwo Polski w perspektywie członkostwa w Unii Europejskiej*, (red. K.A.Wojtaszczyk), Warszawa 2002, s. 13-26.

Struktury bezpieczeństwa międzynarodowego i europejskiego, w: *Współczesne bezpieczeństwo*, (red. W. Fehler), Toruń 2002, s. 59-89.

Armia europejska- próba tworzenia europejskiego potencjału obronnego, w: *Bezpieczeństwo państw i narodów w procesie integracji europejskiej*, (red. W. Śmiałek, J. Tymanowski), Wydawnictwo Naukowe Adam Marszałek, Toruń 2002, s.73-83.

Security Problems of the Visegrad Group Member States, w: *Transformation in Central European Security Environment*, (red. B. Balcerowicz, J. Pawłowski), Akademia Obrony Narodowej, Warszawa 2002, s. 16-24.

Wspólna Polityka Zagraniczna i Bezpieczeństwa Unii Europejskiej, w: *Kulturowe, ekonomiczne i polityczne wymiary integracji europejskiej*, (red. Jerzy Gryz) Łódź 2002 r., s.143-160.

Polska i jej sąsiedzi w regionalnych strukturach współpracy, w: *Polska- Unia Europejska*, (red. K. A. Wojtaszczyk), Instytut Nauk Politycznych UW, Warszawa 2003, s. 345-371.

Transformacja systemowa Polski oraz innych państw Europy Środkowej i Wschodniej, w: *Polska – Unia Europejska*, (red. K. A. Wojtaszczyk), Warszawa 2003, s. 281-311.

Stosunki polityczno – wojskowe między Polską a sąsiedzkimi krajami wschodnimi, w: *Transformacja systemowa w krajach Europy Środkowej i Wschodniej 1989 – 2002*, (red. Tadeusz Godlewski, Adam Oseski, K.A. Wojtaszczyk), Bydgoszcz – Pułtusk 2003.

Polityka globalna, w: *Nauka o państwie i polityce*, (red. J. Tymanowski), Łódź 2003, s. 185-199.

Wschodni wymiar polskiej polityki bezpieczeństwa w warunkach członkostwa w NATO i Unii Europejskiej, w: *Podział odpowiedzialności za bezpieczeństwo Europy pomiędzy NATO i Unię Europejską*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Obrony Narodowej, pod red. Andrzeja Ciupińskiego, Warszawa 2006, s. 186 – 196.

Polska polityka wschodnia jako element dialogu europejskiego, w: *Dialog europejski Zachód – Wschód*, A. Stępień – Kuczyńska i T. Jałmużna (red.), Wydawnictwo Naukowe Adam Marszałek, Toruń 2006, s. 165 – 187.

Wyzwania i zagrożenia w polskiej polityce bezpieczeństwa. Analiza zagrożeń kryzysowych po 1990 roku, w: *Zarządzanie kryzysowe w Polsce*, M. Jabłonowski, L. Smolak (red.), Akademia Humanistyczna w Pułtusku, Pułtusk 2007, s. 169-189.

Polski projekt kreowania wschodniego wymiaru bezpieczeństwa Unii Europejskiej, w: *Współczesne wyzwania europejskie*, B. Jagusiak (red.), Wydawnictwo Naukowe WAT, Warszawa 2008, s. 139-151.

Aksjologiczne uwarunkowania stosunków politycznych Federacja Rosyjska – Unia Europejska, w: *Strategie rozwoju Unii Europejskiej, Wizje Europy 10*, J. Adamowski, K.A. Wojtaszczyk (red.), Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2010, s. 185-223.

Aksjologiczne uwarunkowania w dziedzinie bezpieczeństwa europejskiego, w: „*Studia Bezpieczeństwa Narodowego*” 2011, nr, Z. Trejnis (red.), s. 191-225.

Polska kreatorem „wymiaru wschodniego” Unii Europejskiej, w: *Bezpieczeństwo obszaru poradzieckiego*, A. Bryc, A. Legucka, A. Włodkowska – Bagan (red.), Difin, Warszawa 2011, s. 343-357.

Partnerstwo wschodnie, w: *Prezydencja w Radzie Unii Europejskiej. Słownik*, K.A. Wojtaszczyk (red.), Oficyna Wydawnicza ASPRA – JR, Warszawa 2011, s. 54-55.

Stany nadzwyczajne w RP i finanse publiczne, w: *WOS. Wiedza o społeczeństwie, Repetytorium maturalne*, K.A. Wojtaszczyk, W. Jakubowski, Ł. Zamęcki (red.) Wydawnictwo Poltext, Warszawa 2012, s. 342-353.

Polska polityka zagraniczna po 1989 roku, w: *WOS. Wiedza o społeczeństwie, Repetytorium maturalne*, K.A. Wojtaszczyk, W. Jakubowski, Ł. Zamęcki (red.) Wydawnictwo Poltext, Warszawa 2012, s. 353-371.

Rosja między demokracją a autorytaryzmem, w: *Federacja Rosyjska w procesie demokratyzacji*, J. Tymanowski (red.), Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2011, s. 19-55.

Rosja w europejskiej polityce bezpieczeństwa, w: *Federacja Rosyjska w procesie demokratyzacji*, J. Tymanowski (red.), Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2011, s. 201-239.

Bezpieczeństwo polityczne i ekonomiczne w relacjach polsko-rosyjskich, w: *Geopolityka w stosunkach polsko-rosyjskich*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2012, s. 65-87.

Polityka zagraniczna państwa a proces kształtowania się nowego ładu międzynarodowego, w: *Interdyscyplinarny wymiar bezpieczeństwa*, Marek Adamkiewicz (red.), Wydawnictwo WAT, Warszawa 2012, s. 281-293.

Demokracja czy autorytaryzm w rozwoju Republiki Białoruś, w: *Republika Białoruś między Wschodem a Zachodem*, J. Tymanowski, S. Musienko, M. Włodarkiewicz (red.) Wydawnictwo WDiNP UW, Warszawa 2012, s. 11-33.

Ukraina a polityka wschodnia Unii Europejskiej, w: *Razem czy osobno*, Oleg Boryniak, Marta Wałak (red.), Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie, Piotrków Tryb. – Iwano-Frankiowski 2013, s. 123-140.

Władimir Władimirowicz Putin – współczesny car Rosji, w: *Politycy Europejscy XXI wieku*, Justyna Miecznikowska (red.) Wydawnictwo MADO, Toruń 2013, s. 261-285.

Sąsiedzkie państwa wschodnie w polskiej polityce bezpieczeństwa, w: *Militarne i niemilitarne aspekty bezpieczeństwa Polski w Unii Europejskiej*, Tadeusz Szczurek (red.), Wydawnictwo WAT, Warszawa 2014, s. 119-128.

Poland's Foreign Policy in the Years 1945-1980, w: *Poland and Spain in Contemporary World*, Małgorzata Mizerska -Wrotkowska, José Luis Orella Martinez (red.), Wydawnictwo Naukowe SCHEDAS, Warszawa 2014, s. 23-45.

Ukraina w polityce Unii Europejskiej, w: *Polska w procesie integracji europejskiej. Dekada doświadczeń (2004-2014)*, K.A. Wojtaszczyk, M. Mizerska-Wrotkowska, W. Jakubowski (red.) Wydawnictwo WDiNP UW, Warszawa 2014, s. 269-283.

Regionalizm w studiach europejskich, w: *Studia Europejskie. Wyzwania interdyscyplinarności*, J. Czাপutowicz (red.), Wydawnictwo WDiNP UW, Warszawa 2014, s. 231-247.

Europeizacja Ukrainy, w: *Księga dedykowana Profesor Teresie Łoś-Nowak, W kręgu nauki o stosunkach międzynarodowych*, A. Dudek (red.), Wydawnictwo Rambler, Warszawa 2015, s. 195-207.

Проблемы политической и экономической безопасности в контексте польско-российских отношений, w: *Российско-польские отношения в зеркале геополитических концепций. Избранные статьи польских экспертов*, С. Белень, А. Скшипек, Д. Карнаухов, О. Петровская (red.), Российский институт стратегических исследований, Москва 2015, s. 135-154.

Białoruś między Wschodem a Zachodem. Ideologiczne uwarunkowania polityki zagranicznej państwa, w: *Białoruś i Polska we współczesnej Europie*, J. Tymanowski, A. Daniluk, J. Bryl (red.), Wydawnictwo WDiNP, Warszawa 2015, s. 31-45.

„Refleksje o pierestrojce polskich uczonych. Dyskusja okrągłego stołu, w:”Pierestrojka trzydzieści lat później”, A. Stępień – Kuczyńska, Tom 4/2015, Numer specjalny, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2015, s. 25-207.

Polska i Białoruś we współczesnej Europie – w 25 lat po podpisaniu Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy, w: *Stosunki polsko-białoruskie w 25 lat po podpisaniu Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy*, A. Daniluk, J. Hofmokl, J. Nadolska (red.), Wydawnictwo MSZ RP, Warszawa 2018, s. 30-44.

Poland and Belaru 26 Years After the Signing of the Treaty on Good Neighbourhood and Friendly Gooperation, w: *Good Neighbourhood Treaties of Poland, Poltical, Security and Social Relations*, Karina Paulina Marczuk (Edited by), Palgrave Macmilan 2019, s. ?

Polityka bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej. Od założeń ideowych do praktyki działań, w: *Polska i Europa w perspektywie politologicznej, II tom, Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Konstantemu Adamowi Wojtaszczykowi z okazji 45-lecia pracy akademickiej*, J. Miecznikowska, J. Wojnicki, Ł. Zamecki (red.), Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2020, s. 547-569.

Й. Тумановский, І. Павленко, *Аналіз і перспективи інноваційної діяльності в Польщі і в Україні*, w: *Економіка і організація управління. Economics and Organization of Management*, Міністерство освіти і науки України, Донецький національний університет імені Василя Стуса, Випуск №2 (38) 2020 Вінниця 2020, s. 42-55.

Redakcja (bądź współredakcja) wydawnictw naukowych:

Nauka o Polityce, Wydawnictwo Naukowe WAT, Warszawa 1998,

Międzynarodowe i wewnętrzne aspekty członkostwa Polski w NATO, (współredakcja Włodzimierz Fehler), Wydawnictwo Naukowe Adam Marszałek, Toruń 1999, 147 ss.

Współczesna problemy globalne a bezpieczeństwo europejskie, Wydawnictwo Naukowe Adam Marszałek, Toruń 2001, 209 ss.

Sąsiedzkie państwa wschodnie w polskiej polityce bezpieczeństwa, (współredakcja Janusz Świniarski), Wydawnictwo Naukowe Adam Marszałek, Toruń 2009, 310 ss.

Federacja Rosyjska w procesie demokratyzacji, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2011, 410 ss.

Republika Białoruś między Wschodem a Zachodem, Wydawnictwo WDiNP UW, Warszawa 2012 (w języku rosyjskim).

Polityka zagraniczna państw Europy Środkowej i Wschodniej na przełomie XX i XXI wieku, Wydawnictwo WDiNP UW, Warszawa 2013, 311 ss.

Przewodnik, Uczestnicy I Ogólnopolskiego Kongresu Europeistyki, Wydawnictwo WDiNP UW, Warszawa 2014, 125 ss.

Integracja europejska. Główne obszary badawcze, (współredakcja Konstanty A. Wojtaszczyk, Paweł Stawarz), Ogólnopolski Kongres Europeistyki, Warszawa 2015, 865 ss.

Białoruś i Polska we współczesnej Europie, (współredakcja Aleksandra Daniluk, Józef Bryll), Wydawnictwo WDiNP UW, Warszawa 2015, 350 ss.

Procesy europeizacji Ukrainy w wybranych obszarach, (współredakcja Julita Karwacka, Józef Bryll), Wydawnictwo Naukowe Narodowa Akademia Zarządzania w Kijowie, Kijów-Warszawa 2016, 228 ss.

Rosja w procesie wyzwań - między demokracją a autorytaryzmem (współredakcja Andrzej Skwarski, Natalia Moch), Dom Wydawniczy Elipsa, ISBN 978-83-8017-300-2, Warszawa 2020, 192 ss.

Bezsilność prawa wobec przemocy

Wojna na Ukrainie przypadła na bardzo niebezpieczny okres w rozwoju stosunków międzynarodowych. Po kilkudziesięciu latach stabilizacji, spokoju i demokratyzacji w systemie zachodnim nastąpił czas wstrząsów gospodarczych, kryzysów migracyjnych, a nawet zagrożeń wojną globalną. Wszystko to jest rezultatem rozmaitych przesunięć w planetarnych i regionalnych układach sił. Wynika także z głębokiego kryzysu przywództwa światowego¹, marnej kondycji moralnej rządzących oraz deprecjacji reguł życia zbiorowego. Podważa się podstawowe zasady ustrojowe, zastępując ustroje demokratyczne hybrydalnymi „demokracjami”. Tak, jak kiedyś proroczo przewidywał Jacob L. Talmon, mamy do czynienia z przekształcaniem się demokracji liberalnej w „mesjanistyczną demokrację totalitarną”, która zakłada istnienie w polityce jednej, wyłącznej prawdy². Do tego dochodzi nowa technologia, pozwalająca oślepiać masy społeczne i manipulować ich zbiorowymi odruchami. Oligarchowie i bosowie partyjni wykorzystują najnowsze technologie do wpływu na wybory. Polityka w wielu demokratycznych systemach politycznych (nie mówiąc o systemach autorytarnych) przestała być służbą publiczną i troską o dobro wspólne, a stała się bezpardonową walką o władzę i wpływy³.

Już w 2014 roku można było przewidzieć, że pospieszne wciąganie Ukrainy do struktur zachodnich spotka się z ostrym sprzeciwem Rosji, która ma tam żywotne interesy bezpieczeństwa. Tak samo jak Stany Zjednoczone w różnych częściach globu. Ale poza garstką

¹ S. Bieleń, *Przywództwo w stosunkach międzynarodowych*, w: M. Karwat, F. Pierchalski (red.), *Uniwersytet i nauka o polityce. Sprawdziany tożsamości*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2022, s. 109-125

² J.L. Talmon, *Źródła demokracji totalitarnej*, tłum. A. Ehrlich, UNIVERSITAS, Kraków 2015. .

³ „W wielu krajach do władzy dochodzą błażni. Prawda przestaje być podstawową wartością i płynnie przechodzi w postprawdę, a myślenie w przeciętność i banalność. Mądrość znika na rzecz pragmatycznej wiedzy, a troskę o siebie wypiera chora ambicja, pycha i zawiść”. T. Gadacz, *Uniwersalne prawdy i prawa życia dla mądrych ludzi na trudne czasy*, Wydawnictwo Nieoczywiste, Kraków 2018, s. VI.

trzeźwo myślących analityków nikt nie zdawał sobie sprawy z narastającego dramatyzmu sytuacji. Po wybuchu wojny odcięto społeczeństwa od źródeł informacji, zablokowano niewygodne wypowiedzi i oceny (cenzura prewencyjna, inwigilacje, donosy, szykany), co oznacza, że nadchodzi „czarna noc” dla wolności wypowiedzi⁴. To przecież jedna z podstaw liberalnego Zachodu.

Ofiarą każdej wojny jest prawda. Jak głosić odrębne poglądy, niezależne diagnozy i analizy, jeśli zapanował syndrom myślenia grupowego? Najważniejsza jest totalna mobilizacja w obliczu wroga, a prawda jest na ostatnim miejscu. Argumentacja emocjonalna, romantyczne uniesienia i egzaltowane komentarze nawet zawodowych badaczy polityki międzynarodowej wypierają chłodne analizy i zdystansowaną refleksję. Na naszych oczach upowszechnia się manichejski podział na „dobro” i „zło”. Wmówiono ludziom, że Rosja to wcielenie szatana, a Zachód z USA na czele, to same najlepsze cnoty. Tymczasem z doświadczenia i obserwacji wiadomo, że między skrajnościami zawsze jest jakaś strefa pośrednia, tj. obszar, na którym gubią się opozycje: nie wiadomo, gdzie prawda, a gdzie fałsz, gdzie informacja, a gdzie dezinformacja, gdzie wróg, a gdzie swój. Badacze stosunków międzynarodowych powinni być szczególnie wyczuleni na błędy percepcyjne i atrybucyjne, na zakłócenia prowadzące do *mispercepcji*⁵.

Jeśli wschodnioznawstwo, a tym bardziej rosjoznawstwo było kiedykolwiek nauką, to obecnie na pewno uległo degradacji tak w płaszczyźnie metodologicznej, jak i poznawczej. Nauka wyobrażana jako dziedzina swobodnych i nieograniczonych dociekań okazuje się fikcją. Naukowa wiarygodność i obiektywizm są wypaczane przez zaangażowanych ideologicznie i politycznie naukowców, którzy są wyznawcami jedynej, oficjalnie zadekretowanej prawdy⁶. Zamiast bronić się przed propagandą, ludzie w imię jakiejś wydumanej poprawności politycznej sami domagają się ograniczeń wolności wypowiedzi. Nie byłoby w tym nic dziwnego, gdyby nie doświadczenie drugiej połowy XX wieku, kiedy nasza

---

⁴Podstawą wiedzy dziennikarskiej stały się doniesienia wywiadów i służb specjalnych. Poza nielicznymi wyjątkami trwa „formatowanie” umysłów i uniformizacja poglądów, „kolonizacja” umysłowa, „ideologiczny zelowizm” i bezalternatywność modeli rozwojowych. Polska na lata pogrążyła się w tępej rusofobii, odcinając się praktycznie od zdominowanego przez Rosję obszaru eurazjatyckiego, ale i wyróżniając się negatywnie na tle innych państw europejskich.

⁵ R. Jervis, *How Statesmen Think: The Psychology of International Politics*, Princeton University Press, Princeton 2017.

⁶ Jest w ludziach skłonność do szybkiego wydawania sądów wartościujących, mniemania, że na podstawie pierwszych doniesień o jakimś wydarzeniu są w stanie wyrobić sobie jasny ogląd sytuacji. Hipotezy, a nawet spekulacje przybierają postać faktów. Tymczasem badacze powinna szczególnie obowiązywać powściągliwość i troska o obiektywność.

część świata podlegała eksperymentom ustrojowym, narzucającym nauce ideologiczne poddaństwo na niespotykaną wcześniej skalę. Wydawałoby się, że te doświadczenia nie pójdą na marne. Tymczasem sprawy wyglądają inaczej, a nawet gorzej niż było. Pogłębiła się bowiem materialna zależność od państwowego „mecenatu”, a system awansów naukowych ciągle ma charakter „lojalnościowy” i „koneksyjny”. Po reformach nauki zmienił się radykalnie zakres swobód, jeśli chodzi o inicjatywność badawczą i wolność akademicką. Reglamentacja środków poprzez system grantów jest zakamuflowaną formą kontroli „poprawności” projektów badawczych.

Napisanie wnikliwej i rzetelnej analizy przyczyn, przebiegu i skutków wojny w bezpośrednim sąsiedztwie Polski, gdy w pierwszym odruchu najważniejsze jest potępienie agresora i wykazanie solidarności z ofiarami, jest prawie niewykonalne na zasadzie *sine ira et studio*. Od strony moralnej każda wojna jest złem i nie ma dla niej żadnych usprawiedliwień⁷. Rosyjska inwazja na Ukrainę jest pogwałceniem prawa międzynarodowego, jest sprzeczna nie tylko z moralnymi wartościami, ale i roztropnością polityczną. Nie ma żadnego usprawiedliwienia dla tezy, że wojna jest racjonalnym przedłużeniem polityki i dyplomacji. Carl von Clausewitz nie zauważył, że takie twierdzenie nie ma ani moralnego, ani logicznego usprawiedliwienia. Jest to dowód na absurdalność ludzkiego myślenia i postępowania⁸. Tymczasem trwa apoteoza wojny, niezależnie od tego, że przybywa ofiar i gróźb na temat jej eskalacji⁹.

Uzasadnione potępienie wojny nie powinno zwalniać badaczy z intelektualnego wysiłku. Nienawiść do wroga nie powinna przesłaniać szans na zbudowanie wizji na czas powojenny. Mimo powszechnej krytyki papieża Franciszka za wypowiedziane o wojnie na Ukrainie słowa warto zastanowić się właśnie nad jego przesłaniem. Badaczom nie powinno chyba zależeć na uzasadnianiu logiki wojny, podsycaniu nienawiści i militarystyce życia społeczeństw. Liberalnie zorientowani uczeni zwracają się raczej ku pokojowi i pojednaniu w stosunkach międzynarodowych. Realistom też zależy na odwróceniu tendencji destrukcyjnych na rzecz roztropności. Świadczą o tym wypowiedzi prominentnych badaczy amery-

⁷ Zob. szerzej: T. Żuradzki, T. Kuniński (red.), *Etyka wojny. Antologia tekstów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.

⁸ L. Stomma, *Antropologia wojny*, ISKRY, Warszawa 2015.

⁹ Potrzebna jest *debellizacja* ludzkich umysłów, stworzenie kultury „odwojnia”, „wyzzerowanie” neuroz i fantazji, których przemocowy charakter pozostaje często nieuświadomiany i skryty. T. Szerszeń, *Wszystkie wojny świata*, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 2021, s. 43.

kańskich (Johna J. Mearsheimera, Stevena Walta¹⁰, Stephena Cohena, a także najstarszego z nich Henry Kissingera¹¹).

Dwie tradycje myślenia – grocuszowska i kantowska wyraźnie odnoszą się do budowy zabezpieczeń przed eskalacją wrogości¹². Jeśli będziemy zmierzać do podsycania wrogości, świat wcale nie będzie lepszym miejscem. Zakończenie wojny wcale nie musi oznaczać nastania ery pokoju. O przemocy strukturalnej pisał kiedyś Johan Galtung¹³, dziś niemal zapomniany. A przecież przymus w stosunkach międzynarodowych może przybierać różne postaci, z czego przeciętni ludzie nie zdają sobie sprawy. Dlatego zgodnie z myśleniem i intuicją papieża, odwołującego się do sedna chrześcijaństwa, by umieć przebaczać i miłować nieprzyjaciół, już teraz – choć nie ucichły jeszcze działa – przygotowywać grunt pod przyszłe pojednanie¹⁴.

Skupienie uwagi na ocenie moralno-etycznej nie prowadzi do zrozumienia tego, co z politologicznego punktu widzenia wydaje się najważniejsze. Otóż państwa takie jak Ukraina, bez ugruntowanej tożsamości i stabilności systemowej, leżące na styku różnych cywilizacji i ugrupowań geopolitycznych, stają się przedmiotem w grze wielkich potęg. Starcie między Zachodem a Rosją spowodowało katastrofę, która może zadecydować o losach nie tylko nowego porządku międzynarodowego, ale nawet o losach całej planety. Na tym tle pojawiają się nie tylko pytania o przyczyny konfliktu, ale i o to, czy wyczerpano wszystkie środki, aby nie doprowadzić do jego wybuchu; dlaczego unika się analiz pod kątem udziału USA i państw NATO w tej wojnie, ze wskazaniem na ich interesy strategiczne? Czy przypadkiem nie mamy do czynienia nie tylko ze zderzeniem dwóch imperializmów, ale także antagonizmem między nacjonalizmem wielkorosyjskim i nacjonalizmem ukraińskim? Jaką rolę w tej wojnie ma odegrać Polska i kto ponosi odpowiedzialność za coraz większe ryzyko bezpośredniego uwikłania państwa w katastrofę wojenną?

¹⁰ Zob. np. *Munk Debate: Russia-Ukraine War: Stephen Walt, John Mearsheimer vs. Michael McFaul, Radosław Sikorski*, <https://www.youtube.com/watch?v=EhgWLmd7mCo> (6.06.2022).

¹¹ Henry Kissinger, senior amerykańskiej dyplomacji, podczas Światowego Forum Ekonomicznego w Davos w Szwajcarii wezwał do negocjacji: „muszą one rozpocząć się w ciągu najbliższych dwóch miesięcy, zanim wywołają wstrząsy i napięcia, których nie będzie łatwo przezwyciężyć”. Warunkiem wstępnym mógłby być – jego zdaniem – powrót do *status quo ante*, a więc do sytuacji sprzed agresji 24 lutego 2022 r. Kissinger podtrzymał też pogląd wyrażany przez niego od 2014 r. o konieczności neutralizacji Ukrainy, która powinna być „pomostem” a nie „barierą” między Europą a Rosją. *Henry Kissinger Says Ukraine Should Cede Territory to Russia to Achieve Peace*, „Defend Democracy Press” 26.05.2022, <http://www.defenddemocracy.press/henry-kissinger-says-ukraine-should-cede-territory-to-russia-to-achieve-peace/> (30.05.2022).

¹² G. Wight, B. Porter (eds), *International Theory: The Three Traditions*, Leicester University Press, Leicester-London 1991.

¹³ J. Galtung, *Violence, Peace and Peace Research*, „Journal of Peace Research” 1969, vol. 6, nr 3, s. 167-191.

¹⁴ M. Szuldrzyński, *Nienawiść i pojednanie*, „Rzeczpospolita Plus Minus”, 14-15 maja 2022 r.

Co do przebiegu działań wojennych, na pewno przyjdzie czas na spojrzenie wielostronne, z udziałem gremiów międzynarodowych, aby nie tylko oszacować straty, ale i osądzić agresora (państwo rosyjskie, a nie wszystkich Rosjan w ramach kolektywnej odpowiedzialności). Wyobrażenie sobie czasu powojennego musi obejmować wiele zagadnień, które wykraczają poza slogany o wolności i demokracji. Sami Ukraińcy dokonają niewątpliwie wewnętrznych rozliczeń i zbilansowania decyzji i działań. Ale badaczy zewnętrznych dotyczy niewątpliwie kwestia afiliacji Ukrainy z Zachodem, jej przebudowa ustrojowa – być może jakaś forma dewolucji, federalizacja, kondominialny status z Polską, deoligarchizacja, praworządność, gwarancje dla mniejszości narodowych i in.

Afektywna i bezalternatywna polityka informacyjna, z odwoływaniem się do wzniosłych uczuć i uniesień, prowadzi do licznych patologii w praktykowaniu rzetelnego komunikowania. Kto, jeśli nie dziennikarze oraz analitycy powinni badać zachowania każdej ze stron na wojnie? Dlaczego tzw. wolne media nie weryfikują przekazu stron wojujących, przyjmując bezrefleksyjnie i bezkrytycznie, że strona ukraińska zawsze głosi prawdę, a rosyjska ją fałszuje? Gdzie jest sprawdzanie wiarygodności źródeł, co powinno być podstawą medialnego, a tym bardziej naukowego rzemiosła? Od najdawniejszych czasów wiadomo przecież, że wojna stanowi pandemonium wszelakich zbrodni i nadużyć, które może popełniać nie tylko napastnik, ale i jego ofiara. Jak uczciwie napisał Konstanty Gebert: argument, że „teraz nie czas”, by się tym zajmować, bo może to zaszkodzić sprawie ukraińskiej, jest absurdalny. „Sprawa ukraińska jest słuszna dlatego, że Moskwa jest agresorem – co nie wyklucza jednak możliwości, że Ukraina też mogła zbrodnie wojenne popełnić; wojna rzadko bywa czarno-biała. Zadaniem mediów zaś nie jest wspieranie Ukrainy, lecz zbliżanie się do przedstawienia prawdy; nie można tego robić z zawiązanymi oczami”¹⁵.

Na Ukrainie w 2014 r. doszło nie tylko do *coup d'etat*, ale do stworzenia marionetkowego rządu, poddanego woli wewnętrznych oligarchów i zewnętrznych grup interesu, także nacisku mocarstw i ugrupowań militarno-politycznych. W rezultacie państwo zostało wepchnięte w konflikt, który z każdego punktu widzenia wydaje się absurdalny. W przypadku Polski oparcie się na opcji proukraińskiej zawężyło pole manewru w poszukiwaniu rozwiązań korzystnych dla interesu narodowego. Przykład Węgier, powszechnie potępianych, pokazuje, że możliwe są inne warianty decyzji i działań, przede wszystkim na korzyść, a nie własną szkodę. Kierowanie się emocjami i poczuciem misyjności prowadzi do irracjonalnych decyzji i działań. Mamy do czynienia z deficytem krytycznego myślenia i naiwną

¹⁵ <https://kulturaliberalna.pl/2022/05/24/gebert-ukraina-rosja-to-czego-nie-wiemy/> (24.05.2022).

wiarą w zobowiązania sojusznicze, co bezpośrednio wynika ze słabego merytorycznego przygotowania rządzących, nieznajomości Zachodu, ich buty i arogancji. Medialny komentarz bazuje na lojalnych wobec *mainstreamu* pseudoekspertach, zwłaszcza sfrustrowanych swoją bezczynnością emerytowanych generałów, którzy w swoich wypowiedziach przekraczają granice rozumu i rozsądku¹⁶.

W obliczu konfliktu na Ukrainie zawiodły metody dyplomatyczne, nie udało się wypracować żadnej formuły kompromisu, która uwzględniałaby choć niewielką część obaw rosyjskich. Dyplomacja międzynarodowa poniosła klęskę zarówno w zapobieżeniu agresji, jak i podczas trwania konfliktu. Diagnozę tej sytuacji przedstawił w swoim przesłaniu abp. Carlo Maria Vigano, b. nuncjusz w USA z 6 marca 2022 roku, ale „wolne” media nie zwróciły na to uwagi. Przez najbliższe lata specjaliści będą się głowić, dlaczego emisariusze pielgrzymujący do „jaskini lwa” nie brali pod uwagę oczywistego znaku, jakim była *dyplomacja kanonierek* ze strony Rosji – nagromadzenie wojsk i sprzętu na granicy z Ukrainą było przecież oczywistym i czytelnym znakiem, że jest ona zdeterminowana w obronie swoich racji. Obecnie wiele wskazuje na to, że chodziło o sprowokowanie konfliktu¹⁷.

To prawda, że Rosja nie ułatwia nikomu swoim agresywnym zachowaniem, aby zostać właściwie zrozumianym. Ale też niewiele uczyniono w kręgach politycznych Zachodu, by wyjść jej naprzeciw, zwłaszcza w trudnych latach dziewięćdziesiątych ub. wieku¹⁸. Obecnie widać wyraźnie, że mocarstwa zachodnie bynajmniej nie dążyły do włączenia jej w system partnerskich układów. Wykorzystały jej słabość do umocnienia swoich przewag. Nikt chyba nie ma co do tego wątpliwości, patrząc na skutki faktycznego „okrażania” Rosji. Zarówno republikanie, jak i demokraci w USA postawili w swojej strategii na zainstalowanie wojsk w Europie Środkowej i państwach bałtyckich oraz wspieranie militarne Ukrainy, co ma charakter konfliktogenny¹⁹. Brakuje odwagi i uczciwości, by się do tego przyznać. Sztuką jest w dzisiejszych czasach, aby nie ulec rusofobii i trwać na stanowisku, że tak jak Zachód,

¹⁶ Najbardziej niebezpieczne jest kneblowanie ust ludziom myślącym niezależnie i sprzeciwiającym się narzucaniu jednej „prawdziwej” narracji i wersji zdarzeń.

¹⁷ J. Wiener, Russia's War in Ukraine: How It Could End. A Conversation with Anatol Lieven, „The Nation”, April 11, 2022, <https://www.thenation.com/article/world/war-ukraine-end-lieven/> (15.05.2022).

¹⁸ Jak pisał w książce Rüdiger von Fritsch, b. ambasador niemiecki w Rosji, „każdy kieruje się swoją prawdą, nie słucha drugiego lub nie próbuje go zrozumieć”. *Quo vadis, Rosjo? Spojrzenie ambasadora Niemiec*, tłum. A. Wziątek, Wydawnictwo Akademeckie SEDNO, Warszawa 2022, s. 20.

¹⁹ W USA niektórzy komentatorzy dostrzegają w wojnie na Ukrainie odwet za ingerencję Rosji w wybory prezydenckie w 2016 r., w których wygrał republikański kandydat Donald Trump (Tucker Carlson). Inne głosy wskazują na odwieczny imperatyw (od czasów T.W. Wilsona), aby Rosję rozbić i rozczłonkować (Michael O’Hanlon z Brookings Institution).

tak i Rosja ma swoje racje, związane z bezpieczeństwem²⁰. Warto zastanowić się, dlaczego Stany Zjednoczone mają swoje „uprawnione” interesy i domagają się w różnych częściach globu ich respektowania. Czy wynika to z potęgi amerykańskiej, czy narzuconej od czasów „zimnej wojny” ideologicznej narracji? Ponieważ inne potęgi także pretendują do „uprawnionych” interesów i respektu dla siebie, mamy do czynienia z dramatycznym wyzwaniem wobec Zachodu i kruszeniem się podstaw narzuconej przez mocarstwo hegemoniczne logiki²¹.

Contra vim non valet ius²²

Spośród wielu zasad prawa międzynarodowego publicznego na czoło wysuwa się nigdzie nieskodyfikowana zasada praworządności międzynarodowej, inaczej nazywana zasadą legalizmu (*rule of law*). Wynika ona z powszechnego przekonania państw, że dla ochrony interesów wspólnoty międzynarodowej i każdego jej uczestnika z osobna konieczne jest przestrzeganie w praktyce norm zwyczajowych i stanowionych, a zwłaszcza *ius cogens* (norm imperatywnych) i zasad Karty Narodów Zjednoczonych. O ile normy traktatowe, stanowione na drodze negocjacji dyplomatycznych mogą ulegać zmianom, o tyle normy bezwzględnie obowiązujące, w tym zasady Karty, nie mogą być przedmiotem negocjacji i indywidualnych interpretacji. Są one bowiem rezultatem woli powszechnej uczestników stosunków międzynarodowych.

Każde państwo stosujące nielegalnie siłę wobec innego państwa narusza zakaz jej użycia według art. 2 ust. 4. Karty NZ, która jest fundamentalną zasadą prawa międzynarodowego. Sprawcy naruszenia prawa nigdy otwarcie nie przyznają się do takich czynów. Świadomie budują własne narracje, aby usprawiedliwić to, co nielegalne i niedopuszczalne. Okazuje się, że przy pomocy wojny wszystko można uzasadnić, nawet najbardziej absurdalne pomysły i racje.

Podobnie jak w przypadku inwazji Iraku w 2003 roku przez Stany Zjednoczone, tak obecnie Rosja odwołuje się do „ideologicznych” uzasadnień swojej agresji (denazyfikacja i zaprzestanie ludobójstwa) oraz uderzenia wyprzedzającego. Występując w obronie ludno-

²⁰ A.P. Tsygankov, *Russian Realism: Defending Derzhava in International Relations*, Routledge, London 2022.

²¹ Szerzej: R. Sakwa, *Stasis and Change: Russia and the Emergence of an Anti-hegemonic World Order*, w: E.P. Dal, E. Erşen (eds), *Russia in the Changing International System*, Palgrave Macmillan, Cham 2020, s. 17-37.

²² „Prawo jest bezsilne wobec przemocy”.

ści rosyjskojęzycznej Donbasu Rosjanie nie zadbali, aby ten stan rzeczy jednoznacznie potwierdzić z udziałem gremiów międzynarodowych. Sięgnięto raczej do uzasadnień ideologicznych i propagandowych. Tak jak kiedyś konstatowała Susan Sontag, wszystkie wojny, nawet jeśli są prowadzone z tradycyjnych powodów (zagarnięcie ziem, grabież zasobów, ochrona ludności) są przedstawiane jako „starcia cywilizacji” i „wojny kultur”, przy czym każda ze stron rości sobie pretensje do wyższości i uznania przeciwników za barbarzyńców. Następuje „enemizacja” relacji międzyludzkich. Wróg jest obecny wszędzie, jeśli tylko zaprzecza „naszym” wartościom. Stanowi bowiem zagrożenie „naszej tożsamości”, „naszej wiary” i „naszego sposobu życia”. To złoczyńca i bluźnierca, rzucający wyzwanie wyższym i lepszym – bo „naszym” – wartościom²³.

Wydaje się, że wiele zamieszania w prawie międzynarodowym wprowadziła doktryna interwencji humanitarnej, w imię której mocarstwa uznały – poza kompetencjami ONZ – że mogą podejmować działania w obronie praw człowieka, w tym swoich obywateli poza granicami. Mogą wkraczać zbrojnie w sprawy wewnętrzne innych państw, jeśli uznają, że prowadzą one politykę dyskryminacji czy ludobójstwa wobec własnych obywateli. Bez upoważnienia Rady Bezpieczeństwa ONZ interwencja humanitarna nie stanowi jednak wyjątku od zakazu użycia siły lub groźby jej użycia²⁴.

Powoływanie się na prawo do (zbiorowej) samoobrony samozwańczych „republik ludowych” – Ługańska i Doniecka – również nie wytrzymuje krytyki. W świetle prawa międzynarodowego te twory geopolityczne nie są uprawnione, jako części składowe Ukrainy, do zwracania się o pomoc i interwencję zbrojną przeciw macierzystemu państwu. Gdyby prawo międzynarodowe dopuszczało taką sytuację, to prowadziłoby do totalnej anarchizacji. Każda jednostka terytorialno-administracyjna bądź polityczna (np. opozycja), niezadowolona ze swojego położenia w danym państwie, mogłaby zwracać się z prośbą o interwencję zewnętrzną. Zasada suwerennej równości państw (art. 2 ust. 1. Karty NZ) oznacza przede wszystkim prawo każdego państwa do równości wobec prawa, integralności terytorialnej oraz wolności i niepodległości politycznej. Każda interwencja zewnętrzna, dokonywana w jakiegokolwiek formie, narusza zatem zasadę suwerennej równości państw.

Uznanie niepodległości republik w Donbasie (22 lutego 2022 roku) w granicach całych obwodów – ługańskiego i donieckiego – oznaczało zanegowanie przez Rosję prawa do istnienia państwa ukraińskiego w granicach administracyjnych dawnej republiki radzieckiej (które po rozpadzie ZSRR oparto na granicach istniejących w jego ramach według zasady

²³ S. Sontag, *Widok cudzego cierpienia*, tłum. S. Magala, Karakter, Kraków 2010.

²⁴ J. Zajadło, *Dylematy humanitarnej interwencji*, Arche, Gdańsk 2005.

uti possidetis – „niech pozostanie tak, jak posiadacie”). Władimir Putin sięgając do rewizjonistycznej interpretacji „sztucznych” granic w ramach ZSRR, podważył rację istnienia Ukrainy w dzisiejszych jej granicach. Trudno jednak zgodzić się z uznaniem *durante bello* „republik ludowych” za państwa, a więc podczas trwającego konfliktu. Takie uznanie jest pogwałceniem suwerenności państwa macierzystego. Stanowi bezprawną interwencję w jego stan posiadania i władztwa²⁵.

W postawie Rosji wobec uznania „republik ludowych” (wcześniej w 2008 roku wobec Abchazji i Osetii Południowej) występuje sprzeczność, jeśli chodzi o stanowisko względem Kosowa. Rosja blokuje jego uznanie, a tym samym stoi na przeszkodzie w przyjęciu go do ONZ. Na tym przykładzie widać wyraźnie, jak geopolityczne interesy mocarstw ograniczają zasadę samostanowienia narodów i jak instrumentalnie traktuje się różne jednostki geopolityczne. Na ekspansywną praktykę uznawania przez Rosję nowych podmiotów ostrożnie i podejrzliwie spoglądają Chiny, które przeciwstawiają się tendencjom secesjonistycznym i suwerenizacyjnym Tybetu, Sinciangu, Hongkongu i Tajwanu.

W dyskusji na temat kształtu ładu pozimnowojennego Rosja jednoznacznie powołuje się na zasadę niepodzielności bezpieczeństwa. Zgadza się z prawem wyboru sojuszy przez zainteresowane państwa, pod warunkiem, że zwiększanie bezpieczeństwa jednych nie może się odbywać kosztem bezpieczeństwa innych. Ta zasada została zapisana w Karcie Bezpieczeństwa Europejskiego OBWE w Stambule, 19 listopada 1999 roku. Ponieważ obecnie nikt poza Rosją nie przywołuje tego dokumentu, warto zacytować stosowne przepisy z rozdz. II, pkt. 8: „Każde państwo uczestniczące ma równe prawo do bezpieczeństwa. Potwierdzamy niezbywalne prawo każdego państwa uczestniczącego do swobodnego wyboru lub zmiany rozwiązań dotyczących jego bezpieczeństwa, w tym do zmiany układów sojuszniczych w miarę ich ewolucji. Każde państwo ma również prawo do neutralności. Każde państwo uczestniczące będzie respektować prawa wszystkich innych państw w tym zakresie. Nie będą one umacniać swojego bezpieczeństwa kosztem bezpieczeństwa innych państw”. A w pkt. 9.: „Bezpieczeństwo każdego państwa uczestniczącego jest nieodłącznie powiązane z bezpieczeństwem pozostałych państw. Ludzki, ekonomiczny, polityczny i wojskowy wymiar bezpieczeństwa traktować będziemy jako jedną, nierozzerwalną całość”²⁶.

²⁵ R. Janik, *Putin's War Against Ukraine: Mocking International Law*, Feb. 28, 2022, <https://www.ejiltalk.org/putins-war-against-ukraine-mocking-international-law/> (15.05.2022).

²⁶ *Karta Bezpieczeństwa Europejskiego*, w: S. Bieleń (opr.), *Prawo w stosunkach międzynarodowych. Wybór dokumentów*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2004, s. 441-442.

Można oczywiście lekceważyć tego rodzaju zapisy jako niemające mocy prawnej, ale można się zastanawiać, dlaczego państwa członkowskie OBWE nie podjęły w ogóle dyskusji na temat ich dzisiejszej interpretacji. Każda uczciwa diagnoza sytuacji w Europie Wschodniej wskazuje, że po ekspansji NATO na wschód w latach 1990-2000. została zachwiana równowaga sił, a Rosja miała prawo poczuć się osaczona. Strategia koncentracji sił (*bandwagon*) wokół amerykańskiego hegemonu – zwycięzcy w „zimnej wojnie” - musiała wywołać reakcję innych potęg w imię przywrócenia *balance of power* (równoważenia sił). Rosja uznała, podobnie zresztą jak wspierające ją w tym względzie Chiny, Indie czy Brazylia, że strategia ta w sposób naturalny prowadzi do imperializacji i zawojowania świata przez jedno mocarstwo, co prędzej czy później wywoła zanegowanie unilateralnego przywództwa przez rywali. Tak było od najdawniejszych czasów, że po okresie hegemonii w systemie międzynarodowym powracała *poligonia*²⁷ czyli wielobiegunowość. Najczęściej działo się to poprzez długie i krwawe wojny²⁸.

Narracja rosyjska odwołuje się do zagrożeń interesów egzystencjalnych, nawiązując do licznych naruszeń prawa międzynarodowego przez państwa Zachodu²⁹, a interwencje zbrojne przeciw Jugosławii (Serbii), Irakowi, Libii i Syrii uznaje za haniebne łamanie zasad Karty NZ. W kategoriach pewnych analogii można byłoby zgodzić się z takim rozumowaniem. Ale kierując się przesłankami aksjologicznymi nie można dopuścić do takiego oto poglądu, że jeśli ktoś popełnił przestępstwo (i nawet gdy nie został za nie ukarany), to innym też wolno popełniać przestępstwa. Żadne więc wcześniejsze agresje i wojny nie są usprawiedliwieniem dla kolejnych agresji i wojen, obojętnie przez kogo wszczynanych.

Wojna na Ukrainie jest konsekwencją krucjat ideologicznych Zachodu ostatnich dekad. Pod przykrywką globalizacji Zachód realizuje swoją ekspansję w duchu neoliberalizmu na obszary, gdzie swoje „żywotne” interesy mają inne mocarstwa – zwłaszcza Rosja. Ukraina płaci cenę przeciągania jej na jedną ze stron. Przyczyny powyższych zjawisk tkwią w naturze współczesnego kapitalizmu korporacyjnego, który niszczy konkurencję, prowadzi rabunkową eksploatację planety, podporządkowuje interesy słabych państw i poprzez monopole finansowe, informacyjne i zbrojeniowe nakręca koniunkturę wojenną, celem dokonania redystrybucji zasobów (nowe strefy wpływów, likwidacja ostatnich bastionów

²⁷ S. Bieleń, *Turbulence in the Post-Cold War Era*, transl. A. Sloan, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021, s. 87-104.

²⁸ S.M. Walt, *Alliance Formation and the Balance of Power*, „International Security” 1985, vol. 9, nr 4.

²⁹ Por. M. Madej (red.), *Wojny Zachodu. Interwencje zbrojne państw zachodnich po zimnej wojnie*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2017.

suwerenności, zanim dojdzie do zwarecia z Chinami). Temu służy kruczata antyrosyjska³⁰. Na jej przykładzie widać, jak fantazmaty o liberalnym ładzie międzynarodowym³¹ zostały skonfrontowane z nową rzeczywistością, powodując ogromne straty materialne i ludzkie, ale także wysokie ceny energii, wysoką inflację, groźbę recesji, oraz potęgując rywalizację o nowe rynki i zasoby w skali globalnej.

Wojna na wschodzie Europy jest przykładem niezwykle zaangażowania zewnętrznego po stronie napadniętego państwa. Dowodzi realnego wdrażania idei solidarności przez państwa i organizacje międzynarodowe, choć trudno to zjawisko oceniać jedynie w wymiarze moralnym. Należy także postawić pytanie – w czym interesie i na czyją korzyść (*cui bono*) jest ona prowadzona. A także, jak wszystkie te przedsięwzięcia wyglądają w świetle prawa? Otóż oddziaływanie państw popierających Ukrainę ma przede wszystkim charakter wsparcia polityczno-dyplomatycznego, propagandowego i logistycznego (dostawy broni i uzbrojenia, doradztwo wojskowe, pomoc techniczna, szkolenie wojsk i wsparcie wywiadowcze). To wszystko powoduje, że konflikt może przerodzić się w długotrwałe „wykrwawianie” stron. Następstwem może być ich desperacja. Rosja może sięgnąć w ostateczności po broń masowej zagłady (o czym jest mowa w jej doktrynie wojennej)³², a Ukraińcy zwrócą się w stronę terroryzmu narodowowyzwoleńczego na niespotykaną dotąd skalę. Wydaje się, że największymi przegranymi będą strony bezpośrednio wojujące. UE zostanie całkowicie uzależniona od USA³³, a te jako zwycięzca będą ustalać reguły nowego porządku z Chinami³⁴. W ten sposób USA na jakiś czas przedłużą swoją hegemonię w systemie zachodnim i być może dzięki konsolidacji swojego społeczeństwa unikną wewnętrznych wstrząsów.

W imię celów najwyższych – obrony państwa ukraińskiego i jego obywateli - państwa i dwa ugrupowania: Unia Europejska i NATO, podejmują szereg działań, opartych na niejasnych zasadach. Na przykład trwa masowy przesył broni na Ukrainę, co musi rodzić pytania o sposób jej dystrybucji, w czyje ręce ona trafia oraz jaki będzie sposób kontroli śmiertelnych systemów po zawieszeniu walk. Pytania takie nie są bez znaczenia w kontekście negatywnych doświadczeń irackich, libijskich czy afgańskich. O wielu posunięciach

³⁰ G. Mettan, *Creating Russophobia. From the Great Religious Schism to Anti-Putin Hysteria*, Clarity Press, Atlanta, GA 2017.

³¹ J.J. Mearsheimer, *Wielkie złudzenie. Liberalne marzenia a rzeczywistość międzynarodowa*, tłum. T. Bieroń, UNIVERSITAS, Kraków 2021.

³² „Państwo przegrywające, w opresji, ma skłonność do eskalowania środków używanych do prowadzenia wojny”. P. Kimla, *Niebezpieczeństwa wiktoria nad Rosją*, „Przegląd”, 16-22.05.2022 r.

³³ Por. H. Vogel, *How Europe Became American*, ARKTOS, London 2021.

³⁴ P. Urrio, *America and the China Threat. From the End of History to the End of Empire*, Clarity Press, Atlanta, GA 2022.

wobec Ukrainy decyduje wola polityczna państw wspierających, czyli akty wewnętrzne różnej rangi odgrywają większą rolę niż umowy międzynarodowe. Prawo jest funkcją siły i pokazuje, że zależy od woli najważniejszych graczy, a jej wyraz ma często charakter niejawną, bądź dla potrzeb opinii społecznej zmanipulowany. Ma się wrażenie, że dominują ustalenia pozaprawne, skrywane przed publicznością. Jest to zjawisko niebezpieczne, zwłaszcza że rządzący podejmują kosztowne zobowiązania, za które przyjdzie płacić kolejnym rządóm i społeczeństwom³⁵.

Podejmując masowe sankcje wobec Rosji państwa zachodnie odступują od zobowiązań traktatowych, zwłaszcza zasady dobrej wiary (*bona fides*), ufności i wiarygodności (*pacta sunt servanda*), nie mówiąc o naruszaniu prawa własności. Jeśli *pax est servanda*, to ze względu na wojnę można byłoby powołać się na wygaśnięcie umów, ale przecież nikt spośród stosujących sankcje wobec Rosji nie jest formalnie stroną w tej wojnie. Podobnie nie można przywoływać klauzuli zasadniczej zmiany okoliczności (*rebus sic stantibus*). Czym zatem, jeśli nie żywiołową dezynwolturą jest rozpętanie akcji odwetowych wobec Rosji, z brakiem respektu dla norm międzynarodowych? Sankcje wobec Rosji są bronią obosieczną. Nie ulega wątpliwości, że stanowią nielegalne ograniczenia wolnej działalności gospodarczej i handlowej, opartej na zasadach Światowej Organizacji Handlu. Stworzony przez Zachód system reguł ulega całkowitej destrukcji³⁶.

Brak woli kompromisu i determinacja każdej ze stron na rzecz utrzymania swoich stanowisk okazały się tragiczne w skutkach³⁷. Rosja – podobnie jak wielokrotnie czynili to Amerykanie – przyznała sobie pełne prawo do podjęcia „środków zaradczych”. Stanowi to bezpośrednie nawiązanie do doktryny George’a W. Busha, zakładającej dopuszczalność uderzeń wyprzedzających i wojnę prewencyjną. Daje to pole dla rozmaitych woluntarystycznych posunięć, grozących nieobliczalnymi konsekwencjami. Doktryna uderzeń wyprzedzających jest sprzeczna z zasadą samoobrony (art. 51 Karty NZ), co jednak trudno odróżnić od „antycypacyjnej” samoobrony w odpowiedzi na zbliżający się atak.

³⁵ Powrót do polityki siły i relatywizacja prawa międzynarodowego dowodzą anarchizacji prawa międzynarodowego.

³⁶ Klientelizacja Europy wobec USA oznacza, że w wielu państwach rządzą zwasalizowani atlantyści, wyznający idee globalizmu i ultraliberalizmu. G. Mettan, *Europe, s Existential Dilemma. To Be or Not to Be an American Vassal*, Clarity Press, Atlanta, GA 2021.

³⁷ Warto zauważyć, jak zmieniło się podejście samej Ukrainy do przerywania działań wojennych – od otwartości na zawieszenie broni i kompromis polityczny, łącznie z neutralizacją, poprzez eskalację oskarżeń i wycofanie się na pozycję nieustępliwości, dyktowane przez USA. Brak doświadczenia i krytycznego dystansu wobec propozycji Waszyngtonu oraz nieumiejętność i niezdolność szacowania ryzyka popchnęły prezydenta Zelenskiego w stronę eskalacji tragicznej wojny.

Z uwagi na „sakralny” charakter wojny na Ukrainie, „heroizację” obrony ojczyzny i walkę „aż do zwycięstwa” trudno o kreślenie perspektyw działań wojennych i ich konsekwencji. Być może Ukraina zgodzi się na rezygnację z aspirowania do członkostwa w NATO, co może być warunkiem wstępnym zawieszenia broni. Czy jednak taka koncesja nie zostanie uznana za przejaw stosowania przymusu zewnętrznego? Każda umowa zawarta pod przymusem, według konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów z 1969 roku (art. 52) byłaby uznana za nieważną. Status bezpieczeństwa Ukrainy musiałby zatem być zagwarantowany na mocy wielostronnych traktatów, których treści nikt nie jest w stanie przewidzieć.

W bilansowaniu wojny rosyjsko-ukraińskiej przyjdzie czas na różne obrachunki³⁸. Przede wszystkim muszą być postawione pytania, jaka Ukraina, także pod względem ustrojowym (i ideologicznym), będzie zasługiwać na wieloletnie wsparcie w odbudowie. Przecież co do standardów funkcjonowania gospodarki, wymiaru sprawiedliwości czy wolności politycznych nawet państwa ją wspierające mają wiele wątpliwości. Jaka będzie rola oligarchów, którzy z ukrycia biorą udział w kreowaniu przyszłości? W jaki sposób wspólnota międzynarodowa wygzekkuje od władz Ukrainy poszanowanie standardów międzynarodowych, dotyczących choćby ochrony mniejszości narodowych, językowych czy religijnych? Jak dotąd, jedynie Węgrzy upomnieli się o los swojej mniejszości na Rusi Zakarpackiej. Poza tym, jak w każdych rozliczeniach, przyjdzie czas na refleksję o odpowiedzialności politycznej za sprawczość każdej ze stron przed wybuchem wojny i w czasie jej trwania. Doświadczenie choćby sanacyjnej Polski pokazuje, że historia wystawia rachunki wszystkim rządzącym, nawet gdy w chwili uniesień byli uznawani za bohaterów.

Z pewnością nikt z rzetelnych badaczy i obserwatorów nie pominie pytania, o co właściwie toczy się ta wojna – o samodzielność Ukraińców (których?) we władaniu własnym państwem (w jakich granicach?), o ich dobrobyt i samostanowienie, czy o zwasalizowanie wobec atlantyckiego protektora? Trzeba mieć świadomość, że nie da się automatycznie przeszczepić zachodnich wzorów demokracji do państwa o zupełnie odmiennych tradycjach ustrojowych i autorytarnej kulturze politycznej. Każdy system polityczny wyrasta na gruncie własnych wartości i wzorów. Wojna na Ukrainie wyraźnie nasiliła konflikt ideologiczny, który przypomina najgorsze czasy „pierwszej zimnej wojny”.

Trwająca wojna jest katastrofą cywilizacji europejskiej. Jej barbarzyński charakter skazuje Rosję na anatemę, odpowiedzialność polityczną, materialną i karną, ale także dyskwalifikuje państwa zachodnie w ich irracjonalnym eskalowaniu wojny „w celu deeskalacji”.

³⁸ *Russia's Invasion of Ukraine: First Assessments and Geopolitical Implications*, „Russian Analytical Digest”, 1 March 2022, nr 278.

Dozbrajanie Ukrainy w imię nieustępliwości wobec agresora powiększa straty ludzkie i materialne, ogranicza determinację stron na rzecz zawieszenia broni i wolę negocjacji. Istnieje poważna groźba rozlania się wojny poza granice Ukrainy, a także zmiany jej charakteru z ograniczonej wojny konwencjonalnej w stronę wojny nuklearnej.

Streszczenie:

Kryzys międzynarodowy wywołany wojną na Ukrainie spowodował zamęt poznawczy, którego cechą szczególną jest zafałszowanie rzeczywistych przyczyn wojny, jak i warunków jej zakończenia. Ofiarą tego zjawiska stały się także badania naukowe, gdyż ich wiarygodność i obiektywizm są wypaczane przez ideologizację i opowiadanie się badaczy po jednej stronie konfliktu. Wojna na Ukrainie pokazuje skutki relatywizacji i instrumentalizacji prawa międzynarodowego. Rosja sięgając do rewizjonistycznej interpretacji „sztucznych” granic w ramach ZSRR podważyła racje istnienia niepodległej Ukrainy w obecnych granicach. Także uznanie *durante bello* (w czasie trwania konfliktu) „republik ludowych” Ługańska i Doniecka za państwa było sprzeczne z prawem międzynarodowym. W ataku na Ukrainę Rosja wykorzystwała znany od czasów napaści USA na Irak w 2003 r. motyw prewencji i dokonała uderzenia uprzedzającego, powołując się przy tym, zgodnie z zapisami stambulskiej Karty Bezpieczeństwa Europejskiego OBWE z 1999 r. na zasadę niepodzielności bezpieczeństwa w kontekście starań Ukrainy o przyjęcie do NATO. Na przykładzie wojny na Ukrainie potwierdza się niechlubna prawidłowość, że prawo międzynarodowe jest funkcją siły i w sytuacjach konfliktu zależy od woli politycznej mocarstw, zaangażowanych bezpośrednio lub pośrednio.

Słowa kluczowe:

Ukraina, Rosja, wojna, propaganda, siła, prawo, instrumentalizacja

Key words:

Ukraine, Russia, war, propaganda, force, law, instrumentalisation

Bibliografia:

1. S. Bieleń (opr.), Prawo w stosunkach międzynarodowych. Wybór dokumentów, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2004.
2. S. Bieleń, Turbulence in the Post-Cold War Era, transl. A. Sloan, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021.
3. E.P. Dal, E. Erşen (eds), Russia in the Changing International System, Palgrave Macmillan, Cham 2020.

4. R. von Fritsch, Quo vadis, Rosjo? Spojrzenie ambasadora Niemiec, tłum. A. Wziątek, Wydawnictwo Akademickie SEDNO, Warszawa 2022.
5. T. Gadacz, Uniwersalne prawdy i prawa życia dla mądrych ludzi na trudne czasy, Wydawnictwo Nieoczywiste, Kraków 2018.
6. J. Galtung, Violence, Peace and Peace Research, „Journal of Peace Research” 1969, vol. 6, nr 3.
7. Henry Kissinger Says Ukraine Should Cede Territory to Russia to Achieve Peace, „Defend Democracy Press” 26.05.2022, <http://www.defenddemocracy.press/henry-kissinger-says-ukraine-should-cede-territory-to-russia-to-achieve-peace/>.
8. R. Janik, Putin’s War Against Ukraine: Mocking International Law, Feb. 28, 2022, <https://www.ejiltalk.org/putins-war-against-ukraine-mocking-international-law/>.
9. R. Jervis, How Statesmen Think: The Psychology of International Politics, Princeton University Press, Princeton 2017.
10. M. Karwat, F. Pierchalski (red.), Uniwersytet i nauka o polityce. Sprawdziany tożsamości, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2022.
11. P. Kimla, Niebezpieczeństwa wiktorii nad Rosją, „Przegląd”, 16-22.05.2022 r.
12. M. Madej (red.), Wojny Zachodu. Interwencje zbrojne państw zachodnich po zimnej wojnie, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2017.
13. J.J. Mearsheimer, Wielkie złudzenie. Liberalne marzenia a rzeczywistość międzynarodowa, tłum. T. Bieroń, UNIVERSITAS, Kraków 2021.
14. G. Mettan, Creating Russophobia. From the Great Religious Schism to Anti-Putin Hysteria, Clarity Press, Atlanta, GA 2017.
15. G. Mettan, Europe’s Existential Dilemma. To Be or Not to Be an American Vassal, Clarity Press, Atlanta, GA 2021.
16. Munk Debate: Russia-Ukraine War: Stephen Walt, John Mearsheimer vs. Michael McFaul, Radosław Sikorski, <https://www.youtube.com/watch?v=EhgWLMd7mCo>.
17. Russia’s Invasion of Ukraine: First Assessments and Geopolitical Implications, „Russian Analytical Digest”, 1 March 2022, nr 278.
18. S. Sontag, Widok cudzego cierpienia, tłum. S. Magala, Karakter, Kraków 2010.
19. L. Stomma, Antropologia wojny, ISKRY, Warszawa 2015.
20. T. Szerszeń, Wszystkie wojny świata, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 2021.
21. M. Szuldrzyński, Nienawiść i pojednanie, „Rzeczpospolita Plus Minus”, 14-15 maja 2022 r.
22. J.L. Talmon, Źródła demokracji totalitarnej, tłum. A. Ehrlich, UNIVERSITAS, Kraków 2015.
23. A.P. Tsygankov, Russian Realism: Defending Derzhava in International Relations, Routledge, London 2022.
24. P. Urio, America and the China Threat. From the End of History to the End of Empire, Clarity Press, Atlanta, GA 2022.
25. S.M. Walt, Alliance Formation and the Balance of Power, „International Security” 1985, vol. 9, nr 4.

26. J. Wiener, Russia's War in Ukraine: How It Could End. A Conversation with Anatol Lieven, „The Nation”, April 11, 2022, <https://www.thenation.com/article/world/war-ukraine-end-lieven/>.
27. G. Wight, B. Porter (eds), *International Theory: The Three Traditions*, Leicester University Press, Leicester-London 1991.
28. H. Vogel, *How Europe Became American*, ARKTOS, London 2021.
29. J. Zajadło, *Dylematy humanitarnej interwencji*, Arche, Gdańsk 2005.
30. T. Żuradzki, T. Kuniński (red.), *Etyka wojny. Antologia tekstów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.

Procesy narodotwórcze po upadku socjalizmu i rozpadzie imperium radzieckiego

Z perspektywy historycznej do procesów narodotwórczych odnosi się zazwyczaj XIX wiek i początek dwudziestego stulecia. Okres ten nazywany jest epoką tworzenia, budzenia się narodów. Mogłoby się zatem wydawać, że czas powstawania narodów w Europie należy do przeszłości. Jednak nawet narody uznane za w pełni ukształtowane, podlegają przemianom i przeobrażeniom wywołanym doświadczeniami i przeżyciami, charakterystycznymi dla każdej epoki i każdego pokolenia. Inna oczywiście jest wówczas dynamika i charakter tego procesu. Ukształtowanie się narodu, uznanie grupy za naród, jest najważniejszym etapem procesu narodotwórczego, ale nawet wówczas bynajmniej nie ulega on zakończeniu. Jak wskazuje Antonina Kłoskowska, „proces ten nie tyle bardzo późno się kończy, ile w ogóle nie osiąga ostatecznego kresu, natęża się i słabnie w zależności od sytuacji, od społecznej kategorii osób w nim uczestniczących, a nawet ich indywidualnych cech”¹.

Procesy narodotwórcze możemy zatem rozpatrywać także w ujęciu współczesnym zarówno w stosunku do już ukształtowanych wspólnot jak i do tych, które jeszcze są na etapie formowania się. W pierwszym przypadku masowy napływ migrantów z innych kontynentów do Europy Zachodniej, w zależności od tempa i zakresu ich integracji będzie sprzyjał demograficznemu i antropologicznemu przekształcaniu uznawanych dotychczas za dawno ukształtowane wspólnot narodowych. Natomiast w drugim przypadku, ostateczna porażka socjalizmu i towarzyszący temu rozpad Związku Radzieckiego sprzyjają nadaniu nowej dynamiki zamrożonych dotąd procesów narodotwórczych na obszarze tego państwa. I tego właśnie problemu w ujęciu teoretycznym dotyczy niniejszy artykuł. Wiele uwagi poświęcał temu zagadnieniu Jubilat Józef Tymanowski, identyfikując problem w szerszym kontekście

---

¹ A. Kłoskowska, *Kultura narodowe u korzeni*, Warszawa 2005, s. 124.

przemian systemowych w państwach poradzieckich². Złożoność badanego zjawiska skłania ku przyjęciu perspektywy ewolucjonizmu, stanowiącego swoistą syntezę odgórnych działań podejmowanych przez elity społeczne na podstawie „zastanych” zbiorowości etnicznych i ich oddolnego, naturalnego przekształcania się we wspólnoty narodowe³.

Procesy narodotwórcze w warunkach budowy socjalizmu

Kwestia narodowa nie była najważniejsza dla partii bolszewickiej od początku jej istnienia. Jej celem nadrzędnym była rewolucja, a potem budowa nowego ładu społeczno-politycznego. Problemem władzy radzieckiej było to, że bolszewicy zdobyli ją na obszarach, na których procesy narodotwórcze były słabo zaawansowane bądź też jeszcze w ogóle się nie rozpoczęły. W związku z tym najważniejszym celem polityki narodowościowej ZSRR była konsolidacja narodów i przyspieszenie ich procesów narodotwórczych. U podstaw takiej polityki władzy radzieckiej, jak wskazuje historyk amerykański Terry Martin, legły cztery założenia. Po pierwsze, traktowano nacjonalizm jako ideologię zdolną do skrajnej mobilizacji mas, która może sformować ponadklasową jedność w walce o cele narodowe. Według W. Lenina i J. Stalina, jeżeli władza radziecka przyoblecze narodowe formy, tzn. w określonym stopniu zaspokoi żądania nacjonalizmu, to będzie w stanie rozbić ponadklasową jedność ruchów narodowych, zneutralizować atrakcyjność haseł narodowych, a w ten sposób stworzyć lepsze warunki dla ujawnienia sprzeczności klasowych i przyjęcia bolszewizmu. A zatem ograniczone wspieranie nacjonalizmu było dopuszczalne w pewnej, nie za długiej perspektywie i miało mieć znaczenie taktyczne, służące realizacji zasadniczego celu, którym była rewolucja proletariacka. Po drugie uważano, że świadomość narodowa jest nieuniknionym etapem historycznym, przez który muszą przejść wszystkie jednostki na drodze do internacjonalizmu. Przyszłe stopienie (ros. *слияние*) narodów jest możliwe jedynie poprzez pełne wyzwolenie narodów uciskanych. Proces narodotwórczy był więc postrzegany jako pozytywny, nieunikniony etap modernizacji socjalistycznej. Po trzecie, bolszewicy byli przekonani, że nacjonalizm i separatyzm nie-Rosjan był reakcją na wiel-

² Zob. m.in. J. Tymanowski, *Rola i znaczenie Republiki Białoruś we współczesnej Europie*, Toruń 2017; J. Tymanowski, *Białoruś między Wschodem i Zachodem. Ideologiczne uwarunkowania polityki zagranicznej państwa*, w: J. Tymanowski, A. Daniluk, J. Bryl (red.), *Polska i Białoruś we współczesnej Europie*, Warszawa 2015.

³ Taką perspektywę proponował Andrzej Walicki w wielu publikacjach dotyczących tego problemu m.in.: A. Walicki, *Czy możliwy jest nacjonalizm liberalny?*, w: A. Walicki, *Naród. Nacjonalizm. Patriotyzm*, Kultura i Myśl Polska, Prace wybrane, tom I, Kraków 2009, s. 413; A. Walicki, *PRL i skok do neoliberalizmu. Antykomunizm zamiast wolności. Porachunki inteligentkie*, Warszawa 2021, s. 346-349; A. Walicki, *PRL i skok do neoliberalizmu. Falszowanie historii. Nacjonalizm. Niegodziwości III RP*, Warszawa 2021, s. 76-77.

koruski szowinizm władzy carskiej, dlatego wspierając ich rozwój narodowy starano się pozbyć argumentów, że władza radziecka będzie kontynuowała nacjonalizm rosyjski. Sam W. Lenin, będąc w długookresowej perspektywie przeciwnikiem nacjonalizmu, wychodził z założenia, że nacjonalizm rosyjski – „wielkoruski szowinizm”, jak go nazywał – jest najgroźniejszy ze wszystkich nacjonalizmów⁴, a zadaniem robotników wszystkich narodów jest realizacja celu klasowego. Po czwarte, uważano, że wspieranie rozwoju narodów nierosyjskich będzie miało pozytywny oddźwięk w świecie, dostarczy zwolenników ZSRR za granicą i zwiększy możliwości oddziaływania władzy radzieckiej na sąsiadów⁵.

Ogórne przyspieszenie procesów narodotwórczych w ZSRR nie było jednak celem samym w sobie. Pełniło bowiem instrumentalną rolę służąc ostatecznemu zwycięstwu rewolucji, budowie socjalizmu i formowaniu nowego typu narodu – radzieckiego narodu socjalistycznego. Procesy narodotwórcze miały zatem paradoksalnie ułatwić w niedalekiej przyszłości zacieranie różnic narodów, a tym samym ich sowietyzację. Podstawą narodu socjalistycznego miał być „sojusz klasy robotniczej z pracującym chłopstwem”, a dominującym czynnikiem procesu narodotwórczego – przemiany ekonomiczne, określane jako budowa gospodarki socjalistycznej. Spiowem narodu socjalistycznego w miejsce praw politycznych i kultury narodowej był paternalizm socjalistyczny, zakładający istnienie więzi moralnych przywiązujących poddanych (obywateli państwa socjalistycznego z iluzoryczną pełnią „praw i swobód”) do państwa w postaci ich prawa do udziału we wtórnym podziale produktu społecznego. Poddani nie byli więc ani aktywnymi politycznie obywatelami, ani też nie odczuwali więzi etnicznej. Wymagano od nich jedynie, aby byli wdzięcznymi państwu konsumentami dóbr, selekcionowanych i reglamentowanych przez państwo. U poddanych rodziło się poczucie zależności od państwa, zastępujące partycypację polityczną w społeczeństwie obywatelskim i solidarność etniczną. Punktem wyjścia tych przeobrażeń był niski poziom rozwoju, tak społeczno-gospodarczego regionów, jak i kulturalnego zamieszkujących je grup etnicznych. Zasadniczym problemem w „radzieckim procesie narodotwórczym” był dokonany przez bolszewików przedrewolucyjny podział narodów:

⁴ Oceniając „wielkoruski szowinizm” W. Lenin stwierdził: „(...) właśnie ten nacjonalizm jest obecnie najstraszniejszy ze wszystkich, właśnie on jest najmniej burżuazyjny, ale najbardziej feudalny, właśnie on jest główną barierą demokracji i walki proletariackiej. Nacjonalizm burżuazyjny każdego uciskanego narodu zawiera treść ogólnodemokratyczną przeciw uciskowi i tę oto treść bezwarunkowo popieramy (...)”. Zob. В. Ленин, *О праве наций на самоопределение*, w: В.И. Ленин, И.В. Сталин о национальном вопросе, Москва 2013, <http://skpkpss.ru/wp-content/uploads/В.И.-Ленин-И.В.-Сталин-О-национальномвопросе.pdf> (07.07.2017), s. 30.

⁵ T. Martin, *The Affirmative Action Empire. Nation and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*, New York 2001, s. 4-9.

1) według kryterium społeczno-ekonomicznego na narody uprzemysłowione i agrarne; oraz
2) według kryterium kulturowego na narody znajdujące się na wyższym i niższym poziomie rozwoju. W ramach rewolucji kulturalnej rozpoczęto walkę z analfabetyzmem, rozwijano edukację, system ochrony zdrowia itd. Pierwszoplanowym zadaniem w zakresie rewolucji kulturalnej dla części zbiorowości etnicznych było stworzenie języka literackiego, a nawet alfabetu. Ważnym elementem polityki narodowościowej ZSRR było wyrównywanie poziomu rozwoju gospodarczego narodów. Służyć temu miała industrializacja, prowadzona na szeroką skalę od lat trzydziestych XX wieku i poprzedzona rewolucją kulturalną. Celem industrializacji było zniesienie podziału na narody uprzemysłowione i rolnicze. Siłą napędową tych przekształceń była kierownicza rola partii komunistycznej, tworzącej nowy, socjalistyczny system polityczny i nową państwowość. Radziecki proces narodotwórczy miał więc dwa etapy, które przekształciły się praktycznie w paralelne nurty, przy czym pierwszy z nich wzmocnił proces narodotwórczy narodów ZSRR, kosztem czego drugi musiał być skazany na niepowodzenie. Pierwszym była konsolidacja dotychczas nieukształtowanych w pełni narodów, poprzez reformy kulturalne i gospodarcze, wspieranie inteligencji i więzi z terytorium narodowym w postaci organizmów politycznych (republik związkowych i autonomicznych, obwodów i okręgów autonomicznych). Ważnym przedsięwzięciem w tym kierunku była korenizacja (autochtonizacja), realizowana na przełomie lat 20. i 30. XX ubiegłego stulecia. Polegała ona etniczacji (unarodowieniu) aparatu partyjno-państwowego w narodowych podmiotach ZSRR, wspieraniu miejscowych języków i kultur, czasopiśmiennictwa i literatury itd. Jej celem było pozyskanie miejscowej ludności dla budowy socjalizmu. W istocie było to konstruowanie narodów, szczególnie zauważalne w Azji Centralnej, mające instrumentalny, a nie altruistyczny charakter na drodze do stworzenia internacjonalistycznej wspólnoty radzieckiej na podstawie języka rosyjskiego i zsowietyzowanej kultury rosyjskiej. Zakładano, że osiągnięcie tego celu będzie możliwe jedynie poprzez rozpowszechnianie ideologii radzieckiej wśród ukształtowanych narodów. Drugim etapem była więc unifikacja w ramach radzieckiego „budownictwa socjalistycznego”. Choć ten drugi nurt był bardzo silny (eksterminacja elit, wypieranie kultur narodowych przez radziecką wersję kultury rosyjskiej itd.), to w ostateczności pierwszy nurt okazał się silniejszy i zwycięski. Naród socjalistyczny miał być nowym typem wspólnoty narodowej, formowanym głównie dzięki ekonomicznym czynnikom narodotwórczym, znoszącym podziały klasowe. Industrializacja uruchomiła na skalę masową mobilność przestrzenną ludności, co miało sprzyjać zbliżeniu i „przyjaźni narodów”, a w rezultacie prowadzić do powstania nowej wspólnoty – wielonarodowościowego, socjalistycznego narodu radzieckiego - zinte-

growanego wertykalnie (klasowo) i horyzontalnie (narodowościowo)⁶. Zatem sowietyzacja z jednej strony unifikowała narody ZSRR, a z drugiej tworzyła dogodny punkt wyjścia do nadania procesom narodotwórczym w przyszłości nowej dynamiki. Z ich perspektywy budowa socjalizmu właściwie zamroziła te procesy nie doprowadzając ani do ich ostatecznego sformowania ani też do ich całkowitego zaniku⁷.

Kompleksy przeszłości i bariery procesów narodotwórczych po upadku socjalizmu

Klęska socjalistycznego projektu politycznego i ekonomicznego stworzyła dogodne warunki do nadania procesom narodotwórczym na obszarze byłego ZSRR nowej dynamiki⁸. Jak pisze Aleksander Posern-Zieliński „społeczności złączone do niedawna jedynie wspólnym losem kolonialnych protektoratów czy postkolonialnych państw stopniowo przeobrażają się w nowe wspólnoty, posiadające wyraźnie ukształtowaną tożsamość”⁹. Zawierają one cechy pokolonialnego¹⁰ modelu procesu narodotwórczego¹¹. Jest on charakterystyczny dla państw na różnych kontynentach, które uzyskały niepodległość w XX wieku. Nowe uwarunkowania stworzyły możliwości do wznowienia/przyspieszenia procesu narodotwórczego, który jest w tym przypadku determinowany przez proces państwowotwórczy.

Nie we wszystkich nowych państwach suwerenność była wyczekiwanym wydarzeniem. Paradoksem procesu państwo- i narodotwórczego na obszarze byłego ZSRR było to, że na ich czele stanęli przywódcy, z których wielu pełniło dotąd najwyższe funkcje w partii komunistycznej bądź zajmowali stanowiska w radzieckim aparacie państwowym (m.in. Le-

⁶ К. Вердери, *Куда идут „нация” и национализм?*, w: *Нации и национализм*, Москва 2002, s. 306; *Народы Средней Азии и Казахстана*, Т. I, Москва 1962, s. 109–110.

⁷ О. Буховец, *Историописание постсоветской Беларуси: демифологизация “ремифологизации”*, w: Ф. Бомсдроф, Г. Бордюгов (red.), *Национальные истории на постсоветском пространстве - II. Десять лет спустя*, Москва 2010, s. 31.

⁸ R. Isaacs, A. Polese, *Introduction: Nation-Building in the Post-Soviet Space: Old, New and Changing Tools*, w: R. Isaacs, A. Polese (red.), *Nation-Building and Identity in the Post-Soviet Space New Tools and Approaches*, London and New York 2016, s. 1-23.

⁹ A. Posern-Zieliński, *Etniczność. Kategorie. Procesy etniczne*, Poznań 2005, s. 14.

¹⁰ Dążąc do obiektywizacji należy przyznać, że ZSRR jak i wcześniej Imperium Rosyjskie nie był typowym państwem kolonialnym. Na obszarach odpowiadających granicom obu organizmów państwowych istniało imperium kontynentalne, w którym nie istniało – tak jak w przypadku imperiów zamorskich – wyraźne rozgraniczenie między imperialną metropolią a jej peryferiami – koloniami. Ponadto w przypadku ZSRR wszechzwiązkowe centrum z jednej strony wykorzystując ekonomicznie peryferia, z drugiej strony wspierało ich rozwój, co było raczej nie do pomyślenia w imperiach zamorskich, jednoznacznie zorientowanych na eksploatację kolonii.

¹¹ Zob. J.J. Wiatr, *Naród i państwo. Socjologiczne problemy kwestii narodowej*, Warszawa 1969, s. 266.

onid Krawczuk, Nursułtan Nazarbajew, Hejdar Alijew, Islom Karimow). W celu utrzymania się przy władzy zamienili dotychczasową ideologię radziecką na elementy nacjonalizmu, na podstawie których przystąpili do budowy państw narodowych¹².

Jeśli przyjąć, że „naród jest wspólnotą, przynależność do której wynika z podzielnego dziedzictwa kulturowego, które jest źródłem wzajemnej opieki i lojalności”¹³, to imperialne dziedzictwo jest dla formujących się narodów przyczyną szeregu kompleksów i barier. Podstawowym z nich jest dawny peryferyjny kompleks niepełnowartościowości w stosunku do radzieckiego centrum. Przejawia się to w stosunku do radzieckiej spuścizny kulturowej, której istotnym składnikiem była kultura rosyjska, w poziomie znajomości języka ojczystego czy też stosunku do historii. Wprawdzie tworzony naród radziecki miał się składać z równych i wolnych narodów radzieckich, „pierwszym wśród równych z nich miał być naród rosyjski”, co znajdowało odzwierciedlenie nie tyle w jego dominacji politycznej, co wpływach kulturowych. W ten sposób sytuował się on w pozycji „starszego brata” w stosunku do innych narodów ZSRR, w tym narodów tytułarnych republik związkowych. „Wyjątkowość” narodu rosyjskiego nie wynikała jednak z przesłanek kulturowo-antropologicznych, lecz bardziej społeczno-ideowych, ponieważ to Rosjanie byli pierwszym narodem dawnego Imperium Rosyjskiego, który dokonał rewolucji proletariackiej i budował socjalizm, dzieląc się swoim doświadczeniem z innymi narodami. Naród rosyjski w najwyższym stopniu utożsamiał się ze wszechzwiązkowym pojmowaniem patriotyzmu, zatracając przy tym swoją etniczność. Wszystko co było związane z centrum w sferze nauki, kultury czy sztuki było traktowane jako „wyższe”, „lepsze”, „uniwersalne” w stosunku lokalnej rzeczywistości republikańskiej, przyjmowanej bardziej w folklorystycznym, ludowym niż narodowym wymiarze. Wykształcenie zdobyte w Moskwie czy Leningradzie, realizowana tam kariera zawodowa w centralnym aparacie władzy czy kariera naukowa były cenione wyżej niż analogiczne drogi rozwoju w danej republice. W historiografii, mimo prowadzonych badań nad historią narodów tytułarnych republik związkowych, dominowała historia Rosji i ZSRR. A narodom republikańskim włączano przekonanie, że ich właściwa historia zaczęła się dopiero po rewolucji październikowej, a rozwój możliwy dzięki władzy radzieckiej.

¹² Wprawdzie w ciągu trzydziestu lat nastąpiła częściowa wymiana pokoleniowa wśród elit władzy, ale nadal istotną rolę odgrywają w nich politycy, którzy zaczęli swoją karierę w radzieckim aparacie partyjno-państwowym. Jako przykład może służyć życiorys prezydenta Kazachstanu Kasymżomarta Tokajewa.

¹³ Zob. Б. Як, *Национализм и моральная психология сообщества*, Под научной редакцией М. Дондуковского, Москва 2017, s. 143 (tytuł oryginału: B. Yack, *Nationalism and the Moral Psychology of Community*, The University of Chicago, Chicago and London 2012).

Samostanowienie i samookreślenie stworzyły możliwości przewyciężenia wskazanych kompleksów. Jednym z najważniejszych przedsięwzięć było stworzenie czy też odnowienie kanonu historii, ale też mitów, legend, tradycji narodowych czy panteonu bohaterów. W tym celu zaczęto nawiązywać do tradycji doimperialnej, poradzieckiej. Miało to dowodzić niemal odwiecznego istnienia narodowej państwowości, przerwanej przez Rosję carską, potem ZSRR, a kontynuowanej współcześnie. Jeśli tradycji tej brakowało, tworzono ją od nowa. Miejsca, symbole i wydarzenia były dopisywane do historii narodowej. Owa wiara we wspaniałą przeszłość jest nieodzownym elementem samookreślenia. Podobne zabiegi miały szczególne znaczenie dla elit społecznych, konstruujących nową rzeczywistość. Im bowiem starsza i wspaniała historia danego narodu, tym silniejsza identyfikacja narodowa, a im bardziej przekonująca tworzona symbolika i „mitologia”, tym większa legitymizacja odwołującej się do niej władzy¹⁴. Miało to również znaczenie w polityce międzynarodowej. „Starożytność” państwa i narodu podkreślała pretendowanie do większego prestiżu, szacunku, a nawet do roli regionalnego przywódcy. W niektórych krajach „mitomania” stała się wręcz absurdalna, a nawet groteskowa¹⁵.

Szczególnym wyzwaniem był brak zgodności między granicami etnicznymi a granicami terytorialnymi nowych państw. Nowe, niepodległe państwa pokolonialne są budowane w granicach, wyznaczonych w czasach, gdy były terytoriami zależnymi. Władze kolonialne, dzieląc terytorium podległe im administracyjnie nie kierowały się granicami etnicznymi czy językowymi, lecz interesem politycznym i ekonomicznym. Bardzo często świadomie dzielono miejscową ludność między jednostki administracyjne, aby lokalnym elitom trudniej było ją pobudzać do procesu narodotwórczego i dążeń niepodległościowych¹⁶. O zachowaniu jednolitości narodowej państwa postulowanej już w XVIII wieku przez Johanna Gottfrieda Herdera i współcześnie rozwijanej przez Ernsta Gellnera nie mogło zatem być mowy¹⁷. Po

¹⁴ Zob. A. Wierzbicki, *Etnopolityka w Azji Centralnej. Między wspólnotą etniczną a obywatelską*, Warszawa 2008, s. 82.

¹⁵ Prezydent Turkmenistanu Saparmurat Nijazow w swoim „wiekopomnym dziele” *Ruchnama* twierdził, że historia Turkmenów liczy 5 tysięcy lat i są oni protoplastami wszystkich narodów turkijskich. S. Nijazow, *Ruchnama*, Lublin 2003, s. 164.

¹⁶ W ten sposób wyznaczano granice republik związkowych i autonomicznych w ZSRR, skutkiem czego znaczna część narodów tytularnych tychże znalazła się poza granicami „ojczyste” republiki (np. Tadzycy, Uzbeki, Kazachowie, Tatarzy, Rosjanie).

¹⁷ „Nacjonalizm to jedna z teorii politycznego legitymizmu, która żąda, by granice etniczne nie przecinały się z granicami politycznymi, a zwłaszcza, by granice etniczne w obrębie państw (...) nie odcinały jego władców od reszty obywateli”. Zob. J.G. Herder, *Mysli o filozofii dziejów*, t.1, Warszawa 1962, s. 423; E. Gellner, *Narody i nacjonalizm*, Warszawa 1991, s. 9, 72.

upadku imperiów, w tym ZSRR, przyjęto kolonialne *status quo*. Dawne jednostki terytorialne stały się państwami, których granice uznano za nienaruszalne¹⁸.

Brak zgodności granic etnicznych i politycznych oznaczał, że nowe państwa zamieszkuje wieloetniczna ludność, co może stanowić istotną barierę dla procesów państwo- i narodotwórczych. Im bardziej zróżnicowana była struktura etniczna ludności w danym państwie tym trudniej było oczekiwać skuteczności asymilacyjnej unifikacji w procesie narodotwórczym. Tym bardziej, że niektóre mniejszości miały własne tradycje państwowe. W szczególnym położeniu znaleźli się Rosjanie w byłych republikach radzieckich. Niemal z dnia na dzień z narodu stanowiącego demograficzne i etnokulturowe spoiwo imperium radzieckiego przekształcili się w niechciane dziedzictwo przeszłości. Obecność Rosjan miała wpływ na poziom sowietyzacji i rusyfikacji w wymiarze przestrzennym i środowiskowym. W pierwszym przypadku chodziło o podział między zsowietyzowanymi, rosyjskokulturowymi i rosyjskojęzycznymi i wiernymi kulturze narodowej oraz językowi regionami (zachodnia i wschodnia Ukraina, północny i południowy Kazachstan, północny i południowy Kirgistan). W drugim przypadku był to podział między zeuropeizowaną za pośrednictwem kultury i języka rosyjskiego ludnością miejską i wierną tradycji etnicznej ludnością wiejską. Z jednej strony gorszy dostęp do rosyjskojęzycznej kultury wyższej dla ludności wiejskiej paradoksalnie może stanowić bardziej dogodny punkt wyjścia dla procesu narodotwórczego ludności tytularnej. Z drugiej jednak strony, dominacja lub znaczący udział agrarnego charakteru społeczeństw poradzieckich (zwłaszcza w Azji Centralnej i na Kaukazie) oznacza również niższy poziom wykształcenia. Z perspektywy procesu narodotwórczego wywołuje to konieczność przezwyciężenia wielu barier edukacyjnych, tożsamościowych, światopoglądowych itd.

Inną, istotną barierą dla pokolonialnych procesów narodotwórczych było wewnętrzne zróżnicowanie etniczne ludności tytularnej. Jest to szczególnie zauważalne w Azji Centralnej, gdzie ciągle żywa jest tradycja stepowo-koczowniczej organizacji etnopolitycznej i jej struktury rodowo-plemiennej. Całkowite przezwyciężenie podziałów rodowo-plemiennych i trybalizmu, które kształtowały się przez stulecia a nawet wieki, nie jest możliwe w tak krótkim czasie, jaki upłynął od momentu uzyskania niepodległości. Problem ten jest

¹⁸ W art. 3. Statutu Wspólnoty Niepodległych Państw z 22 stycznia 1993 r. przyjęto nienaruszalność istniejących granic byłych republik związkowych (niepodległych państw) po rozpadzie ZSRR i postanowiono o rezygnacji z roszczeń terytorialnych (łac. *uti possidetis*). Poza pewnymi wyjątkami, obecne granice państw poradzieckich są w zasadzie granicami republik związkowych, wyznaczonymi w ZSRR. Zob. *Устав Содружества Независимых Государств 22 января 1993 года*, <https://docs.cntd.ru/document/1903017> (22.03.2022).

niezwykle złożony. Z jednej strony, partykularyzm subetniczny uformowany na podstawie solidaryzmu trybalnego i wynikającej stąd zasady pomocy wzajemnej jest w takich uwarunkowaniach silniejszy i ważniejszy niż solidaryzm narodowy. W ten sposób zachowana zostaje bariera konsolidacji narodów tytularnych, która rozpoczęła się jeszcze w ZSRR. Z drugiej jednak strony, solidarność rodowo-plemienna może być traktowana jako przejaw nacjonalizmu, ponieważ nie obejmuje osób nie należących do narodu tytularnego. Przewyciężenie trybalizmu może nastąpić w wyniku długotrwałej i systematycznej modernizacji.

Wskazane wyżej uwarunkowania pokazują, że w przypadku państw pokolonialnych, w tym poradzieckich, proces państwowotwórczy zdecydowanie wyprzedzał proces narodotwórczy. Ich elity społeczne stanęły przed koniecznością i wyzwaniem przyspieszenia procesów narodotwórczych mając do wyboru w zasadzie dwie koncepcje: etnokulturową i polityczną (obywatelską)¹⁹. Pierwsza z nich oznaczała asymilację z narodem tytularnym i reprezentowaną przez niego kulturą. Większość państw poradzieckich uległo tej pokusie na początku transformacji. Sprzyjało jej istnienie narodów tytularnych²⁰, które mogły stać się „wzorcem godnym do naśladowania” dla pozostałych grup etnokulturowych zróżnicowanych etnicznie społeczeństw, tj. sprzyjały konsolidacji narodowej. Poza samym występowaniem narodów tytularnych, koncepcji asymilacyjnej sprzyjał rodzący się wśród części elit nacjonalizm, domagający się przywrócenia „sprawiedliwości dziejowej” i odwrócenia sowytyzacji i rusyfikacji w przeciwną stronę. Wkrótce okazało się jednak, że dana koncepcja jest konfliktogenna, prowadząc do destabilizacji sytuacji wewnętrznej, prób secesji i masowej migracji ludności nietytularnej, głównie Rosjan. Zamiast do konsolidacji i inte-

¹⁹ Autor świadomie odróżnia polityczną i obywatelską koncepcję wspólnoty narodowej, podkreślając, że pierwsza z nich ma zwykle charakter konstruktywistyczny, realizowany odgórnie. Druga zaś również nie jest pozbawiona cech narodu konstruowanego, ale ma charakter bardziej oddolny, spontaniczny, zainicjowany przez aktywność obywatelską. Zdaniem autora niniejszego artykułu demokracja czy demokratyzacja nie musi być determinantą formowania narodu zarówno w postaci wspólnoty politycznej jak i obywatelskiej. Szczegółowe i bardziej pogłębione wyjaśnienie tego problemu wymaga odrębnych studiów.

²⁰ Pod tym względem pokolonialny proces narodotwórczy w państwach poradzieckich różni się od procesów narodotwórczych w państwach afrykańskich czy latynoamerykańskich, gdzie trudniej było wskazać naród tytularny. W przypadku Ameryki Łacińskiej piszą na ten temat m.in. antropolog Aleksander Posern-Zieliński i iberysta węgierski Adam Anderle. Pierwszy z nich w odniesieniu do narodu boliwijskiego czy ekwadorskiego, wskazywał na ich „rozcłonkowanie” etnorasowe, etnokulturowe, etnospołeczne i etnoregionalne, o słabych więziach i poczuciu wspólnoty narodowo-państwowej i poddanych nieustannym konfliktom społecznym eksploatowanych klas. Zob. A. Posern-Zieliński, *Między indygenizmem a indianizmem. Andyjscy Indianie na drodze do etnorozwoju*, Poznań 2005, s. 128–129, 170–171; A. Anderle, *Klasa, grupy etniczne, naród w Ameryce Łacińskiej*, w: *Narody. Jak powstawały i jak wybijały się na niepodległość? Profesorowi Tadeuszowi Lępkowskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy przyjaciele, koledzy, uczniowie*, Warszawa 1989, s. 33.

gracji, asymilacja prowadziła do pogłębienia antagonizmów etnicznych. Dlatego też część państw poradzieckich (Białoruś, Ukraina, Mołdawia, Kazachstan, Kirgistan) zdecydowała o wyborze politycznej koncepcji narodu, realizowanej w warunkach progresywnego czy też funkcjonalnego autorytaryzmu. Wiodącą rolę odgrywa w nim państwo, które za pomocą odgórnych, celowych, zorganizowanych działań zmierza do przekształcenia wieloetnicznej populacji w naród. Polityczna koncepcja narodu jest krytykowana jako w istocie ukryta asymilacja. Odniesienie się do tego zagadnienia przekracza ramy niniejszego artykułu.

W każdym wskazanym przypadku należy podkreślić, że występowanie kategorii narodu etnokulturowego i narodu politycznego ma umowny i systematyzujący charakter. Solidaryzm etniczny, którego podstawą jest wiara we wspólne pochodzenie potrzebuje upaństwowienia do utrwalenia i rozwoju owej wiary za pomocą kultury. Unifikacja polityczna na podstawie wspólnego obywatelstwa nie jest wystarczającym czynnikiem konsolidacji narodowej bez homogenizacji narodowej. Różnica między obu kategoriami sprowadza się więc w istocie do rozróżnienia co jest pierwotnym, a co wtórnym czynnikiem narodotwórczym – pokrewieństwo kulturowe czy więź polityczna. Innymi słowy każda z tych kategorii zawiera oba komponenty – kulturowy i polityczny²¹.

Nie wszystkie państwa wytrwały w realizacji koncepcji narodu politycznego (Ukraina po 2014 roku). Część z nich (państwa Zakaukazia, Uzbekistan, Tadżykistan) pozostały przy wariantcie bliższym asymilacji, zaś Turkmenistan jest państwem realizującym zdecydowanie etniczny charakter narodu, w dodatku na podstawie jednego z ugrupowań terytorialnych (Achal-Teke). Osobnego potraktowania wymaga przypadek Federacji Rosyjskiej²² oraz Mołdawii i Białorusi. W Rosji równocześnie odbywają się co najmniej trzy główne procesy narodotwórcze. Chronologicznie najwcześniej rozpoczęła się konsolidacja narodów tytułarnych republik, czemu sprzyjała ich suwerenizacja na przełomie lat 80. i 90. XX wieku. Wtedy zainicjonowano również próbę ukształtowania i wzmocnienia rosyjskiej wspólnoty narodowej o charakterze politycznym (*rossijan*). W połowie lat 90. ubiegłego stulecia jako reakcja na mobilizację etniczną ludności nierosyjskiej rozpoczęło się przebudzenie narodowe samych Rosjan, nazywane również waloryzacją rosyjskiej tożsamości etnicznej²³. Oczekiwanym rezultatem tych wszystkich procesów jest ostateczne ukształtowanie i umocnienie rosyjskiego

²¹ Zob. A. Wierzbicki, *Etniczność i narody w Europie i Azji Centralnej. Perspektywa teoretyczna i egzemplifikacyjna*, Warszawa 2014, s. 47-48.

²² Problematyce rosyjskiej poświęcono wiele uwagi w literaturze, dlatego w niniejszym artykule ograniczę się jedynie do kilku uogólniających konstatacji.

²³ Szerzej na ten temat: A. Wierzbicki, *Rosja. Etniczność i polityka*, Warszawa 2011, s. 75-82.

narodu politycznego (obywatelskiego)²⁴. Procesy narodotwórcze w Mołdawii i na Białorusi mają szczególny charakter, stąd zasługują na poświęcenie im nieco więcej uwagi.

Poradziecki konstruktywizm i „mały” naród w Europie Wschodniej

Proces narodotwórczy niektórych narodów poza ich posocjalistycznym charakterem i poimperialnym kontekstem można określić jako irredentystyczno-niepodległościowy. W tym przypadku „budzeniu”, powstawaniu czy konsolidacji nowych narodów w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat sprzyja nie tylko rozpad imperium radzieckiego. Są to także działania wojenne czy też arbitralne decyzje mocarstw. W ten sposób kształtuje się między innymi naród mołdawski, jako część rumuńskiej wspólnoty etnokulturowej, posiadający własne, odrębne od Rumunii państwo powstałe po rozpadzie ZSRR. Odmienność przynależność państwowa jest barierą dzielącą Rumunów po obu stronach Prutu, a jednocześnie stanowi przesłankę dla wyraźniejszego ukształtowania w przyszłości tożsamości politycznej Mołdawian²⁵. Paradoxem ich procesu narodotwórczego jest to, że został on wywołany w ZSRR. Władza radziecka, usiłując legitymizować istnienie najpierw Mołdawskiej ASRR, a później Mołdawskiej SRR, wykorzystując historiografię i etnografię, podkreślała odmiennost Rumunów mołdawskich od Rumunów z Rumunii. Wskazywano na sławizację ludności wschodnioromańskiej, zaczęto używać określeń „mołdawski”, „Mołdawia” dla podkreślenia odrębności republiki i jej ludności tytularnej od państwa i narodu rumuńskiego, akcentowano znaczenie ekonomicznych czynników narodotwórczych w państwie socjalistycznym. Same elity nowego państwa są podzielone w kwestii odpowiedzi na pytanie o tożsamość – rumuńską czy mołdawską. Wydaje się jednak, że mołdawianizm ma szansę dalszego istnienia, gdyż staje się gwarantem władzy dla elit politycznych, które w przypadku integracji z Rumunią zostałyby zmarginalizowane²⁶. Stwierdzenie Marka Waldenberga sprzed ponad dwudziestu lat, iż „mołdawski proces narodotwórczy nadal trwa” pozostaje aktualnym²⁷.

²⁴ *Rossijskaja nacija* to „wspólnota wolnych i równych obywateli Federacji Rosyjskiej o różnej przynależności etnicznej, religijnej i społecznej, dysponująca świadomością obywatelską”. Podkreśla się szczególną, historyczną i systemotwórczą rolę w jej tworzeniu etnokulturowego narodu rosyjskiego (*russkij narod*) i jako warunek jej istnienia wzajemną tolerancję. Zob. *Стратегия государственной национальной политики Российской Федерации на период до 2025 года (с изменениями на 6 декабря 2018 года)*, <https://docs.cntd.ru/document/902387360> (21.03.2021).

²⁵ Podobna sytuacja – gdy ludność dwóch państw mówi praktycznie w tym samym języku – nie jest rzadkością w Europie. Obywatele Serbii i Czarnogóry posługują się językiem serbskim, Albanii i Kosowa językiem albańskim, a Niemiec, Austrii i części kantonów szwajcarskich – językiem niemieckim.

²⁶ Zob. A. Wierzbicki, *Etniczność i narody ...*, s. 175.

²⁷ M. Waldenberg, *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje konfliktów i idei*, Warszawa 2000, s. 25.

Białorusini zgodnie z metodologią i typologią zaproponowaną przez Mirosława Hrocha pozostają jednym z „małych” narodów Europy. Określenie to odnosi się do narodów historycznie niepaństwowych, które miały słabą tradycję kultury wysokiej wyrażonej we własnym języku i w większości niepełną strukturę społeczną²⁸. Współczesny proces narodotwórczy Białorusinów odbywa się na terytorium, którego granice, w odróżnieniu od granic innych byłych republik związkowych powstały bezpośrednio w wyniku przebiegu działań wojennych w czasie drugiej wojny światowej - 17 września 1939 - i zatwierdzone decyzją mocarstw po jej zakończeniu. Ta tragiczna data dla narodu polskiego – w historiografii białoruskiej jest traktowana jako akt zjednoczenia Białorusi i narodu białoruskiego, który w latach 1921-1939 był narodem podzielonym w rezultacie ustaleń Traktatu Ryskiego z 1921 roku²⁹. Białoruś była jedną z najbardziej zsowietyzowanych republik byłego ZSRR. Nie oznacza to jednak, że proces narodotwórczy Białorusinów, wbrew opiniom badaczy, tkwi w miejscu³⁰. Postsowietyzm i kulturowa wież z Rosją nadają mu swoisty kształt i specyfikę, gdzie białoruskość jest wyrażana nie w czynnikach kulturowych (język, literatura, historia), lecz społeczno-politycznych – utożsamieniu z państwem i jego terytorium, rozwiązaniami w zakresie polityki społeczno-gospodarczej oraz geopolitycznych – położeniu między Wschodem a Zachodem.

Zakończenie

Przedstawiona próba analizy procesów narodotwórczych w państwach poradzieckich pokazuje ich aktualność i złożoność. Mimo istnienia pewnych modelowych ujęć, wynikających z kilkudziesięcioletniego pozostawania w jednym państwie i funkcjonowania we wspólnych warunkach ustrojowych, każdy proces narodotwórczy na obszarze poradzieckim wyróżnia się swoją dla siebie specyfiką. Są one uwarunkowane wewnątrznie i zewnątrznie. Przebiegają paralelnie wraz z procesami państwowotwórczymi, co wskazuje na ich odgórny charakter. Narody nie powstają jednak z dnia na dzień, czy w wyniku jednorazowej deklaracji. Wbrew zwolennikom konstruktywizmu nie powstają też w próżni, lecz mają etniczne podstawy. Odpowiedź na pytanie na jakim stadium rozwoju narodowego znajdują się poszczególne wspólnoty pozostaje nadal otwarta. Trzydzieści lat istnienia warunków do

²⁸ M. Hroch, *Małe narody Europy. Perspektywa historyczna*, Warszawa 2003, s. 8-9.

²⁹ С. Третьяк, *Разделенная нация: Беларусь в 1921-1939 гг. в исторической памяти*, w: *Назаўжды разам (да 80-годдзя ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР): зборнік артыкулаў*, Мінск 2021, s. 117-122.

³⁰ Por. R. Wyszyński, *Narodziny czy śmierć narodu. Narodotwórcze działania elit białoruskich i buriackich po upadku ZSRR*, Warszawa 2010, s. 245.

ich przyspieszonego kształtowania się to jedynie sposobność, wykorzystywana w różnym stopniu. Niniejszy artykuł stanowi jedynie zachętę do dalszej obserwacji i analizy tej ewolucji.

Streszczenie:

Artykuł dotyczy procesów narodotwórczych w państwach poradzieckich, które zbiegły się w czasie z procesami państwowotwórczymi. Autor wskazuje na ich uwarunkowania i problemy z tym związane oraz złożoność problemu. Ponieważ żadna z powszechnie przyjmowanych perspektyw teoretycznych – konstruktywizm, prymordializm/etnosymbolizm nie daje wyczerpującej odpowiedzi na temat powstania narodów, autor podkreśla, że najbardziej adekwatnym do badania problemu jest perspektywa ewolucjonizmu – łącząca etniczne pochodzenie narodów z odgórnymi działaniami elit.

Słowa kluczowe:

procesy narodotwórcze, naród, państwa poradzieckie

Key words:

nation-building process, nation, post-soviet states

Bibliografia:

1. Anderle A., *Klasa, grupy etniczne, naród w Ameryce Łacińskiej*, w: *Narody. Jak powstawały i jak wybijały się na niepodległość? Profesorowi Tadeuszowi Łepkowskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy przyjaciele, koledzy, uczniowie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1989.
2. Gellner E., *Narody i nacjonalizm*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1991.
3. Herder J.G., *Myśli o filozofii dziejów*, t.1, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1962.
4. Hroch M., *Małe narody Europy. Perspektywa historyczna*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław-Warszawa-Kraków 2003.
5. Isaacs R., Polese A., *Introduction: Nation-Building in the Post-Soviet Space: Old, New and Changing Tools*, w: R. Isaacs, A. Polese (red.), *Nation-Building and Identity in the Post-Soviet Space New Tools and Approaches*, Routledge, London and New York 2016.
6. Kłoskowska A., *Kultura narodowe u korzeni*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.

7. Martin T., *The Affirmative Action Empire. Nation and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*, Cornell University Press, Ithaca: London and New York 2001.
8. Nijazow S., *Ruchnama*, Wydawnictwo Aszchabad, Lublin 2003.
9. Posern-Zieliński A., *Etniczność. Kategorie. Procesy etniczne*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 2005.
10. Posern-Zieliński A., *Między indygenizmem a indianizmem. Andyjscy Indianie na drodze do etnorozwoju*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2005
11. Tymanowski J., *Rola i znaczenie Republiki Białorusi we współczesnej Europie*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2017.
12. Tymanowski J., *Białoruś między Wschodem i Zachodem. Ideologiczne uwarunkowania polityki zagranicznej państwa*, w: J. Tymanowski, A. Daniluk, J. Bryl (red.), *Polska i Białoruś we współczesnej Europie*, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2015.
13. Waldenberg M., *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje konfliktów i idei*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.
14. Walicki A., *Naród. Nacjonalizm. Patriotyzm*, Kultura i Myśl Polska, Prace wybrane, tom I, Universitas, Kraków 2009.
15. Walicki A., *PRL i skok do neoliberalizmu. Antykomunizm zamiast wolności. Porachunki inteligentkie*, Fundacja Oratio Recta, Instytut Historii Nauki im. Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów PAN, Warszawa 2021.
16. Walicki A., *PRL i skok do neoliberalizmu. Falszowanie historii. Nacjonalizm. Niegodziwości III RP*, Fundacja Oratio Recta, Instytut Historii Nauki im. Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów PAN, Warszawa 2021.
17. Wiatr J.J., *Naród i państwo. Socjologiczne problemy kwestii narodowej*, Książka i Wiedza, Warszawa 1969.
18. Wierzbicki A., *Etnopolityka w Azji Centralnej. Między wspólnotą etniczną a obywatelską*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2008.
19. Wierzbicki A., *Rosja. Etniczność i polityka*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2011.
20. Wierzbicki A., *Etniczność i narody w Europie i Azji Centralnej. Perspektywa teoretyczna i egzemplifikacyjna*, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2014.
21. Wyszynski R., *Narodziny czy śmierć narodu. Narodotwórcze działania elit białoruskich i buriackich po upadku ZSRR*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2010.
22. Буховец О., *Историописание постсоветской Беларуси: демифологизация «ремифилогизации»*, w: Ф. Бомсдроф, Г. Бордюгов (red.), *Национальные истории на постсоветском пространстве - II. Десять лет спустя*, Фонд Фридриха Наумана, АИРО-XXI, Москва 2010.
23. В.И. Ленин, И.В. Сталин о национальном вопросе, Москва 2013, <http://skrkpss.ru/wp-content/uploads/В.И.-Ленин-И.В.-Сталин-О-национальномвопросе.pdf> (07.07.2017).

24. Вердери К., *Куда идут „нация” и национализм?*, w: *Нации и национализм*, Практис, Москва 2002.
25. *Народы Средней Азии и Казахстана*, Т. I, Издательство Академии наук СССР, Москва 1962.
26. *Стратегия государственной национальной политики Российской Федерации на период до 2025 года (с изменениями на 6 декабря 2018 года)*, <https://docs.cntd.ru/document/902387360> (21.03.2021).
27. Третьяк С., *Разделенная нация: Беларусь в 1921-1939 гг. в исторической памяти*, w: *Назаўжды разам (да 80-годдзя ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР): зборнік артыкулаў*, Беларуская навука, Мінск 2021.
28. *Устав Содружества Независимых Государств 22 января 1993 года*, <https://docs.cntd.ru/document/1903017> (22.03.2022).
29. Як Б., *Национализм и моральная психология сообщества*, Под научной редакцией М. Дондуковского, Издательство Института Гайдара, Москва 2017, s. 143 (tytuł oryginalny: B. Yack, *Nationalism and the Moral Psychology of Community*, The University of Chicago, Chicago and London 2012).

*Panu Profesorowi Józefowi Tymanowskiemu
w podziękowaniu za wieloletnią naukową opiekę,
bezценne rady
oraz z najlepszymi życzeniami z okazji Jubileuszu*

Program Partnerstwa Wschodniego – diagnoza problemów z efektywnością w kontekście czynnika geopolitycznego

Na przestrzeni ponad trzynastu lat funkcjonowania programu Partnerstwa Wschodniego (PW), traktowanego jako dedykowana forma współpracy dla partnerów z obszaru poradzieckiego, zaobserwować można wiele interesujących zjawisk i kontekstów. Ewolucja samego programu i jego priorytety, ewoluowało również podejście Unii Europejskiej do poszczególnych partnerów objętych współpracą jak i perspektywy integracyjne, które UE chciała/mogła im oferować. Pojawiało się także wiele głosów krytycznych zarówno pod względem formalnego funkcjonowania całego programu jak i jego praktycznego przełożenia na zacieśnianie współpracy z Europą Wschodnią i Kaukazem Południowym. Właśnie w tym kontekście interesująca może się wydawać analiza, która uwzględni wspomniane wątki i spróbuje zweryfikować wpływ czynnika geopolitycznego na formalną i praktyczną realizację programu przez Unię Europejską. W uzyskaniu odpowiedzi na pytanie o efektywność Partnerstwa Wschodniego pomocna będzie analiza dwóch jego aspektów – kształtu skonstruowanego w oficjalnych dokumentach, jak również praktycznej realizacji odbywającej się poprzez współpracę dwustronną z poszczególnymi partnerami. Podkreślić należy, że ze względu na ograniczoną objętość tekstu, uwzględniona zostanie jedynie bilateralna część programu ze szczególnym uwzględnieniem wątków politycznych (z celowym pominięciem

sfery multilateralnej, a w części bilateralnej szczegółów na temat umów o ułatwieniach wizowych i readmisji).

Formalny kształt programu Partnerstwa Wschodniego

W tym punkcie analiza skoncentruje się na skrótowym przedstawieniu ewolucji programu Partnerstwa Wschodniego w jego wymiarze formalnym – od powołania inicjatywy w 2009 r. do najnowszej koncepcji programu, opracowanej po 2020 r.

Pierwotny kształt programu Partnerstwa Wschodniego

Program Partnerstwa Wschodniego zainicjowany przez Polskę i Szwecję, został formalnie uruchomiony 7 maja 2009 r. podczas czeskiej prezydencji w Radzie Unii Europejskiej. Obejmując swoim zasięgiem sześć państw obszaru poradzieckiego¹ stanowił formułę ambitniejszej formy współpracy jaką Unia Europejska wyodrębniła z realizowanej od 2003 r. Europejskiej Polityki Sąsiedztwa (EPS). I właśnie ten fakt można uznać za pierwszą zasadniczą różnicę między PW i EPS. Kształtowanie relacji z państwami Europy Wschodniej i Kaukazu Południowego w ramach wschodniego wymiaru Europejskiej Polityki Sąsiedztwa, niesło bowiem ze sobą pewne niedociągnięcia, przede wszystkim dlatego, że EPS obejmowała jednakowym mechanizmem współpracy zarówno kraje tego regionu, jak i odmienne pod względem politycznym, gospodarczym czy kulturowym państwa Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu. Rodziło to nie tylko problemy ze spójną realizacją polityki działań zewnętrznych, ale również niezadowolenie ze strony niektórych państw poradzieckich, które traktowały to rozwiązanie jak obniżenie rangi relacji z UE i sygnał o braku perspektyw na zrealizowanie ich prounijnych aspiracji².

Kolejna istotna zmiana, jaką przyniósł ze sobą program Partnerstwa Wschodniego, dotyczyła różnicy w ofercie współpracy adresowanej do państw objętych tą polityką. Relacje Unii Europejskiej z poszczególnymi państwami sąsiedzkimi w ramach EPS ograniczały się jedynie do wymiaru bilateralnego (relacje UE – każde państwo PW), bez wsparcia dla budowania więzi regionalnych. Natomiast program Partnerstwa Wschodniego oprócz mechanizmu dwustronnego zaoferował swoim beneficjentom również format multilateralny, obejmujący zarówno współpracę grupy państw z UE jak i grupy państw między sobą. Było

¹ Armenia, Azerbejdżan, Białoruś, Gruzja, Mołdawia, Ukraina.

² Sz. Ananicz, *Partnerstwo Wschodnie*, Biuro Analiz Sejmowych nr 17(64) 2009, s. 2.

to istotne ze względu na kompleksowy charakter niektórych kwestii np. związanych z transportem, energetyką czy ochroną granic, których rozwiązanie wymaga wspólnego zaangażowania państw sąsiedzkich.

Na płaszczyźnie dwustronnej PW, obejmującej relacje UE z poszczególnymi beneficjentami, współpraca odbywa się za pomocą trzech rodzajów umów: umowy stowarzyszeniowej (AA), umowy o kompleksowej i pogłębionej strefie wolnego handlu (DCFTA) oraz umowy o ułatwieniach wizowych i readmisji. Podstawowym celem jest tutaj wypracowanie nowych podstaw prawnych relacji między UE a jej wschodnimi sąsiadami. Wielostronny wymiar Partnerstwa Wschodniego kładzie z kolei szczególny nacisk na regularne spotkania przedstawicieli UE oraz wschodnich sąsiadów na szczepku szefów państw i rządów, ministrów spraw zagranicznych, wysokich urzędników oraz ekspertów. Zasadniczym jego celem jest stworzenie forum wymiany informacji i doświadczeń krajów partnerskich w ramach czterech platform tematycznych, takich jak: demokracja, dobre zarządzanie i stabilność, integracja gospodarcza i konwergencja w zakresie polityk UE, bezpieczeństwo energetyczne oraz kontakty międzyludzkie³. Rozwój wielostronnego wymiaru PW gwarantują różnorodne platformy współpracy dedykowane dla podmiotów rozmaitego szczebla: Forum Biznesu Partnerstwa Wschodniego, Forum Społeczeństwa Obywatelskiego, Zgromadzenie Parlamentarne EuroNest oraz Konferencja Władz Lokalnych i Regionalnych.

W kontekście unijnej oferty dedykowanej dla sześciu państw obszaru poradzieckiego istotne jest również, że program Partnerstwa Wschodniego miał w większym stopniu akcentować ekonomiczny wymiar współpracy, choć jego autorzy nie zrezygnowali całkowicie z kwestii politycznych. Postanowienia ujęte w *Deklaracji Praskiej* – dokumencie ustanawiającym PW – zwracają uwagę na „*potrzebę utrzymania i pobudzania dążeń do reform*” w krajach objętych programem, jednak znacznie szczegółowiej odnoszą się do sfery współpracy gospodarczej. W dokumencie podkreślono, że nowa inicjatywa „*nada dodatkowy rozmach rozwojowi gospodarczemu, społecznemu i regionalnemu krajów partnerskich. Ułatwi dobre rządy, w tym w sektorze finansów, będzie stymulować rozwój regionalny i spójność społeczną, a także pomoże zmniejszyć różnice społeczno-gospodarcze w krajach partnerskich*”⁴. Zwiększenie nacisku na gospodarczy wymiar współpracy z Unią Europejską było dla państw obszaru poradzieckiego rozwiązaniem dużo ciekawszym i atrakcyjniejszym –

³ A. Daniluk, *Wymiar wschodni w polityce Rzeczypospolitej Polskiej na forum Unii Europejskiej – ocena w 10 lat po akcesji* [w:] *Bilans polskiego członkostwa w Unii Europejskiej*, (red.) M. Witkowska, Warszawa 2015, s. 188-189.

⁴ *Wspólna deklaracja przyjęta podczas szczytu partnerstwa wschodniego w Pradze*, źródło: <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=PL&f=ST%208435%202009%20INIT> (30.03.2022)

potencjalne korzyści ekonomiczne stanowiły bowiem interesującą przeciwwagę dla silnych powiązań tych państw z gospodarką Rosji.

W kolejnych latach gospodarczy charakter współpracy akcentowany w ramach programu Partnerstwa Wschodniego musiał ustąpić pola kwestiom politycznym. W reakcji na przemiany zachodzące głównie w krajach arabskich, jak również na rosnące oczekiwania ze strony krajów partnerskich co do wsparcia ich w procesie transformacji demokratycznej i reform, Komisja Europejska rozpoczęła w lipcu 2010 r. przegląd Europejskiej Polityki Sąsiedztwa⁵. Nowa strategia EPS, przyjęta w 2011 r. stanowiła odpowiedź na wspomniane wyzwania i wносиła jakościową zmianę w realizacji współpracy z sąsiadami, również z tymi, których obejmował program Partnerstwa Wschodniego. Nowe podejście UE miało opierać się od tej pory na większym zróżnicowaniu celów współpracy w zależności od kraju oraz na wzmocnieniu warunkowości przyznawania pomocy finansowej, która może być zwiększana lub zmniejszana w zależności od dokonanych postępów w tworzeniu i konsolidacji demokracji i przestrzegania praw człowieka. W praktyce oznaczało to wprowadzenie popularnej zasady „więcej za więcej” (ang. *more for more*) zgodnie, z którą UE zacieśniała partnerstwo z krajami sąsiadującymi, czyniącymi większe postępy w reformach demokratycznych. Tak skonstruowany charakter współpracy w ramach Partnerstwa Wschodniego obowiązywał do 2015 r. kiedy to doszło do kolejnych reform w tym zakresie.

Program Partnerstwa Wschodniego po 2015 r.

18 listopada 2015 r. Komisja Europejska i Wysoki Przedstawiciel Unii do Spraw Zagranicznych i Polityki Bezpieczeństwa przedstawili główne punkty przeglądu europejskiej polityki sąsiedztwa. Został on zaproponowany przez przewodniczącego KE Jean-Claude’a Junckera na wniosek państw członkowskich UE i stanowił przedmiot rozległych konsultacji społecznych⁶. Z treści dokumentu wyczytać można dwa priorytety, które stały się podstawą konstruowania nowych zasad w stosunkach z partnerami objętymi Europejską Polityką Sąsiedztwa.

Pierwszy z nich dotyczył **stabilizacji**. Rok 2015 był okresem, w którym Unia Europejska borykała się z licznymi przypadkami terroryzmu, wymierzonego zarówno w państwa

⁵ M. Sydoruk, *Wizje Europejskiej Polityki Sąsiedztwa UE oraz rola Polski w relacjach Unii i Ukrainy*, Lublin 2017, s. 14.

⁶ *Przegląd europejskiej polityki sąsiedztwa (EPS): zacieśnione partnerstwo na rzecz silniejszego sąsiedztwa*, Komunikat prasowy Komisji Europejskiej z dnia 18 listopada 2015r., źródło: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/pl/IP_15_6121 (23.02.2022)

członkowskie UE (Francja, Dania) jak również w ich sąsiadów. W dokumencie wprost można znaleźć odwołania do ataków terrorystycznych w Paryżu, Libanie, Egipcie, Turcji i Iraku a komisarz ds. europejskiej polityki sąsiedztwa i negocjacji w sprawie rozszerzenia Johannes Hahn jasno wskazał, że najważniejszym zadaniem stojącym przed Unią Europejską jest w tej chwili przewyciężenie zagrożeń dla stabilnego sąsiedztwa jakimi są konflikty, terroryzm i radykalizacja postaw. Narzędziami realizacji tego celu miała się stać nie tylko współpraca w zakresie zwalczania wymienionych wyżej niepokojących trendów, ale również działania na rzecz rozwoju gospodarczego, redukującego wykluczenie społeczne oraz nakierowanego na tworzenie miejsc pracy dla młodego pokolenia.

Drugim fundamentem, który stał się podstawą konstruowania nowego podejścia Unii Europejskiej do partnerów objętych programem Partnerstwa Wschodniego stała się **zasada większej elastyczności** i indywidualnego podejścia wobec państw podejmujących współpracę ze strukturami unijnymi. Zgodnie z komunikatem Komisji Europejskiej do instytucji unijnych, charakterystycznymi cechami nowej EPS miała stać się świadomość, że nie wszyscy partnerzy aspirują do przepisów i norm UE, oraz uwzględnienie potrzeb każdego kraju co do charakteru i ukierunkowania jego partnerstwa z UE⁷. Promowana do tej pory zasada „więcej za więcej” nie okazała się więc odpowiednio efektywnym narzędziem prowadzenia działań zewnętrznych UE, co zresztą przyznała sama Komisja Europejska w swoim komunikacie. Podejście oparte na zachętach było skuteczne we wspieraniu reform w zakresie dobrych rządów, demokracji, praworządności i praw człowieka w przypadkach, gdy partnerzy byli zaangażowani w takie reformy. Jednak nie okazało się ono wystarczająco silnym bodźcem do stworzenia zaangażowania na rzecz reform, jeśli brak było woli politycznej⁸. W takich przypadkach UE zapowiedziała wykorzystywanie bardziej skutecznych sposobów na to, by optować za podstawowymi reformami w relacjach z partnerami, m.in. poprzez zaangażowanie społeczeństwa obywatelskiego oraz podmiotów gospodarczych i społecznych. Jeśli natomiast państwa objęte Partnerstwem Wschodnim wyrażać będą potrzebę pogłębienia stosunków z UE współpraca miała być rozwijana na dotychczasowych zasadach.

Prowadzone konsultacje pozwoliły KE nie tylko zidentyfikować kierunki, w których powinna podążać reforma Europejskiej Polityki Sąsiedztwa, ale także wskazały obszary szczególnego zainteresowania, stanowiące główne bodźce do pogłębienia współpracy

⁷ *Wspólny Komunikat do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów, Przegląd Europejskiej Polityki Sąsiedztwa, JOIN(2015) 50 final, źródło <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52015JC0050&from=EL> (1.03.2022)*

⁸ *Ibidem*

z UE. Partnerzy uczestniczący w konsultacjach zaszygnalizowali w zdecydowany sposób, że UE jest dla nich interesującym partnerem w zakresie rozwoju gospodarczego i modernizacji, inwestycji i tworzenia możliwości zatrudnienia dla młodzieży⁹. Niezmiernie dużym zainteresowaniem cieszy się również mobilność i związana z nią możliwość podróżowania do UE i pracy na jej terytorium.

Opisany powyżej komunikat Komisji Europejskiej zakończył formalny proces konsultacji w sprawie przeglądu EPS. W kolejnych miesiącach przedstawione propozycje stały się przedmiotem dyskusji z państwami członkowskimi i krajami partnerskimi, aby możliwe było określenie nowego kształtu współpracy oraz wytyczenie nowych priorytetów. Swój „praktycznym wyrazem” formalnych wysiłków na rzecz zdynamizowania i zreformowania Europejskiej Polityki Sąsiedztwa w wymiarze wschodnim był **V Szczyt Partnerstwa Wschodniego, który odbył się w Brukseli w dniu 24 listopada 2017 r.** W przyjętej deklaracji uczestnicy spotkania dali formalny wyraz zasadzie elastycznego i zróżnicowanego podejścia do współpracy w ramach Partnerstwa Wschodniego. Wyrazili uznanie dla europejskich aspiracji i europejskiego wyboru partnerów, którzy podpisali układy o stowarzyszeniu z UE: Gruzji, Mołdawii i Ukrainy, przypominając jednocześnie o prawie pozostałych partnerów do samodzielnego wyboru poziomu ambicji względem UE.

Zgodnie z punktem 8. uczestnicy szczytu z zadowoleniem przyjęli dotychczasowe osiągnięcia Partnerstwa Wschodniego i stosowanie bardziej zróżnicowanego podejścia w stosunkach dwustronnych między UE a poszczególnymi krajami partnerskimi. Jak podkreślili, zakres i stopień współpracy są uzależnione od ambicji i potrzeb UE i jej partnerów, a także od tempa i jakości reform¹⁰. Szczyt w Brukseli zatwierdził również 20 celów zaplanowanych do realizacji w ramach współpracy do roku 2020. Zostały one zidentyfikowane w oparciu o cztery priorytety uzgodnione podczas szczytu Partnerstwa Wschodniego w Rydze w 2015 r. i miały stanowić kierunek działań służących poprawie warunków życia obywateli wschodnich krajów partnerskich. Szczególnym zainteresowaniem zostały objęte obszary wzmacniające instytucje i dobre rządy, mobilność i kontakty międzyludzkie, możliwości rynkowe oraz interkonektywność¹¹.

---

⁹ *Ibidem*

¹⁰ Wspólna deklaracja ze szczytu Partnerstwa Wschodniego, Bruksela, 24 listopada 2017 r., źródło: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-14821-2017-INIT/pl/pdf> (1.03.2022)

¹¹ Joint Declaration of the Eastern Partnership Summit (Riga, 21-22 May 2015), źródło: Riga Declaration 220515 Final (europa.eu) (1.03.2022)

Tabela 1. 20 celów Partnerstwa Wschodniego na 2020 rok zatwierdzone podczas szczytu Partnerstwa Wschodniego w Brukseli.

Cele przekrojowe:	
1. Większe kontakty z organizacjami społeczeństwa obywatelskiego 2. Zwiększanie równości płci i niedyskryminacji 3. Wzmacnianie komunikacji strategicznej oraz wspieranie pluralizmu i niezależności mediów.	
Silniejsza gospodarka	Lepsze rządy
1. Poprawa otoczenia inwestycyjnego i biznesowego oraz uwalnianie potencjału wzrostowego MŚP 2. Eliminowanie luk w dostępie do finansowania i infrastruktury finansowej 3. Tworzenie nowych miejsc pracy na szczeblu lokalnym i regionalnym 4. Harmonizowanie rynków cyfrowych 5. Wspieranie handlu międzyregionalnego wśród państw partnerskich i UE.	1. Wzmacnianie praworządności i mechanizmów antykorupcyjnych 2. Wspieranie realizacji kluczowych reform wymiaru sprawiedliwości 3. Wspieranie realizacji kluczowych reform administracji publicznej 4. Większa współpraca w dziedzinie bezpieczeństwa.
Większa konektywność	Silniejsze społeczeństwo
1. Rozbudowa bazowych sieci TEN-T, transportu 2. Zwiększanie bezpieczeństwa dostaw energii 3. Zwiększanie efektywności energetycznej i użycia energii odnawialnej oraz ograniczanie emisji gazów cieplarnianych 4. Wspieranie środowiska i dostosowywania się do zmiany klimatu.	1. Postęp w dialogu o liberalizacji wizowej i partnerstwach na rzecz mobilności 2. Zwiększanie inwestycji w umiejętności młodych ludzi, ich przedsiębiorczość i zatrudnialność 3. Utworzenie Szkoły Europejskiej Partnerstwa Wschodniego 4. Zintegrowanie systemów i programów badawczo-innowacyjnych UE i Partnerstwa Wschodniego.

Źródło: Załącznik I – 20 oczekiwanych do roku 2020 rezultatów, data.consilium.europa.eu (1.03.2022) oraz www.consilium.europa.eu

Program Partnerstwa Wschodniego obecnie

Realizację założonych celów jak również funkcjonowanie programu Partnerstwa Wschodniego zakłóciło wiele wydarzeń o charakterze międzynarodowym. Pierwszym z nich była pandemia COVID-19, która nie tylko uniemożliwiła zorganizowanie Szczytu PW w 2019 r. ale przede wszystkim przeorientowała akcenty prowadzonej polityki. Walka z kryzysem zdrowotnym skoncentrowała uwagę Unii Europejskiej i jej państw członkowskich na problemach wewnętrznych, a działania programowe i finansowe skupiały się przede wszystkim na walce z kolejnymi falami zakażeń i ich społeczno-gospodarczymi skutkami. W takich warunkach

w debacie publicznej coraz częściej pojawiały się pytania o przyszłość i zainteresowanie UE aktywnym działaniem poza swoimi granicami, w tym także na kierunku wschodnim.

Pomimo trudności Unia Europejska od początku 2020 r. realizowała proces wdrażania mechanizmów pomocy adresowany nie tylko do swoich członków (w ramach tzw. Funduszu Odbudowy), ale także do partnerów zewnętrznych. W ramach pomocy makrofinansowej ukierunkowanej na ograniczenie negatywnych, gospodarczych skutków pandemii, UE udzieliła krótko- i średnioterminowego wsparcia gospodarczego i medycznego dla rządów państw Partnerstwa Wschodniego (PW), jak również udzieliła dotacji i pożyczek na korzystnych stopach procentowych. Pomoc przekazana przez UE, we współpracy z WHO, objęła również zapewnienie wyposażenia medycznego, w tym respiratorów, masek medycznych i fartuchów dla placówek opieki zdrowotnej¹².

Jednocześnie kontynuowane były prace nad reformowaniem programu Partnerstwa Wschodniego. 10-rocznica ustanowienia tej inicjatywy, pomimo trudności pandemicznych, które uniemożliwiły osobiste spotkanie przedstawicieli państw zaangażowanych w Partnerstwo Wschodnie, stanowiła okazję do wielu podsumowań i przeglądów dotychczasowej realizacji programu. W maju 2019 r. Komisja Europejska po raz kolejny uruchomiła proces konsultacji, którego wyniki posłużyły za podstawę do opracowania politycznej wizji partnerstwa po 2020 r. Niecały rok później, 18 marca 2020 r. Komisja Europejska i Europejska Służba Działań Zewnętrznych wydały wspólny komunikat pt. *Polityka Partnerstwa Wschodniego po 2020 r. Wzmacnianie odporności – Partnerstwo Wschodnie, które służy wszystkim*. Ogólna wizja przedstawiona w dokumencie odzwierciedlała dotychczasowe stanowisko UE zmierzające do pogłębiania stosunków politycznych i gospodarczych z państwami PW gdzie najważniejszym obszarem zainteresowania w ramach inicjatywy pozostają kwestie gospodarcze. KE utrzymała przekonanie o potrzebie zwiększania wymiany handlowej, a także integracji gospodarek PW i UE w wymiarze dwustronnym oraz regionalnym¹³.

Partnerstwo Wschodnie zostało dostosowane do kierunków wyznaczonych dla wszystkich działań zewnętrznych Unii Europejskiej¹⁴, a główne akcenty położone zostały na **podkreślanie znaczenia ścisłej współpracy oraz budowę odporności**. To właśnie te dwie

¹² *Partnerstwo Wschodnie w dobie pandemii COVID-19: perspektywa UE i państw partnerskich*, B. Piskorska, J. Olchowski (red.), IES Policy Papers 1/2021.

¹³ A. Koziół, *Polityka Partnerstwa Wschodniego po 2020 roku*, Biuletyn PISM nr 128 (2060) 16 czerwca 2020 r., źródło: https://pism.pl/publikacje/Polityka_Partnersstwa_Wschodniego_po_2020_roku (8.03.2022)

¹⁴ WSPÓLNY KOMUNIKAT DO PARLAMENTU EUROPEJSKIEGO I RADY, Strategiczne podejście do kwestii odporności w ramach działań zewnętrznych UE, JOIN(2017) 21 final, źródło: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017JC0021&from=en> (2.03.2022)

kwestie miały wzmocnić skuteczność reagowania na globalne wyzwania w różnorodnych dziedzinach, w tym na kryzys związany z pandemią. Szczególną rolę współpracy i odporności można wyraźnie dostrzec w długoterminowych celach zdefiniowanych dla programu Partnerstwa Wschodniego. Zgodnie z nimi państwa partnerskie mają podejmować wspólne działania w pięciu następujących obszarach, skoncentrowanych wokół dwóch filarów związanych z inwestycjami i sprawowaniem rządów:

- razem na rzecz odpornych, zrównoważonych i zintegrowanych gospodarek (filar inwestycyjny);
- razem na rzecz rozliczalnych instytucji, praworządności i bezpieczeństwa (filar dotyczący sprawowania rządów);
- razem na rzecz odporności środowiskowej i odporności na zmiany klimatu (filar inwestycyjny);
- razem na rzecz odpornej transformacji cyfrowej (filar inwestycyjny);
- razem na rzecz odpornych, sprawiedliwych i integracyjnych społeczeństw (filar dotyczący sprawowania rządów).

Warto zwrócić uwagę, że wymienione obszary od początku funkcjonowania programu Partnerstwa Wschodniego stanowią fundament rozwijanej współpracy – niezależnie od ich nazewnictwa (patrz Tabela 2.).

Wśród obszarów wyróżnionych zwracają uwagę kwestie dotyczące polityki środowiskowej, ochrony klimatu oraz transformacji cyfrowej, co stanowiło szczególne obszary zainteresowania nowego składu Komisji Europejskiej. Zaproponowana w dokumencie współpraca ma charakter ściśle branżowy, oparty o konkretne propozycje zdefiniowane dla wspomnianych pięciu obszarów. Eskperci wskazują jednak, że wśród priorytetów proponowanych przez Komisję Europejską zabrakło kilku kwestii o charakterze geopolitycznym. Przede wszystkim nie pojawiły się żadne propozycje wychodzące naprzeciw oczekiwaniom Gruzji, Mołdawii i Ukrainy wobec wsparcia we wdrażaniu stref wolnego handlu, pełnej integracji ich gospodarek w ramach wspólnego rynku UE, a także specjalnego forum dialogu między UE i trzema państwami m.in. w obszarach transportu, energii, sprawiedliwości i gospodarki cyfrowej. Nie uwzględniono też instrumentów, którymi mogłyby być zainteresowane trzy mniej zaawansowane we współpracy państwa – Armenia, Azerbejdżan i Białoruś¹⁵. Dodatkowo w propozycjach nowego kształtu Partnerstwa Wschodniego nie pojawiły się żadne odniesienia do agresywnej polityki Rosji prowadzonej w tym czasie w regionie czego najbardziej dobitnym

---

¹⁵ A. Koziół, *Polityka Partnerstwa Wschodniego po 2020 roku*, Biuletyn PISM nr 128 (2060) 16 czerwca 2020 r., źródło: https://pism.pl/publikacje/Polityka_Partnersstwa_Wschodniego_po_2020_roku (8.03.2022)

Tabela 2. Obszary współpracy w ramach programu Partnerstwa Wschodniego na przestrzeni lat.

Partnerstwo Wschodnie w 2009 r.	<ul style="list-style-type: none"> - Platforma 1: demokracja, dobre zarządzanie i stabilność; - Platforma 2: integracja gospodarcza i konwergencja z politykami wspólnotowymi; - Platforma 3: bezpieczeństwo energetyczne; - Platforma 4: kontakty międzyludzkie.
Szczyt Partnerstwa Wschodniego w Rydze w 2015 r.	<ul style="list-style-type: none"> - Wzmacnianie instytucji i dobrych rządów, - mobilność i kontakty międzyludzkie, - możliwości rynkowe - interkonektywność
20 celów Partnerstwa Wschodniego na 2020 rok w ramach Szczytu Partnerstwa Wschodniego w Brukseli w 2017 r.	<ul style="list-style-type: none"> - Silniejsza gospodarka - Lepsze rządy - Większa konektywność - Silniejsze społeczeństwo
Partnerstwo Wschodnie po 2020 r.	<ul style="list-style-type: none"> - odporne, zrównoważone i zintegrowane gospodarki - rozliczalne instytucje, praworządność i bezpieczeństwo - odporność środowiskowa i odporność na zmiany klimatu - transformacja cyfrowa - sprawiedliwe i inkluzywne społeczeństwa.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie załącznika I – 20 oczekiwanych do roku 2020 rezultatów, data.consilium.europa.eu (1.03.2022) oraz www.consilium.europa.eu

przykładem było zajęcie Krymu oraz trwająca wojna w Donbasie. W tym momencie warto zwrócić uwagę, że wyraźna niechęć władz w Moskwie do zwiększania zasięgów Unii Europejskiej na obszarze poradzieckim, traktowanym jako tradycyjna jako rosyjska strefa wpływu, prowadziła do zdecydowanych działań i nacisków wobec państw objętych programem Partnerstwa Wschodniego oraz do zaostrzających się relacji na linii Rosja-Unia Europejska. Obawa części państw unijnych (m.in. Francji czy Włoch) przed pogorszeniem stosunków z Rosją była poważnym czynnikiem hamującym nie tylko aktywny rozwój Partnerstwa Wschodniego, ale również spójną wizję współpracy UE z państwami poradzieckimi.

Wpływ skomplikowanej sytuacji geopolitycznej na kształt i funkcjonowanie Partnerstwa Wschodniego był dobrze widoczny w czasie ostatniego **Szczytu PW jaki odbył się w Brukseli w dniu 15 grudnia 2021 r.** Po czteroletniej przerwie spowodowanej pandemią COVID-19 doszło do bezpośredniego spotkania szefów państw i rządów Unii Europejskiej oraz przewodniczącego Rady Europejskiej i szefowej Komisji Europejskiej z przywódcami Armenii, Azerbejdżanu, Gruzji, Mołdawii i Ukrainy w celu zatwierdzenia kształtu programu Partnerstwa

Wschodniego po 2020 roku. Nie bez znaczenia jest tutaj kontekst polityczny w jakim wówczas znajdował się obszar poradziecki i państwa uczestniczące we współpracy z Unią Europejską. Po kryzysie politycznym wywołanym wyborami prezydenckimi z sierpnia 2020 roku Białoruś zawiesiła udział w programie Partnerstwa Wschodniego, Armenia i Azerbejdżan pozostają w konflikcie po wojnie w Górskim Karabachu w 2020 r., współpracując na poziomie PW, z kolei Ukraina, Mołdawia i Gruzja powołały w maju 2021 r. Stowarzyszone Trio, aby pogłębiać relacje ze strukturami unijnymi, co jeszcze bardziej zaostriżyło politykę Rosji w regionie. Rosyjskie władze zmobilizowały wojska w regionach przygranicznych Ukrainy, wspierają reżim Łukaszenki w prowadzeniu działań hybrydowych na granicy UE, a w październiku 2021 r. wywołały kryzys energetyczny w Mołdawii, by podważyć zaufanie do jej prounijnych władz¹⁶.

We wspólnej deklaracji przyjętej po Szczycie zobowiązano się do współpracy w pięciu sektorach, wskazanych w komunikacie KE i ESDZ pt. „Polityka Partnerstwa Wschodniego po 2020 r. Wzmacnianie odporności – Partnerstwo Wschodnie, które służy wszystkim” wskazując je jako priorytety PW na najbliższe lata (patrz str.54-55). Ponadto w dokumencie znalazło się dużo wątków politycznych. Wyrażono m.in. zaniepokojenie ciągłą destabilizacją i łamaniem zasad prawa międzynarodowego w wielu miejscach regionu objętego Partnerstwem Wschodnim i wezwano do pokojowego rozwiązywania nierozstrzygniętych konfliktów, co można odczytywać jako odniesienie do trwającego wówczas na wschodzie Ukrainy konfliktu z popieranymi przez Moskwę siłami separatystycznymi oraz zagrożenia napaścią wojsk rosyjskich. Wyrażono również poparcie dla utworzonej przez Gruzję, Mołdawię i Ukrainę inicjatywy Stowarzyszonego Trio – jako dodatkowej formy zacieśnienia kooperacji z UE¹⁷. UE nawiązała również do decyzji władz białoruskich o zawieszeniu ich uczestnictwa w Partnerstwie Wschodnim¹⁸.

Eksperti zwracają uwagę, że ostatni Szczyt PW stał się również okazją do zaakcentowania rosnącego rozczarowania jego dotychczasową formułą przede wszystkim w ocenie Ukrainy. Pomimo dążeń tego państwa, w oświadczeniu nie znalazły się żadne zapisy dotyczące perspektywy członkostwa w UE, a udział w programie państw, które nie wyrażają chęci dołączenia do UE (Armenia i Azerbejdżan), Kijów postrzegał jako czynnik hamujący

¹⁶ E. Kaza, Szósty szczyt Partnerstwa Wschodniego: strategia małych kroków, Komentarz PISM nr 94-2021

¹⁷ K. Nieczytor, *Szczyt Partnerstwa Wschodniego: rosnące rozczarowanie Kijowa*, Analizy OSW, źródło: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2021-12-17/szczyt-partnerstwa-wschodniego-rosnace-rozczarowanie-kijowa> (31.03.2022)

¹⁸ *Wspólna deklaracja ze szczytu Partnerstwa Wschodniego „Odbudowa, odporność i reforma” Bruksela, 15 grudnia 2021 r.*, źródło: <https://www.consilium.europa.eu/media/53545/20211215-eap-joint-declaration-pl.pdf> (31.03.2022)

dalsze pogłębianie współpracy z Brukselą. W opublikowanym z inicjatywy ukraińskiej komunikacie Stowarzyszonego Trio wezwano UE do poparcia dążenia należących do niego krajów do członkostwa we wspólnocie¹⁹.

Stosunki Unii Europejskiej z poszczególnymi państwami Partnerstwa Wschodniego

Wśród sześciu adresatów programu Partnerstwa Wschodniego utrzymuje się zróżnicowane podejście jeśli chodzi o stopień rozwoju relacji z Unią Europejską. Gruzję, Mołdawię i Ukrainę zaliczyć można do grupy najbardziej zainteresowanych współpracą z UE o czym świadczą nie tylko proeuropejskie kierunki polityk zagranicznych tych państw, ale również inicjatywy oddolne, mające na celu jeszcze bardziej intensyfikować ich wysiłki na rzecz integracji ze strukturami unijnymi. 17 maja 2021 r. w Kijowie ministrowie spraw zagranicznych Ukrainy, Gruzji i Mołdawii podpisali umowę ustanawiającą wspomniany już wcześniej format tzw. Stowarzyszonego Trio – miał on stanowić jasne przesłanie, że dla tych państw członkostwo w UE pozostaje jedynym słusznym kierunkiem, który jednocześnie pozwala budować pokój i dobrobyt w Europie²⁰. Z kolei Armenia, Azerbejdżan i Białoruś wyraźnie prezentują odmienne stanowisko a w ich współpracy z Unią Europejską nadal dużą rolę odgrywa interes regionalny, nierzadko determinowany czynnikiem rosyjskim. Analiza w niniejszym punkcie ma pokrótce przedstawić aktualny stan stosunków wszystkich państw Partnerstwa Wschodniego z Unią Europejską oraz umożliwić wyciągnięcie wniosków na temat dalszych perspektyw tych relacji.

GRUZJA-UKRAINA-MOŁDAWIA

GRUZJA. Jest jednym z trzech państw objętych programem Partnerstwa Wschodniego (obok Ukrainy i Mołdawii), które posiada zaawansowaną współpracę z Unią Europejską, a jej fundament stanowi Układ o Stowarzyszeniu. Dokument został podpisany dnia 27 czerwca 2014 roku, natomiast wszedł w życie dnia 1 lipca 2016 roku po ratyfikacji przez wszystkie państwa członkowskie UE²¹. Jest on umową nowego typu, której istotną część stanowi pogłębiona

¹⁹ E. Kaca, *Szósty szczyt Partnerstwa Wschodniego: strategia małych kroków*, Komentarz PISM nr 94-2021, źródło: <https://www.pism.pl/publikacje/szesty-szczyt-partnerstwa-wschodniego-strategia-malych-krokow> (31.03.2022)

²⁰ Україна, Грузія та Молдова створили „Асоційоване тріо”, źródło: <https://www.dw.com/uk/ukraina-hruziia-ta-moldova-stvoryly-asotsiiovane-trio/a-57557530> (28.03.2022)

²¹ Kolejność ratyfikacji umowy stowarzyszeniowej z Gruzją przez poszczególne państwa członkowskie można zobaczyć pod linkiem: <https://www.consilium.europa.eu/pl/documents-publications/treaties-agreements/agreement/?id=2014007&DocLanguage=en> (23.03.2022)

i kompleksowa strefa wolnego handlu (DCFTA) posiadająca szerszy zakres niż większość stref wolnego handlu - obejmuje bowiem zniesienie barier pozataryfowych, dostosowanie przepisów oraz wprowadzenie wiążących zasad dotyczących inwestycji i usług²². Znaczna część tego bardzo obszernego, ponad 700-stronicowego dokumentu regulującego od tej pory zasady współpracy Gruzji z Unią Europejską została poświęcona kwestiom gospodarczym, gdyż to właśnie perspektywa włączenia gruzińskiego państwa do jednolitego rynku, stanowiła jego sedno. Warto jednak zwrócić uwagę również na polityczną część umowy stowarzyszeniowej akcentującą, że do priorytetowych obszarów współpracy należą również polityka zagraniczna i bezpieczeństwa, wymiar sprawiedliwości oraz wolność i bezpieczeństwo, co tym samym pozostawia otwartą drogę dla rozwoju stosunków z UE w przyszłości. Szczegółowy spis zagadnień wchodzących w zakres politycznej części umowy stowarzyszeniowej został zaprezentowany w tabeli poniżej.

Tabela 3. Zagadnienia stanowiące przedmiot politycznej części Układu o Stowarzyszeniu (AA/DCFTA) z podziałem na priorytetowe obszary.

Dialog i reformy polityczne, współpraca w dziedzinie polityki zagranicznej i bezpieczeństwa	Wolność i bezpieczeństwo	Wymiar sprawiedliwości
<ul style="list-style-type: none"> - Reforma wewnętrzna - Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa - Ciężkie przestępstwa wzbudzające zaniepokojenie społeczności międzynarodowej - Zapobieganie konfliktom i zarządzanie kryzysowe - Stabilność regionalna - Pokojowe rozwiązywanie konfliktów - Broń masowego rażenia - Kontrola wywozu broni strzeleckiej i lekkiej oraz broni konwencjonalnej - Walka z terroryzmem 	<ul style="list-style-type: none"> - Współpraca w zakresie migracji, azylu i zarządzania granicami - Przepływ osób i readmisja - Walka z przestępczością zorganizowaną i korupcją - Niedozwolone środki odurzające - Pranie pieniędzy i finansowanie terroryzmu - Współpraca w zakresie walki z terroryzmem 	<ul style="list-style-type: none"> - Zasady praworządności oraz przestrzeganie praw człowieka i podstawowych wolności - Ochrona danych osobowych - Współpraca prawna

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Układu o Stowarzyszeniu między Unią Europejską i Europejską Wspólnotą Energii Atomowej oraz ich państwami członkowskimi, z jednej strony, a Republiką Mołdawii, z drugiej strony*, Dz.Urz.UE L 260/4 [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0830\(01\)&from=pl](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0830(01)&from=pl) (23.03.2022)

²² Układ o stowarzyszeniu między UE a Gruzją, Biuro Analiz Parlamentu Europejskiego, źródło: <https://www.europarl.europa.eu/EPRS/EPRS-AaG-542175-EU-Georgia-Association-Agreement-PL.pdf> (23.03.2022)

Ramy Układu o Stowarzyszeniu, podobnie jak definiowane w dokumencie obszary współpracy, są bardzo zbliżone dla każdego z trzech państw, które je podpisały. W zapisach można jednak odnaleźć elementy dedykowane dla każdego z partnerów, i tak w przypadku Gruzji w kontekście pokojowego rozwiązywania konfliktów pojawia się odniesienie do konfliktu rosyjsko-gruzińskiego z 2008 r. wokół Osetii i Abchazji Południowej. W artykule 9., w punkcie 2. wskazuje się, m.in. że Strony uznają znaczenie zaangażowania Gruzji w pojednanie oraz jej starań o przywrócenie integralności terytorialnej w ramach dążenia do pokojowego i trwałego rozwiązania konfliktu, dalszego wdrożenia sześciopunktowego porozumienia z dnia 12 sierpnia 2008 r. (...) oraz bezpiecznego i godnego powrotu wszystkich osób wewnętrznie przesiedlonych i uchodźców²³. Z kolei w artykule 429., w punkcie 2. zaznacza się, że stosowanie układu w odniesieniu do Abchazji i Osetii Południowej, nad którymi rząd Gruzji nie sprawuje faktycznej kontroli, rozpoczyna się w momencie, gdy Gruzja zapewni jego pełne wdrożenie i egzekwowanie na całym swoim terytorium²⁴.

W literaturze przedmiotu znaleźć można wiele opinii pozytywnie oceniających działania Gruzji na rzecz wypełnienia zapisów umowy stowarzyszeniowej. Przez ostatnie lata państwo to dokonało liberalizacji handlu z UE i rozpoczęło implementację *acquis communautaire* oraz podjęło działania na rzecz poprawy klimatu biznesowego i wdrożenia unijnych przepisów w obszarach związanych z handlem. Uznanie ze strony instytucji unijnych zyskały również zabiegi na rzecz obniżenia poziomu korupcji²⁵. Sytuacja skomplikowała się jednak w związku z ostatnimi wydarzeniami na wewnętrznej scenie politycznej, które zarysowały nieco stosunki dwustronne Gruzji i Unii Europejskiej. Powodem tego było ogłoszone 28 lipca 2021 roku wycofanie się rządzącej Partii Gruzji z zawartego w kwietniu pod egidą przewodniczącego Rady Europejskiej Charles’a Michela porozumienia gruzińskich sił politycznych, które zakończyło – na ówczesnym etapie – wielomiesięczny kryzys wewnętrzny²⁶. Komplikacje pojawiły się również w związku z aktami przemocy

²³ *Układ o Stowarzyszeniu między Unią Europejską i Europejską Wspólnotą Energii Atomowej oraz ich państwami członkowskimi, z jednej strony, a Gruzją, z drugiej strony*, Dz. Urz. UE L 261/4, źródło: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0830\(02\)&from=PL](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0830(02)&from=PL) (23.03.2022)

²⁴ *Układ o Stowarzyszeniu między Unią Europejską i Europejską Wspólnotą Energii Atomowej oraz ich państwami członkowskimi, z jednej strony, a Gruzją, z drugiej strony*, Dz. Urz. UE L 261/4, źródło: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0830\(02\)&from=PL](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0830(02)&from=PL) (23.03.2022)

²⁵ A. Szeptycki, *Europa Wschodnia i Kaukaz Południowy: dziesięciolecie Partnerstwa Wschodniego*, Rocznik Strategiczny, t.24 2018/2019, s. 259.

²⁶ Porozumienie wiązało się z kryzysem politycznym jaki toczył się w Gruzji w związku ze zmianami ordynacji wyborczej. W marcu 2020 r. dzięki presji i mediacji zachodnich dyplomatów GM i ugrupowania opozycyjne wypracowały porozumienie, w myśl którego od najbliższych wyborów miał być stosowany system proporcjonalny. Ustalenia te miały zostać przyjęte przez parlament, a następnie wprowadzone do konstytucji,

wobec organizatorów i uczestników marszu środowisk LGBT, do których doszło w Tbilisi na początku lipca 2021 roku²⁷. Wszystkie te sytuacje spotkały się z ostrą krytyką Unii Europejskiej i wywołały jej niepokoje o stan demokratycznych reform i przestrzegania praw człowieka w Gruzji. Innym bardzo ważnym czynnikiem politycznym, który wpłynął na relacje UE-Gruzja i który z kolei przysłonił trwający kryzys, była napaść Rosji na Ukrainę, rozpoczęta 24 lutego br. W związku z agresywną polityką Moskwy, która nie tylko dla Gruzji przybrała charakter realnego zagrożenia militarnego, władze tego państwa zdecydowały się skorzystać z wrogich wobec Rosji nastrojów panujących wśród decydentów unijnych i niedługo po Ukrainie złożyły oficjalny wniosek o członkostwo w Unii Europejskiej, mimo że we wrześniu 2021 r. zapowiadały podjęcie takiego kroku najszyciej do 2024 roku.

MOŁDAWIA. Jest drugim z trzech państw Partnerstwa Wschodniego, który rozwija zaawansowaną współpracę z Unią Europejską, a jej podstawę stanowi Układ o Stowarzyszeniu. Został on podpisany w dniu 27 czerwca 2014 r., a wszedł w życie 1 lipca 2016 r. po ratyfikacji przez wszystkie państwa członkowskie UE²⁸. Podobnie jak w przypadku Gruzji, Układ Stowarzyszeniowy jest rozbudowanym dokumentem liczącym ponad 700 stron i regulującym w zdecydowanej większości kwestie gospodarcze, choć z jasną wydzieloną częścią polityczną poświęconą reformom politycznym, kwestiom polityki zagranicznej, bezpieczeństwa i wolności oraz wymiarowi sprawiedliwości. Zagadnienia te zostały pogrupowane według podobnego schematu jak umowa z Gruzją (patrz tabela 3.). Z kwestii wchodzących w skład części politycznej Układu o Stowarzyszeniu i dotyczących indywidualnie Mołdawii można odnaleźć odniesienia do konfliktu naddniestrzańskiego. W artykule 8. poświęconym stabilności regionalnej umieszczono zapis zgodnie z którym Strony ponawiają swoje zaangażowanie na rzecz trwałego rozwiązania kwestii naddniestrzańskiej przy pełnym poszanowaniu suwerenności i integralności terytorialnej Republiki Mołdawii,

---

ale tak się nie stało – oficjalnie z powodu epidemii COVID-19. W związku z tym wybory parlamentarne w październiku 2020 r. odbyły się wedle ordynacji wyborczej, co wywołało oskarżenia ze strony partii opozycyjnych o fałszerstwa i ich rezygnację ze zdobytych mandatów. Na mocy porozumienia wypracowanego pod egidą przewodniczącego Rady Europejskiej Charles’a Michela partie opozycyjne pod pewnymi warunkami zdecydowały się zająć miejsca w parlamencie, A. Szeptycki, A. Szeptycki, *Europa Wschodnia i Kaukaz Południowy: strefa niestabilności*, Rocznik Strategiczny 2020/2021, s. 289 i W. Górecki, *Gruzja: narastający kryzys w relacjach z Zachodem*, Analizy OSW, źródło: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2021-09-03/gruzja-narastajacy-kryzys-w-relacjach-z-zachodem> (23.03.2022)

²⁷ W. Górecki, *Gruzja: narastający kryzys w relacjach z Zachodem*, Analizy OSW, źródło: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2021-09-03/gruzja-narastajacy-kryzys-w-relacjach-z-zachodem> (23.03.2022)

²⁸ Kolejność ratyfikacji umowy stowarzyszeniowej z Mołdawią przez poszczególne państwa członkowskie jest identyczna jak w przypadku Gruzji. Można ją zobaczyć pod linkiem: <https://www.consilium.europa.eu/pl/documents-publications/treaties-agreements/agreement/?id=2014001&DocLanguage=en> (24.03.2022)

a także na rzecz wspólnego ułatwienia odbudowy pokonfliktowej²⁹. Jak podkreślono do czasu wypracowania rozwiązania i bez uszczerbku dla ustalonej formuły negocjacyjnej kwestia naddniestrzańska będzie jednym z głównych tematów dialogu politycznego i współpracy między Stronami, a także dialogu i współpracy z innymi zainteresowanymi podmiotami międzynarodowymi³⁰.

Proces wdrażania Układu o Stowarzyszeniu odbywa się w oparciu o program, który Mołdawia i Unia Europejska przyjęły w dniu 26 czerwca 2014 r. w Brukseli. Obejmował on wykaz priorytetów wspólnych prac w latach 2014–2016, a następnie został zaktualizowany na lata 2017–2019. W dokumencie wskazano 13 obszarów posiadających pierwszorzędne znaczenie z perspektywy reformowania Mołdawii, do których należą: niezawisłość wymiaru sprawiedliwości; zapobieganie korupcji, nadużyciom finansowym i konfliktom interesów oraz ich zwalczanie; odzyskiwanie mienia i dochodzenia w sprawie oszustw bankowych; reforma administracji publicznej, w tym zarządzania finansami publicznymi; podstawowe wolności; rozwiązanie konfliktu w Naddniestrzu; lepsze otoczenie biznesu i klimat inwestycyjny; rolnictwo i rozwój obszarów wiejskich; reformy związane z handlem: regulacje techniczne, normalizacja i powiązana infrastruktura, cła i ułatwienia w handlu; bezpieczeństwo energetyczne i efektywność energetyczna transport; środowisko i działanie w dziedzinie klimatu; edukacja, szkolenia i młodzież. Należy podkreślić, że każdemu z obszarów przyporządkowano szereg jasno sprecyzowanych zadań, które powinny zostać realizowane w toku reform³¹. Program stowarzyszeniowy w październiku 2021 r. był poddany ocenie Komisji Europejskiej. Obecnie finalizowana jest jego zaktualizowana wersja na lata 2021–2027.

Wśród czynników politycznych, które mają wpływ na relacje Unii Europejskiej i Mołdawii znajduje się bez wątpienia zmiana kierownictwa politycznego w tym państwie. U progu 2020 r. w Mołdawii najważniejszą siłą polityczną była Partia Socjalistyczna, która prowadziła politykę pozorowania reform demokratyzujących państwo a na arenie międzynarodowej opowiadała się za równoczesną współpracą z Unią Europejską i Eurazjatycką Unią Gospodarczą (EUG), co spotykało się zarówno z krytyką USA jak i UE³². W wyniku

²⁹ *Układ o Stowarzyszeniu między Unią Europejską i Europejską Wspólnotą Energii Atomowej oraz ich państwami członkowskimi, z jednej strony, a Republiką Mołdawii, z drugiej strony*, D. Urz. UE L 260/4, źródło: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0830\(01\)&from=pl](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0830(01)&from=pl) (24.03.2022)

³⁰ Ibidem

³¹ Zalecenie Rady Stowarzyszenia UE–Republika Mołdawii Nr 1/2017 z dnia 4 sierpnia 2017 r. w sprawie programu stowarzyszeniowego UE–Republika Mołdawii [2017/1489], Dz. Urz. UE L 215/3, źródło: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22017D1489&from=PL> (24.03.2022)

³² A. Szeptycki, *Europa Wschodnia i Kaukaz Południowy: strefa niestabilności*, Rocznik Strategiczny, t. 26 2020/2021, s. 287.

wyborów prezydenckich, które odbyły się w listopadzie 2020 r. Partia Socjalistyczna utraciła jednak urząd prezydenta na rzecz Mai Sandu, reprezentującej prounijną Partię Działania i Solidarności. Po objęciu urzędu M. Sandu starała się jak najszybciej rozwiązać parlament i ogłosić przedterminowe wybory, gdyż niewielkie prerogatywy prezydenta uniemożliwiały jej wdrażanie reform nakierowanych na walkę z systemową korupcją i układami oligarchicznymi bez poparcia większości parlamentarnej. Spowodowało to kilkumiesięczny kryzys polityczny i konstytucyjny, który koniec końców doprowadził do rozwiązania parlamentu. Przedterminowe wybory odbyły się 11 lipca 2021 r. i przyniosły zdecydowane zwycięstwo Partii Działania i Solidarności (PAS), która zdobyła 52,5% głosów i ponad 60 mandatów w 101-osobowym parlamencie. Oznaczało to jakościową zmianę i historyczny przełom w mołdawskiej polityce, kierowanej od tej pory przez ugrupowanie centroprawicowe nakierowane na współpracę z Zachodem i niepowiązane ze środowiskami oligarchicznymi³³. Wysoki wynik wyborczy umożliwił PAS m.in. wdrożenie promowanego przez tę partię ambitnego programu reform w duchu podpisanej przez Mołdawię umowy stowarzyszeniowej z UE, a zbliżenie ze strukturami unijnymi stało się od tej pory głównym priorytetem mołdawskiej polityki zagranicznej.

Drugim z czynników istotnych w kontekście współpracy Mołdawii z UE jest wpływ Rosji, który w ostatnim czasie nabrał szczególnego znaczenia ze względu na separatystyczny region Naddniestrza. Jest to obszar leżący w granicach Mołdawii, który jednostronnie ogłosił niepodległość w 1990 r. i którego władze mołdawskie nie kontrolują od czasu zawieszenia broni w 1992 r. Stacjonuje tam ok. 1,5 tys. żołnierzy rosyjskich - 400 z nich ma status sił pokojowych, choć faktycznie są gwarantem niezależności Naddniestrza³⁴. Sytuacja ta pozostaje głównym wyzwaniem dla Mołdawii i źródłem stałych niepewności w kwestiach bezpieczeństwa. Po objęciu władzy przez Maię Sandu i jej partię, strona mołdawska zaczęła nie tylko nawoływać do podejmowania ożywionych rozmów w formacie 5+2³⁵, ale także coraz asertywniej domagać się wycofania z Naddniestrza rosyjskich wojsk. Postulat ten nabrał wręcz strategicznego znaczenia w kontekście rosyjskiej agresji na Ukrainę. W przypadku udanego desantu w obwodzie odeskim wojska rosyjskie uzyskałyby bowiem

³³ Zespół OSW, *Moldawia: pełnia władzy dla sił proeuropejskich*, Analizy OSW, źródło: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2021-07-12/moldawia-pelnia-wladzy-dla-sil-proeuropejskich> (24.03.2022)

³⁴ A. Szeptycki, *Europa Wschodnia i Kaukaz Południowy: strefa niestabilności*, Rocznik Strategiczny, t. 26 2020/2021, s. 288.

³⁵ Format spotkań mających na celu rozwiązanie problemu naddniestrzańskiego, w którym uczestniczą: Mołdawia i Naddniestrze jako strony konfliktu, misja OBWE w Mołdawii, Rosja i Ukraina jako mediatorzy oraz Unia Europejska i Stany Zjednoczone jako obserwatorzy.

bezpośredni dostęp do tego obszaru. W tym kontekście niepokojące z mołdawskiej perspektywy wydawać się mogą działania władz Naddniestrza, które 4 marca, w reakcji na złożony dzień wcześniej przez Mołdawię wniosek o przystąpienie do UE, wezwały ją i wspólnotę międzynarodową do uznania niepodległości tego obszaru³⁶. Jak wskazują eksperci krok ten prawdopodobnie był konsultowany z Rosją i może być wykorzystywany jako pretekst do ewentualnego wkroczenia do tej separatystycznej enklawy, a nawet przymuszenia Mołdawii do utworzenia z nią federacji, co stanowiłoby korzystny dla Rosji sposób uregulowania konfliktu naddniestrzańskiego³⁷.

UKRAINA. Również w przypadku Ukrainy fundamentem regulującym stosunki tego państwa z Unią Europejską jest Układ o Stowarzyszeniu, który jednak w odróżnieniu od porozumień z Gruzją czy Mołdawią zaczął obowiązywać w szczególnych warunkach. Pod koniec 2013 roku w perspektywie zbliżającego się Szczytu Partnerstwa Wschodniego i odmowy prezydenta Wiktora Janukowycza podpisania przez Ukrainę umowy stowarzyszeniowej z UE, doszło do dramatycznych wydarzeń politycznych znanych jako Euromajdan. W odpowiedzi na wywołane protestami usunięcie prezydenta W. Janukowycza z urzędu Rosja bezprawnie zaanektowała Krym oraz wypowiedziała Ukrainie wojnę hybrydową rozpoczynając działania zbrojne w Donbasie. Właśnie w tym kontekście warto zwrócić uwagę na okoliczności przyjęcia Układu o Stowarzyszeniu Ukrainy z Unią Europejską, który stanowił nie tylko wypełnienie zaplanowanych na Szczyt PW celów, ale także bezpośrednią reakcję na konkretne decyzje polityczne, jakie w tym czasie zostały podjęte. Podczas gdy 16 marca na terytorium Autonomicznej Republiki Krym oraz miasta wydzielonego Sewastopola odbyło się nielegalne referendum o przyłączeniu tych podmiotów do Rosji, 17 marca Rada podjęła decyzję nie tylko o podpisaniu z Ukrainą Układu o Stowarzyszeniu, ale także o częściowym stosowaniu jego wybranych zapisów³⁸. Dotyczyło to preambuły, art. 1. obejmującego cele współpracy oraz Tytułów związanych z zasadami ogólnymi Dialog i reforma polityczna, stowarzyszenie polityczne, współpraca i konwergencja w polityce zagranicznej i bezpieczeństwa” oraz tytuł VII „Postanowienia instytucjonalne.

³⁶ K. Całus, *Moldawia: kryzys uchodźczy i zagrożenie rosyjskie*, Analizy OSW, źródło: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2022-03-07/moldawia-kryzys-uchodzczy-i-zagrozenie-rosyjskie> (24.03.2022)

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Decyzja Rady z dnia 17 marca 2014 r. w sprawie podpisania, w imieniu Unii Europejskiej, i tymczasowego stosowania Układu o stowarzyszeniu między Unią Europejską i Europejską Wspólnotą Energii Atomowej oraz ich państwami członkowskimi, z jednej strony, a Ukrainą, z drugiej strony, w odniesieniu do preambuły, art. 1 oraz tytułów I, II i VII tego układu*, Dz. U. UE. L 161/1, źródło: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=OJ:L:2014:161:FULL&from=en> (28.03.2022)

Wskazana powyżej, polityczna część umowy stowarzyszeniowej została podpisana wraz z Aktem Końcowym Szczytu PW przez ukraińskiego premiera Arsenija Jaceniuka podczas nadzwyczajnego szczytu UE – Ukraina, który odbył się 21 marca 2014 r. Część gospodarczą podpisano natomiast w nieco późniejszym terminie - podczas spotkania nowego prezydenta Ukrainy Petra Poroszenki z Radą Europejską, przywódcami Unii Europejskiej, szefami państw i szefami rządów 28 państw członkowskich UE w dniu 27 czerwca 2014 roku. Również w przypadku tej części zapisów, obejmujących m.in. kwestie z zakresu sprawiedliwości, wolności, bezpieczeństwa, handlu oraz współpracy gospodarczej i finansowej, Rada podjęła decyzję o tymczasowym ich stosowaniu do czasu zakończenia procedur umożliwiających wejście dokumentu w życie³⁹. Formalnie pełna wersja Układu o Stowarzyszeniu zaczęła obowiązywać w dniu 1 września 2017 r. po ratyfikacji przez wszystkie państwa członkowskie UE⁴⁰.

W porównaniu do umów zawieranych z Gruzją i Mołdawią, dokument o współpracy z Ukrainą jest trzykrotnie bardziej rozbudowany i liczy ponad 2 tys. stron. Pochylając się szczegółowiej nad jego polityczną częścią warto zwrócić uwagę na dodatkowy punkt ustanawiający szereg różnorodnych forów dialogów politycznego. Zgodnie z art. 5. Strony będą odbywać regularne spotkania zarówno w formacie szczytów ich najwyższych przedstawicieli jak również na szczeblu ministrów, dyrektorów politycznych, komisji politycznej i bezpieczeństwa oraz na szczeblu wysokich urzędników i ekspertów instytucji wojskowych. Mowa jest także o ustanowieniu Rady Stowarzyszenia UE–Ukraina oraz pełnym wykorzystaniu wszystkich kanałów dyplomatycznych i wojskowych między Stronami, w tym odpowiednich kontaktów w państwach trzecich a także w ONZ, OBWE i innych forach międzynarodowych⁴¹. Co warte podkreślenia w dokumencie nie umieszczono żadnej

³⁹ *Decyzja Rady z dnia 29 września 2014 r. zmieniająca decyzję 2014/668/UE w sprawie podpisania, w imieniu Unii Europejskiej, oraz tymczasowego stosowania Układu o stowarzyszeniu między Unią Europejską i Europejską Wspólnotą Energii Atomowej oraz ich państwami członkowskimi, z jednej strony, a Ukrainą, z drugiej strony, w odniesieniu do jego tytułu III (z wyjątkiem postanowień dotyczących traktowania pracowników będących obywatelami państw trzecich legalnie zatrudnionych na terytorium drugiej Strony) oraz tytułów IV, V, VI i VII, jak również powiązanych załączników i protokołów*, Dz. U. UE. L 289/1, źródło: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=OJ:L:2014:289:FULL&from=en> (28.03.2022)

⁴⁰ Proces ratyfikacji części politycznej i gospodarczej Układu o stowarzyszeniu UE i Ukrainy przez poszczególne państwa członkowskie można znaleźć pod następującymi linkami: <https://www.consilium.europa.eu/en/documents-publications/treaties-agreements/agreement/?id=2013005> (28.03.2022) oraz <https://www.consilium.europa.eu/en/documents-publications/treaties-agreements/agreement/?id=2014045> (28.03.2022)

⁴¹ Układ o Stowarzyszeniu między Unią Europejską i jej państwami członkowskimi, z jednej strony, a Ukrainą, z drugiej strony, Dz.U.UE L 161/3, źródło: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0529\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0529(01)&from=EN) (28.03.2022)

wzmianki o ówczesnej sytuacji geopolitycznej. Zarówno w artykułach dotyczących polityki zagranicznej i bezpieczeństwa, jak i stabilności regionalnej czy zapobiegania konfliktom nie pojawiają się zapisy dotyczące niepokojów we wschodniej części Ukrainy. Kilkakrotnie podkreślono natomiast znaczenie poszanowania zasad niezależności, suwerenności, integralności terytorialnej oraz nienaruszalności granic.

15 grudnia 2014 r. po raz pierwszy zebrała się, wskazana w dokumencie stowarzyszeniowym, Rada Stowarzyszenia UE–Ukraina. Na jej kolejnym posiedzeniu, w 2015 r., zatwierdzono zaktualizowany program stowarzyszeniowy, który miał nie tylko zasadnicze znaczenie w procesie reform i modernizacji gospodarczej w Ukrainie, ale pozostawał również głównym politycznym narzędziem realizacji i monitorowania podpisanej z UE umowy. Zawiera on listę priorytetowych reform i konkretnych środków oraz określa wsparcie, jakiego UE udziela w wielu obszarach objętych umową stowarzyszeniową⁴². W programie wskazano również 10 krótkoterminowych działań reformatorskich, które Ukraina powinna podjąć a do których zaliczono: zmiany konstytucjonalne, system wyborczy, walkę i zapobieganie korupcji, wymiar sprawiedliwości, administrację publiczną, sektor energetyczny, ułatwienia w biznesie, zamówienia publiczne, podatki i audyt zewnętrzny⁴³. Ostatnie cykliczne spotkanie Rady Stowarzyszenia UE-Ukraina odbyło się w Brukseli w dniu 11 lutego 2021 r.

Współpraca dwustronna przebiegała równie aktywnie w formacie Szczytów Unia Europejska-Ukraina. Ostatnie takie spotkanie odbyło się w Kijowie w dniu 12 października 2021 r. Unię Europejską reprezentowali: przewodniczący Rady Europejskiej, Charles Michel i przewodnicząca Komisji Europejskiej Ursula von der Leyen z kolei Ukrainę reprezentował prezydent Wołodymyr Zełenski. Efektem rozmów były decyzje o wzmacnianiu integracji i współpracy w następujących dziedzinach:

- zbliżanie polityk i ustawodawstwa Ukrainy do Europejskiego Zielonego Ładu;
- integracja ukraińskich rynków energii i systemów energetycznych z unijnym rynkiem energii, by w ten sposób zapewnić równe warunki działania;
- dalszy tranzyt gazu przez Ukrainę po 2024 r., modernizacja ukraińskiego systemu przesyłu gazu oraz wzmocnienie europejskiego bezpieczeństwa energetycznego;

⁴² Wspólny komunikat prasowy wydany po zatwierdzeniu zaktualizowanego programu stowarzyszeniowego przez Radę Stowarzyszenia UE–Ukraina, źródło: <https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2015/03/16/joint-press-release-following-the-endorsement-updated-association-agenda-eu-ukraine-association-council/> (28.03.2022)

⁴³ EU-Ukraine Association Agenda to prepare and facilitate the implementation of the Association Agreement, źródło: https://eeas.europa.eu/archives/docs/ukraine/docs/st06978_15_en.pdf (28.03.2022)

- dostosowanie się Ukrainy do unijnego jednolitego rynku cyfrowego w ramach układu o stowarzyszeniu⁴⁴.

UE i Ukraina podpisały również trzy umowy:

- umowę o lotnictwie cywilnym zapewniającą liniom lotniczym Ukrainy i państw członkowskich UE nowe możliwości handlowe
- umowę o przystąpieniu Ukrainy do programu „Horyzont Europa” i programu badawczo-szkoleniowego Euratomu
- umowę o przystąpieniu Ukrainy do programu „Kreatywna Europa”⁴⁵.

Przedstawiony powyżej kształt stosunków Unii Europejskiej i Ukrainy nabrał zupełnie odmiennego charakteru w obliczu wydarzeń geopolitycznych. Pomimo wynegocjowanych w 2015 r. porozumień mińskich, mających na celu uregulowanie sytuacji w Donbasie, a także funkcjonowania formatów negocjacyjnych, takich jak trójstronna grupa kontaktowa (OBWE, Rosja i Ukraina) i czwórka normandzka (Rosja, Ukraina, Niemcy i Francja), pomiędzy Ukrainą a Rosją dochodziło do wznawianych okresowo starć zbrojnych, które budziły wątpliwości co do trwałości rozejmu. Sytuacji nie zmieniły ani wprowadzone i kilkakrotnie przedłużane przez UE sankcje wobec Rosji ani ostra krytyka społeczności międzynarodowej. Agresywna polityka stosowana przez władze rosyjskie na obszarze poradzieckim była kontynuowana i przybierała coraz bardziej ofensywny charakter. 21 lutego W. Putin podpisał dekret uznający niepodległość separatystycznych obszarów należących do terytorium Ukrainy: Donieckiej Republiki Ludowej i Ługańskiej Republiki Ludowej, zarzucając jednocześnie państwu ukraińskiemu, że przygotowuje agresję na Rosję i próbuje odzyskać Krym. Pod takim hasłem wojska rosyjskie 24 lutego dokonały wojskowej inwazji na Ukrainę, rozpoczynając okres otwartej wojny. Szereg działań podjętych przez UE na rzecz rozwiązania konfliktu nie będzie przedmiotem niniejszej analizy ze względu na jej ograniczoną objętość, niemniej jednak warto zwrócić uwagę na dwa zasadnicze wątki. Pierwszym z nich jest charakter pomocy dostarczanej pogrążonej w konflikcie Ukrainie, który wykroczał poza tradycyjne, unijne wsparcie humanitarne i poprzez dostawy broni nabrał również wymiaru militarnego. Drugim wątkiem jest natomiast zmiana postawy unijnych decydentów wobec perspektyw integracji z Unią Europejską, nie tylko Ukrainy, ale również wszystkich państw Stowarzyszonego Trio. 28 lutego br. prezydent Wołodymyr Zełenski, pomimo trwających działań wojennych, złożył wniosek o członkostwo Ukrainy

⁴⁴ Szczyt UE–Ukraina w Kijowie, 12 października 2021, źródło: <https://www.consilium.europa.eu/pl/meetings/international-summit/2021/10/12/> (28.03.2022)

⁴⁵ *Ibidem*.

w UE, a zaraz po nim podobne prośby wystosowały również Gruzja i Mołdawia. 10 marca br. w Wersalu odbyło się spotkanie państw członkowskich UE w sprawie rosyjskiej agresji wojskowej na Ukrainę. Oprócz licznych wyrazów wsparcia i solidarności, w przyjętym po spotkaniu oświadczeniu można odnaleźć zapis mówiący o tym, że Rada Europejska uznała europejskie aspiracje i dążenia Ukrainy i po złożeniu przez nią wniosku o członkostwo w strukturze, oczekuje na opinię Komisji Europejskiej⁴⁶. W czerwcu br. przewodnicząca KE Ursula von der Leyen przekazała pozytywną opinię KE w sprawie przyznania statusu państwa kandydującego do Unii Europejskiej Ukrainie oraz Mołdawii. W kwestii Gruzji wskazano, że państwo to zasługuje na europejską perspektywę, ale na status kandydata do UE jest dla niego za wcześnie. Pod koniec czerwca, opinię tę podtrzymała Rada Europejska wskazując, że jest gotowa przyznać Gruzji status kraju kandydującego, gdy zrealizuje ona priorytety określone w opinii Komisji na temat jego wniosku o członkostwo.

ARMENIA – AZERBEJDŻAN – BIAŁORUŚ

ARMENIA. Istotnym czynnikiem kształtującym współczesne relacje na linii Unia Europejska-Armenia jest kompleksowa i wzmocniona umowa o partnerstwie (CEPA), którą dwa podmioty podpisały 24 listopada 2017 r. i która w pełni weszła w życie w dniu 1 marca 2021 r. Nie tylko zastąpiła ona obowiązującą do tej pory umowę o partnerstwie i współpracy z 1999 r., ale stanowiła również formę dostosowania się do nowych realiów, które zaczęły kształtować unijno-ormiańskie stosunki dwustronne. Główne znaczenie posiadał w tym kontekście fakt przystąpienia Armenii do Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej (EUG) – struktury nakierowanej na współpracę ekonomiczną państw obszaru poradzieckiego, którą Rosja powołała do życia jako kontrpropozycję wobec Unii Europejskiej i kolejne narzędzie utrzymywania wpływów w regionie. W 2013 r. Armenia podjęła decyzję o porzuceniu wynegocjowanego z UE układu stowarzyszeniowego, obejmującego pogłębioną i kompleksową umowę o wolnym handlu (DCFTA) i zwrócenie się w kierunku EUG. Działanie to było podyktowane presją władz rosyjskich, które postrzegając zbliżenie Armenii z Unią Europejską jako zagrożenie własnych interesów, zaczęły wywierać presję na ormiański rząd. Wśród instrumentów nacisku znalazły się m.in. sygnały o możliwości pogorszenia warunków współpracy obu państw w kluczowych dla Armenii dziedzinach bezpieczeństwa i energii,

⁴⁶ Oświadczenie szefów państw lub rządów zebranych w Wersalu w sprawie rosyjskiej agresji wojskowej na Ukrainę, 10 marca 2022 r., źródło: <https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2022/03/11/statement-of-the-heads-of-state-or-government-on-the-russian-aggression-against-ukraine-10-03-2022/> (31.03.2022)

jak również o gotowości wsparcia Azerbejdżanu w konflikcie o Górski Karabach⁴⁷.

Przystąpienie Armenii do EUG przyniosło nie tylko określone skutki polityczne, ale rozdziło szereg utrudnień natury prawnej w rozwijaniu współpracy z UE. Jak wskazują eksperci, umowy zawierające DCFTA zakładają utworzenie strefy wolnego handlu, która co do zasady wiąże się ze zniesieniem cel i opłat w handlu między państwami UE a partnerem spoza Wspólnoty. Współpraca w ramach EUG nakłada natomiast na państwa uczestniczące reżim unii celnej, tj. strefy wolnego handlu połączonej ze wspólną taryfą celną wobec państwa trzecich, w tym państw członkowskich UE⁴⁸. Sytuacja ta prowadziła do niekompatybilności systemów współpracy gospodarczej stworzonej w ramach UE i EUG, co w konsekwencji uniemożliwiało jednoczesne uczestnictwo w obu projektach.

W obliczu twardej polityki Rosji wobec państw poradzieckich, jak również sygnałów ze strony Armenii, gotowej do rozwijania relacji ze strukturami zachodnimi pomimo niekorzystnej i wymuszonej akcesji do EUG, Unia Europejska stanęła w obliczu wypracowania nowych ram dla takiej współpracy. Właśnie ta sytuacja stała się podstawą do stworzenia CEPA – umowy, opracowanej na podstawie układów stowarzyszeniowych dedykowanych partnerom w ramach PW, a jednocześnie podobnej do umów o wzmocnionym partnerstwie i współpracy (EPCA), jakie UE zawiera z państwami spoza PW (np. z Kazachstanem). Specyfikę CEPA obrazuje tabela 4.

Warto podkreślić, że CEPA stworzyła zupełnie nowy model stosunków Unii Europejskiej z partnerami objętymi programem Partnerstwa Wschodniego. Była bowiem pierwszą tego typu umową podpisaną między UE a państwem PW będącym jednocześnie członkiem EUG.

Ważnym czynnikiem kształtującym relacje Unii Europejskiej z Armenią w ramach programu Partnerstwa Wschodniego jest również aspekt polityczny. W wyniku pokojowych protestów przeciwko rządowi Republikańskiej Partii Armenii, jakie miały miejsce w maju 2018 roku, władzę w kraju objął lider opozycji Nikoł Paszynian, co stworzyło nową atmosferę polityczną w kraju. Zainicjowaną zmianę potwierdziło jego zdecydowane zwycięstwo

⁴⁷ K. Zasztowt, *Armenia w Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej – wyzwania dla UE*, Biuletyn PISM nr 21 (1258) 23 lutego 2015 r., źródło: https://pism.pl/publikacje/Armenia_w_Euroazjatyckiej_Unii_Gospodarczej_wyzwania_dla_UE (9.03.2022) oraz S. Kolarz, *Perspektywy CEPA jako modelu współpracy na przykładzie stosunków UE–Armenia*, Biuletyn PISM nr 73 (2271) 1 kwietnia 2021, źródło: https://www.pism.pl/publikacje/Perspektywy_CEPA_jako_modelu_wspolpracy_na_przykladzie_stosunkow_UEArmenia (9.03.2022)

⁴⁸ S. Kolarz, *Perspektywy CEPA jako modelu współpracy na przykładzie stosunków UE–Armenia*, Biuletyn PISM nr 73 (2271) 1 kwietnia 2021, źródło: https://www.pism.pl/publikacje/Perspektywy_CEPA_jako_modelu_wspolpracy_na_przykladzie_stosunkow_UEArmenia (9.03.2022)

Tabela 4. Charakterystyczne elementy CEPA w odniesieniu do EPCA i AA/DCFTA

EPCA Umowa o wzmocnionym partnerstwie i współpracy	AA/DCFTA Układy o stowarzyszeniu / pogłębione i kompleksowe strefy wolnego handlu
- Określenie „partnerstwo” jako forma współpracy mniej intensywna niż stowarzyszenie	- Szerszy zakres przedmiotowy - postanowienia dotyczące reform wewnętrznych, harmonizacji prawa, współpracy transgranicznej, szerokich gwarancji mobilności wszystkich obywateli oraz usług komunikacyjnych.
- brak DCFTA – ograniczenie współpracy handlowej, zmniejszona możliwość stosowania przez UE narzędzia warunkowości	- Powołanie Platformy Społeczeństwa Obywatelskiego, która jest ustanawiana wyłącznie między Unią a państwami PW.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: S. Kolarz, *Perspektywy CEPA jako modelu współpracy na przykładzie stosunków UE–Armenia*, Biuletyn PISM nr 73 (2271) 1 kwietnia 2021, źródło: https://www.pism.pl/publikacje/Perspektywy_CEPA_jako_modelu_wspolpracy_na_przykladzie_stosunkow_UEARmenia (9.03.2022)

w przedterminowych wyborach parlamentarnych w grudniu 2018 r., a rząd rozpoczął ambitny program reform, m.in. w dziedzinie państwa prawa, przejrzystości i walki z korupcją⁴⁹. Kurs obrany przez władze został jednak zakłócony przez konflikt o Górski Karabach, którego eskalacja miała miejsce 27 września 2020 r. Rozpoczęte walki stanowiły największy wybuch przemocy od czasu zawieszenia broni w 1994 r. - wcześniej bowiem nawet jeśli dochodziło do wymiany ognia między stronami, konflikt uchodził za zamrożony. Sześciotygodniowe walki zakończyło porozumienie o zawieszeniu broni z 9 listopada 2020 r., które miało niebagatelne znaczenie dla przyszłości Armenii. Po pierwsze kraj ten utracił część Górskiego Karabachu i sąsiadujące z nim azerbejdzańskie rejony, które kontrolował przez 26 lat. Po drugie poczynione przez Nikołą Paszyniana ustępstwa w celu zakończenia konfliktu zostały odebrane w kraju jako upokarzająca porażka i spotkały się z gwałtownymi reakcjami społeczeństwa⁵⁰. W związku z utrzymującymi się napięciami przeprowadzone zostały przedterminowe wybory parlamentarne (20 czerwca 2021 r.), w których, pomimo kryzysu, zdecydowane zwycięstwo odniosła partia rządząca. 53,9% poparcia umocniło mandat Nikoły Paszyniana do realizacji

⁴⁹ *Trzy sąsiadujące kraje Partnerstwa Wschodniego na Zakaukaziu*, Noty tematyczne o Unii Europejskiej, źródło: www.europarl.europa.eu (9.03.2022)

⁵⁰ W czasie trwania protestów doszło m.in. do szturm na siedzibę rządu podczas, którego zdemolowano gabinet premiera i pobito przewodniczącego parlamentu, a w kolejnych dniach do licznych protestów antyrządowych domagających się ustąpienia premiera.

reform i pozwoliło mu na skonstruowanie nowego rządu w sierpniu 2021 r. Trzecim istotnym skutkiem płynącym z wydarzeń w Górskim Karabachu był wzrost znaczenia Rosji w regionie. Wypracowane porozumienie pokojowe między stronami pozwoliło Moskwie umocnić swoją obecność na obszarze Kaukazu Południowego – zgodnie z ustaleniami na terytoriach spornych przez pięć lat mają stacjonować rosyjskie siły pokojowe (z możliwością przedłużenia ich pobytu o kolejne pięcioletnie okresy za zgodą stron). Dyslokacja kontyngentu oraz nadzór nad ważnymi dla obydwu stron połączeniami: Armenii z Górskim Karabachem oraz Azerbejdżanu z Nachiczewanem zapewniło Rosji utrzymanie jednego i drugiego państwa w strefie swoich wpływów⁵¹. Eksperti wskazują jednak, że pomimo większego niż przed wojną uzależnienia od Rosji związanego właśnie z obecnością sił pokojowych stanowiących gwarancję rozejmu, w długoterminowej perspektywie przed Armenią otwiera się pewne pole manewru jeśli chodzi o kontakty z Unią Europejską. O ile groźba zwinienia nieformalnego rosyjskiego „parasola” nad Górskim Karabachem powstrzymała władze Armenii przed podpisaniem we wrześniu 2013 r. umowy stowarzyszeniowej z UE o tyle aktualny brak „obciążenia” w postaci terytoriów spornych – bez których jak się okazało państwo jest w stanie funkcjonować – może wpłynąć na jego bardziej zdywersyfikowaną politykę zagraniczną⁵².

AZERBEJDŻAN. Podstawą stosunków dwustronnych pomiędzy Unią Europejską a Azerbejdżanem pozostaje Umowa o partnerstwie i współpracy obowiązująca od 1999 r. choć w lutym 2017 r. rozpoczęto negocjacje mające na celu wypracowanie nowej, wzmocnionej umowy. Główną przeszkodą do jej przyjęcia stanowi jednak sytuacja polityczna w Azerbejdżanie, który pozostaje najbardziej autorytarnym państwem spośród krajów Partnerstwa Wschodniego, z licznymi więziami politycznymi oraz regularnie zakłócanym procesem wyborczym. W kwietniu 2018 r. odbyły się w Azerbejdżanie wybory prezydenckie, które w pierwszej turze wygrał urzędujący prezydent Ilham Alijew, zdobywając 86% głosów. W lutym 2020 r. przeprowadzono przedterminowe wybory parlamentarne, w których 72 ze 125 miejsc zdobyła prezydencka Partia Nowego Azerbejdżanu, a część nowo wybranych deputowanych „niezależnych” stanowili również zwolennicy władz⁵³. W ocenie OBWE oba procesy wyborcze charakteryzowały się poważnymi nieprawidłowościami

⁵¹ W. Górecki, Górski Karabach: kapitulacja Armenii, sukces Rosji, Analizy OSW, źródło: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2020-11-10/gorski-karabach-kapitulacja-armenii-sukces-rosji> (22.03.2022)

⁵² W. Górecki, K. Strachota, *Kaukaz rozregulowany. Region w rocznicę zakończenia drugiej wojny karabaskiej*, Komentarze OSW Nr 418, źródło: https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/komentarze_418.pdf (22.03.2022)

⁵³ A. Szeptycki, *Europa Wschodnia i Kaukaz Południowy: dziesięciolecie Partnerstwa Wschodniego*, Rocznik Strategiczny, t.24 2018/2019, s. 262-263 oraz A. Szeptycki, *Europa Wschodnia i Kaukaz Południowy: strefa niestabilności*, Rocznik Strategiczny, t.26 2020/2021, s. 290-291.

i brakiem pluralizmu: brakowało konkurencyjnej debaty politycznej i kampanii wyborczej, a podczas głosowania miały miejsce liczne naruszenia jak np. wrzucanie do urn dodatkowych kart do głosowania⁵⁴. Właśnie na te aspekty zwracał uwagę Parlament Europejski w swojej rezolucji ze stycznia 2019 r. wskazując, że centralnym elementem nowej umowy o partnerstwie muszą być reformy demokratyczne, praworządność oraz poszanowanie praw człowieka i podstawowych wolności, a także podkreślając iż udzielenie zgody na jej zawarcie będzie uzależnione od sytuacji w tym zakresie⁵⁵.

Pomimo utrudnień politycznych zarówno Unia Europejska jak i Azerbejdżan pozostają zainteresowane rozwijaniem dwustronnej współpracy o czym świadczyć mogą priorytety partnerstwa na lata 2018-2020 przyjęte we wrześniu 2018 r. i przedłużone na kolejne lata. Zgodnie z przyjętą ideą priorytety partnerstwa bazują na wcześniejszej współpracy obu podmiotów i odzwierciedlają interesy zarówno UE, jak i Azerbejdżanu, co ma potwierdzać równość i wzajemność ich partnerstwa. Umożliwiają one przełożenie celów zmienionej europejskiej polityki sąsiedztwa na konkretne obszary współpracy dzięki czemu zyskują wpływ na kształt regularnego dialogu politycznego i sektorowego, który zostanie określony w nowej umowie UE-Azerbejdżan – zgodnie z założeniem zastąpią bowiem plan działania realizowany w ramach EPS⁵⁶. Jak zaznaczono w dokumencie opracowanym przez Radę Współpracy UE-Azerbejdżan priorytety partnerstwa dla tego państwa zostały pogrupowane według takich samych czterech obszarów tematycznych, jak w przypadku 20 oczekiwanych do roku 2020 rezultatów, uzgodnionych podczas szczytu Partnerstwa Wschodniego w Brukseli w dniu 24 listopada 2017 r. oraz z poszanowaniem zasady zróżnicowania. Należą do nich: wzmacnianie instytucji i dobrych rządów; rozwój gospodarczy i możliwości rynkowe; sieć połączeń, efektywność energetyczna, działania na rzecz środowiska i klimatu oraz mobilność i kontakty międzyludzkie.

Warto również wspomnieć, że bieżące wydarzenia geopolityczne, w szczególności eskalacja sporów wokół Górskiego Karabachu, nie miały znaczącego przełożenia na relacje

---

⁵⁴ *Republic of Azerbaijan Early Presidential Election 11 April 2018, ODIHR Election Observation Mission Final Report*, źródło: https://www.osce.org/files/f/documents/2/5/388580_1.pdf (22.03.2022) oraz *Republic of Azerbaijan Early Parliamentary Elections 9 February 2020, ODIHR Election Observation Mission Final Report*, źródło: https://www.osce.org/files/f/documents/7/e/457585_0.pdf (22.03.2022)

⁵⁵ Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 17 stycznia 2019 r. w sprawie Azerbejdżanu, w szczególności sprawa Mehmana Husejnowa, P8_TA(2019)0033, źródło: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2019-0033_PL.html (22.03.2022)

⁵⁶ Zalecenie Rady Współpracy UE-Azerbejdżan Nr 1/2018 z dnia 28 września 2018 r. dotyczące priorytetów partnerstwa UE-Azerbejdżan, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej, L 265/18, źródło: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22018D1598&from=EN> (22.03.2022)

Azerbejdżanu z Unią Europejską i oddziaływały przede wszystkim w sferze wewnętrznej. Zwycięstwo w sześciotygodniowym konflikcie z Armenią znacznie wzmocniło pozycję prezydenta I. Alijewa – umożliwiło przejęcie kontroli nad rejonami okupowanymi przez przeszło 26 lat i powrót w przyszłości kilkuset tysięcy przesiedlonych osób a także zdobycie części Górskiego Karabachu uznawanej na arenie międzynarodowej za część Azerbejdżanu, choć zamieszkiwanej przez Ormian. Jeśli natomiast chodzi o reakcję Unii Europejskiej to w sferze deklaratywnej wielokrotnie podkreślała ona znaczenie wynegocjowania kompleksowego i trwałego rozwiązania konfliktu w oparciu o prace Grupy Mińskiej OBWE i przypominała o potrzebie uwolnienia wszystkich armeńskich więźniów wojennych⁵⁷. W sferze praktycznej natomiast współpraca dwustronna między dwoma podmiotami opierała się na omówionych powyżej priorytetach partnerstwa, które zgodnie z decyzją Rady z 25 sierpnia 2021 roku zostały przedłużone na lata 2021-2027⁵⁸.

BIAŁORUŚ. Relacje białorusko-unijne determinowane są przez dwa główne czynniki – sytuację wewnętrzną w tym państwie związaną z autorytarnym reżimem A. Łukaszenki oraz znaczenie Rosji, które przenika na wskroś białoruską politykę, a w sposób szczególny przejawia się w sferze gospodarczej i wojskowej oraz integracji w ramach Państwa Związkowego⁵⁹. Wspomniane czynniki sprawiały, że przez wiele lat Białoruś starała się prowadzić wobec Unii Europejskiej politykę „balansowania” a UE pod wpływem kontekstu geopolitycznego w pewnych okresach odkładała na dalszy tor narrację demokratyczną

⁵⁷ W styczniu 2021 r. Parlament Europejski przyjął rezolucję, w której wyraził ubolewanie, że „zmiany status quo zostały dokonane przy użyciu siły wojskowej”, podkreślił, że „wciąż należy znaleźć trwałe rozwiązanie”, i stwierdził, że proces osiągnięcia pokoju i określenia przyszłego statusu prawnego regionu powinien być prowadzony przez współprzewodniczących Grupy Mińskiej i oparty na podstawowych zasadach grupy. W maju 2021 r. PE przyjął rezolucję wzywającą do natychmiastowego i bezwarunkowego uwolnienia wszystkich armeńskich więźniów wojennych i innych więźniów nadal przetrzymywanych przez Azerbejdżan. Czołowi posłowie do PE śledzący sytuację w Azerbejdżanie wydali również szereg oświadczeń w sprawie konfliktu, w których podkreślali potrzebę wynegocjowania kompleksowego rozwiązania konfliktu i wyrażali zaniepokojenie m.in. takimi kwestiami jak incydenty graniczne, więźniowie armeńscy, miny przeciwpiechotne, retoryka konfliktogenna, dostęp do pomocy humanitarnej i ochrona dziedzictwa kulturowego, źródło: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/172/trzy-sasiadujace-ze-soba-kraje-partnerstwa-wschodniego-na-zakaukaziu> (22.03.2022)

⁵⁸ Decyzja Rady w sprawie stanowiska, jakie ma zostać zajęte w imieniu Unii Europejskiej w ramach Rady Współpracy ustanowionej na mocy Umowy o partnerstwie i współpracy między Wspólnotami Europejskimi i ich państwami członkowskimi, z jednej strony, a Republiką Azerbejdżanu, z drugiej strony, w odniesieniu do przedłużenia priorytetów partnerstwa UE–Azerbejdżan z dnia 25.8.2021, COM(2021) 492 final, źródło: https://orka.sejm.gov.pl/SUE9.nsf/Pliki-zal/COM%282021%29_492_1_PL_annexe_proposition_part1_v2.pdf/%24File/COM%282021%29_492_1_PL_annexe_proposition_part1_v2.pdf (22.03.2022)

⁵⁹ Patrz. A. Daniluk, *Stosunki Republiki Białoruś z Federacją Rosyjską w świetle rosyjskich koncepcji integracyjnych*, „Społeczeństwo i polityka”, Nr 1(42)/2015, Pułtusk, s. 52-71.

i podtrzymywała ten kierunek⁶⁰. Stąd też kształt wzajemnych stosunków między dwoma podmiotami przybierał charakter sinusoidalny, w którym występowały zarówno momenty sankcji i całkowitego izolowania jak również momenty ocieplania relacji i poszukiwania sposobów podtrzymywania współpracy.

Republika Białoruś nie rozpoczęła negocjacji ani umowy stowarzyszeniowej ani umowy o kompleksowej i pogłębionej strefie wolnego handlu. W przypadku DCFTA podjęcie odpowiednich rozmów było niemożliwe już z samych względów formalnych zważywszy, że państwo białoruskie nie przynależy do Światowej Organizacji Handlu. Z kolei negocjacje umowy stowarzyszeniowej nie rozpoczęły się przede wszystkim z powodów politycznych. Napięte stosunki Mińska i Brukseli w kontekście przestrzegania standardów demokratycznych i praw człowieka rzutowały poważnie na sferę formalną nierzadko doprowadzając do zawieszania negocjowanych umów. Stało się tak w przypadku porozumienia o partnerstwie i współpracy między Unią Europejską i Białorusią, podpisanego w 1995 r., które jednak nie weszło w życie z powodu sprzeciwu UE wobec niedemokratycznych reform przeprowadzanych przez Aleksandra Łukaszenkę. Do wznowienia negocjacji nad przyjęciem stosownego dokumentu strony nigdy nie wróciły wobec czego Białoruś jest jedynym państwem objętym programem Partnerstwa Wschodniego, które nie posiada dwustronnego porozumienia o partnerstwie i współpracy z UE a relacje między dwoma podmiotami reguluje umowa podpisana jeszcze w 1989 roku przez Związek Radziecki i Europejską Wspólnotę Gospodarczą.

Jeśli natomiast chodzi o umowę o ułatwieniach wizowych i readmisji to UE złożyła Białorusi propozycję rozpoczęcia negocjacji w 2011 r. Białoruski rząd zwlekał jednak z odpowiedzią na zaproszenie złożone przez stronę unijną kilka lat. Oficjalnie negocjacje nad porozumieniem o ułatwieniach wizowych i readmisji zostały zainaugurowane w czasie wizyty białoruskiej wiceminister spraw zagranicznych Eleny Kupchiny w Brukseli, w dniach 29-30 stycznia 2014 roku⁶¹, a finalny tekst umowy został wypracowany 20 czerwca 2017 roku. Ostatecznie dokument został podpisany 8 stycznia 2020 r. i stał się nie tylko ważnym krokiem w kierunku całkowitej liberalizacji reżimu wizowego na Białorusi, ale także pierwszą ważną umową dwustronną tego państwa z UE.

⁶⁰ Zdecydowana polityka Rosji w regionie (wobec Gruzji w 2008 r. czy Ukrainy w 2014 r.) wywoływała obawy A. Łukaszenki o zbytne uzależnienie od silniejszego sąsiada co prowadziło do zdecydowanego zwrotu w kierunku naprawy relacji z UE, na który zresztą godzili się decydenci unijni również dostrzegając to zagrożenie. Jednak po ustabilizowaniu zachodniego wektora polityki zagranicznej i uzyskaniu zapewnień ze strony władz na Kremlu, Białoruś porzuciła rozwój współpracy na kierunku zachodnim i znów zwracała się w stronę Rosji.

⁶¹ *Беларусь и ЕС начали переговоры по упрощению визового режима*, źródło: <https://news.tut.by/politics/384706.html>

Niestety w tym dobrze rokującym dla obu podmiotów momencie znów dały o sobie znać dwa wspomniane czynniki: polityka wewnętrzna białoruskiego państwa oraz aktywność Rosji. 9 sierpnia 2020 r. odbyły się na Białorusi wybory prezydenckie, które w przeciwieństwie do wielu poprzednich przybrały dla reżimu A. Łukaszenki zupełnie nieoczekiwany obrót. Rosnąca popularność opozycyjnej kandydatki Swiatłany Cichanouskiej, żony popularnego blogera, okazała się zbyt silna zarówno dla państwowej propagandy jak i administracyjnej maszyny sterującej wynikami wyborczymi. Po ogłoszeniu zdecydowanego zwycięstwa A. Łukaszenki w kraju doszło do protestów na niespotykaną dotąd skalę, która przerodziła się w bardzo poważny kryzys państwowy. W reakcji na bunt znacznej części obywateli, reżim wybrał taktykę represji i zastraszania, w rezultacie czego białoruski autorytaryzm stał się coraz bardziej opresyjny, nabierając stopniowo cech państwa milicyjnego⁶². Dochodziło do brutalnych zatrzymań uczestników manifestacji i dziennikarzy, pobic i tortur przebywających w areszcie oraz prześladowań opozycji politycznej, co wywoływało ostrą krytykę Zachodu, w tym Unii Europejskiej. Postawa ta przekładała się na działania mające na celu izolowanie reżimu A. Łukaszenki przy jednoczesnym szerokim poparciu dyplomatycznym udzielanym S. Cichanouskiej i jej propozycjom przeprowadzenia nowych, wolnych wyborów na Białorusi. UE nałożyła na Białoruś kilka rund sankcji (regularnie przedłużanych i rozszerzanych) wobec osób i podmiotów odpowiedzialnych za oszustwa wyborcze i brutalne represje lub współuczestniczących w nich, a także wyraziła gotowość do wprowadzenia dalszych środków ograniczających wobec podmiotów związanych z reżimem i wysokich rangą urzędników, w tym Alaksandra Łukaszenki, który nie jest już uznawany za prawowitego prezydenta Białorusi. Ponadto UE ograniczyła dwustronną współpracę z władzami białoruskimi na poziomie centralnym, zwiększyła wsparcie dla białoruskiego narodu i społeczeństwa obywatelskiego oraz dokonała stosownych zmian w dwustronnej pomocy finansowej. W ramach odwetu reżim białoruski formalnie zawiesił swój udział w polityce Partnerstwa Wschodniego, a także w istniejących strukturach, takich jak dialog UE-Białoruś na temat praw człowieka oraz grupa koordynacyjna UE-Białoruś⁶³. Niedługo później rozpoczął się również szereg działań nieprzyjaznych wobec UE, związanych z ułatwieniem tranzytu migrantów, który pod koniec 2021 r. doprowadził do poważnego kryzysu

⁶² K. Kłyński, *Walka reżimu o przetrwanie: 100 dni kryzysu politycznego na Białorusi*, Komentarze OSW, źródło: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2020-11-27/walka-rezimu-o-przetrwanie-100-dni-kryzysu-politycznego-na> (20.03.2022)

⁶³ *Trzej sąsiedzi UE objęci Partnerstwem Wschodnim: Ukraina, Moldawia i Białoruś*, źródło: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/171/trzej-sasiedzi-ue-objeci-partnerstwem-wschodnim-ukraina-moldawia-i-bialorus> (29.03.2022)

na unijnej wschodniej granicy. W jego następstwie UE nałożyła na Białoruś 5. pakiet sankcji za ciągle naruszenia praw człowieka i instrumentalne traktowanie migrantów.

Utrzymujący się kryzys w relacjach obu podmiotów przyniósł znaczące zmiany geopolityczne. Skonfliktowana z Zachodem Białoruś zwróciła się całkowicie w kierunku Rosji czego najpełniejszy wyrazem było podpisanie 4 listopada 2021 r. przez A. Łukaszenkę dekrety o przyjęciu do realizacji programu pogłębienia integracji rosyjsko-białoruskiej w ramach Państwa Związkowego w latach 2021–2023, który *de facto* oznaczał bardzo istotne ograniczenie suwerenności białoruskiego państwa⁶⁴. Ściśle skoordynowana polityka Białorusi i Rosji, zwrócona przeciwko państwom zachodnim, najpełniej dała o sobie znać po wybuchu wojny rosyjsko-ukraińskiej w lutym br., w czasie której stale dochodzi do rosyjskich operacji wojskowych z terytorium Białorusi. W odpowiedzi na udział państwa białoruskiego w inwazji wojskowej na Ukrainę, 2 marca br. UE podjęła decyzję o wprowadzeniu kolejnych sankcji wobec Białorusi, a następnie o wprowadzeniu specjalnych środków wymierzonych w jej sektor finansowy, które utrzymywane są do dzisiaj⁶⁵.

Wnioski

Program Partnerstwa Wschodniego nierzadko spotykał się z krytyką swojej skuteczności i surową oceną obszarów, które należy zreformować, aby w jakiś sposób poprawić jego wizerunek. Formułując wnioski na temat tego narzędzia warto uwzględnić nie tylko aspekty formalne, tj. ujęte w konkretne ramy i umowy wymierne cele, które udało się osiągnąć bądź nie, ale również fundamentalny wpływ czynnika geopolitycznego, który na obszarze poradzieckim oddziałuje niezwykle silnie, determinując nie tylko działania zewnętrzne poszczególnych państw objętych Partnerstwem Wschodnim, ale również postawy ich partnerów z Unii Europejskiej. Agresywna polityka Rosji w regionie, która swoje najdobitniejsze ucieleśnienie znalazła w trwającej obecnie wojnie z Ukrainą, wielokrotnie stawała na drodze efektywnej realizacji celów Partnerstwa Wschodniego. Znajdowało to odzwierciedle-

⁶⁴ K. Kłyński, P. Zochowski, Rosja–Białoruś: pozorowane przyspieszenie integracji, Analizy OSW, źródło: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/171/trzej-sasiedzi-ue-objeci-partnerstwem-wschodnim-ukraina-moldawia-i-bialorus> (31.03.2022)

⁶⁵ Uzgodnione środki wprowadzone wobec Białorusi ograniczą świadczenie specjalistycznych usług w zakresie komunikatów finansowych (SWIFT) na rzecz trzech białoruskich banków; uniemożliwią transakcje z Bankiem Centralnym Białorusi; uniemożliwią dopuszczanie do obrotu giełdowego akcji białoruskich podmiotów państwowych w unijnych systemach obrotu i świadczenie związanych z nimi usług; znacznie ograniczą przepływy finansowe z Białorusi do UE; uniemożliwią dostarczanie na Białoruś banknotów denominowanych w euro, źródło: <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/sanctions/restrictive-measures-against-belarus/belarus-timeline/> (31.03.2022)

nie w powściągliwej postawie niektórych państw UE wobec przyszłej akcesji wschodnich sąsiadów do tej struktury (o czym ze względów objętościowych Autorka zdecydowała się wspomnieć pobieżnie), a także w stopniu zaangażowania samych państw poradzieckich. W przypadku krajów mniej zdecydowanych jak Armenia, Azerbejdżan czy Białoruś działania Rosji wywoływały zmianę kursu i gotowość do wzmocnionej współpracy z silnym, wschodnim sąsiadem kosztem relacji z UE. W przypadku państw prozachodnich jak Gruzja, Mołdawia i Ukraina próby uniezależnienia się od rosyjskiej dominacji okazywały się nierzadko bardzo kosztowne o czym świadczyć może utrata przez Gruzję Osetii i Abchazji Południowej w 2008 roku czy oderwanie od Ukrainy Krymu i Donbasu w 2014 roku. Tak ostra polityka Rosji wpływała także znacząco na postawę państw unijnych, które obawiając się konsekwencji naruszenia tradycyjnych stref wpływów, przyjmowały niejednoznaczne stanowisko względem państw objętych programem Partnerstwa Wschodniego, a to z kolei wpływało na jakość współpracy w ramach samego programu. Nabieranie przez UE stopniowej dojrzałości i politycznego pragmatyzmu w relacjach ze wschodnią częścią Europy można zaobserwować wraz z upływem lat i kolejnymi wydarzeniami na arenie międzynarodowej. Program Partnerstwa Wschodniego wyraźnie przeewoluował od wymuszania na partnerach reform w duchu zachodnioeuropejskim, w ramach zasady „więcej za więcej”, do bardziej elastycznego podejścia, uwzględniającego różnorodne interesy tych państw oraz niezwykle istotne geopolityczne konteksty. Obserwuje się również znacznie większe zdecydowanie po stronie unijnych decydentów. Już odpowiedź UE na konflikt rosyjsko-ukraiński z 2014 roku przybrała odmienny charakter niż w 2008 roku w momencie wojny z Gruzją. Wówczas bowiem, UE ograniczyła się bowiem do międzynarodowej krytyki napięć generowanych na Kaukazie Południowych i zawieszenia negocjacji w sprawie nowej umowy o partnerstwie, nie podejmując bardziej zdecydowanych kroków wobec zacieśnienia współpracy z Gruzją. Agresywne działania Rosji na Krymie i w Donbasie wywołały natomiast znacznie poważniejszą odpowiedź jeśli chodzi o polityczne relacje UE z państwami obszaru poradzieckiego. Wówczas podpisane zostały Układy Stowarzyszeniowe z partnerami najbardziej zainteresowanymi współpracą z UE tj. Ukrainą, Gruzją i Mołdawią, a wobec Rosji wprowadzono pakiet sankcji. Ten kierunek działań nabrał jeszcze większego znaczenia w kontekście otwartego, rosyjsko-ukraińskiego konfliktu militarnego, który rozpoczął się w lutym br., i który uświadomił Unii Europejskiej aktualność tzw. *hard power* w stosunkach międzynarodowych. Bardzo ostre sankcje na Rosję, dostarczanie broni Ukrainie czy nadanie jej oraz Mołdawii statusu państw kandydujących do UE świadczyć mogą o pewnej przemianie dokonującej się w unijnej polityce wschodniej. Wnosi ona do działań UE więcej

pragmatyzmu i politycznej kalkulacji, stawiając ją przed koniecznością trzeźwej oceny zagrożeń płynących z niestabilnego obszaru poradzieckiego i przeciwdziałania im za pomocą wymiernych narzędzi, zwłaszcza, że niebezpieczeństwa jakie niesie ze sobą nieprzewidywalna i agresywna polityka Rosji wpływają również na postawy poszczególnych państw objętych PW. Można więc liczyć na to, że w tak zarysowanych nowych realiach, polityka UE względem tego regionu stanie się bardziej konkretna a czynnik geopolityczny będzie dalej odgrywał znaczącą rolę w funkcjonowaniu programu Partnerstwa Wschodniego, choć być może teraz w zupełnie nowy, dynamizujący sposób.

Streszczenie:

Na przestrzeni ponad trzynastu lat funkcjonowania programu Partnerstwa Wschodniego zaobserwować można wiele interesujących zjawisk i kontekstów. Ewoluował sam program i jego priorytety, ewoluowało również podejście Unii Europejskiej do poszczególnych partnerów objętych współpracą jak i perspektywy integracyjne, które UE chciała/mogła im oferować. Pojawiało się także wiele głosów krytycznych zarówno pod względem formalnego funkcjonowania całego programu jak i jego praktycznego przełożenia na zacieśnianie współpracy z Europą Wschodnią i Kaukazem Południowym. Właśnie w tym kontekście interesująca może się wydawać analiza, która uwzględni wspomniane wątki i spróbuje zweryfikować wpływ czynnika geopolitycznego na formalną i praktyczną realizację programu przez Unię Europejską. W uzyskaniu odpowiedzi na pytanie o efektywność Partnerstwa Wschodniego pomocna będzie analiza dwóch jego aspektów – kształtu skonstruowanego w oficjalnych dokumentach, jak również praktycznej realizacji odbywającej się poprzez współpracę dwustronną z poszczególnymi partnerami.

Słowa kluczowe:

geopolityka, Partnerstwo Wschodnie, efektywność, Unia Europejska, Rosja

Key words:

geopolitics, Eastern Partnership, efficiency, European Union, Russia

Bibliografia:

1. Ananicz Sz., *Partnerstwo Wschodnie*, Biuro Analiz Sejmowych nr 17(64) 2009.
2. Całus K., *Moldawia: kryzys uchodźczy i zagrożenie rosyjskie*, Analizy OSW, źródło: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2022-03-07/moldawia-kryzys-uchodzcy-i-zagrozenie-rosyjskie> (24.03.2022)

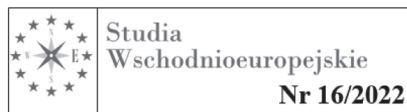

3. Daniluk A., *Wymiar wschodni w polityce Rzeczypospolitej Polskiej na forum Unii Europejskiej – ocena w 10 lat po akcesji* [w:] Bilans polskiego członkostwa w Unii Europejskiej, (red.) M. Witkowska, Warszawa 2015.
4. *Decyzja Rady w sprawie stanowiska, jakie ma zostać zajęte w imieniu Unii Europejskiej w ramach Rady Współpracy ustanowionej na mocy Umowy o partnerstwie i współpracy między Wspólnotami Europejskimi i ich państwami członkowskimi, z jednej strony, a Republiką Azerbejdżanu, z drugiej strony, w odniesieniu do przedłużenia priorytetów partnerstwa UE–Azerbejdżan z dnia 25.8.2021*, COM(2021) 492 final, źródło: https://orka.sejm.gov.pl/SUE9.nsf/Pliki-zal/COM%282021%29_492_1_PL_annexe_proposition_part1_v2.pdf/%24File/COM%282021%29_492_1_PL_annexe_proposition_part1_v2.pdf (22.03.2022)
5. *Decyzja Rady z dnia 17 marca 2014 r. w sprawie podpisania, w imieniu Unii Europejskiej, i tymczasowego stosowania Układu o stowarzyszeniu między Unią Europejską i Europejską Wspólnotą Energii Atomowej oraz ich państwami członkowskimi, z jednej strony, a Ukrainą, z drugiej strony, w odniesieniu do preambuły, art. 1 oraz tytułów I, II i VII tego układu*, Dz. U. UE. L 161/1, źródło: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=OJ:L:2014:161:FULL&from=en> (28.03.2022)
6. *Decyzja Rady z dnia 29 września 2014 r. zmieniająca decyzję 2014/668/UE w sprawie podpisania, w imieniu Unii Europejskiej, oraz tymczasowego stosowania Układu o stowarzyszeniu między Unią Europejską i Europejską Wspólnotą Energii Atomowej oraz ich państwami członkowskimi, z jednej strony, a Ukrainą, z drugiej strony, w odniesieniu do jego tytułu III (z wyjątkiem postanowień dotyczących traktowania pracowników będących obywatelami państw trzecich legalnie zatrudnionych na terytorium drugiej Strony) oraz tytułów IV, V, VI i VII, jak również powiązanych załączników i protokołów*, Dz. U. UE. L 289/1, źródło: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=OJ:L:2014:289:FULL&from=en> (28.03.2022)
7. *EU-Ukraine Association Agenda to prepare and facilitate the implementation of the Association Agreement*, źródło: https://eeas.europa.eu/archives/docs/ukraine/docs/st06978_15_en.pdf (28.03.2022)
8. Górecki W., *Górski Karabach: kapitulacja Armenii, sukces Rosji*, Analizy OSW, źródło: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2020-11-10/gorski-karabach-kapitulacja-armenii-sukces-rosji> (22.03.2022)
9. Górecki W., *Gruzja: narastający kryzys w relacjach z Zachodem*, Analizy OSW, źródło: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2021-09-03/gruzja-narastajacy-kryzys-w-relacjach-z-zachodem> (23.03.2022)
10. Górecki W., Strachota K., *Kaukaz rozregulowany. Region w rocznicę zakończenia drugiej wojny karabaskiej*, Komentarze OSW Nr 418, źródło: https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/komentarze_418.pdf (22.03.2022)
11. *Joint Declaration of the Eastern Partnership Summit* (Riga, 21-22 May 2015), źródło: Riga Declaration 220515 Final (europa.eu) (1.03.2022)

12. Kaca E., *Szósty szczyt Partnerstwa Wschodniego: strategia małych kroków*, Komentarz PISM nr 94-2021, źródło: <https://www.pism.pl/publikacje/szesty-szczyt-partnerstwa-wschodniego-strategia-malych-krokow> (31.03.2022)
13. Kłysiński K., *Walka reżimu o przetrwanie: 100 dni kryzysu politycznego na Białorusi*, Komentarze OSW, źródło: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2020-11-27/walka-rezimu-o-przetrwanie-100-dni-kryzysu-politycznego-na> (20.03.2022)
14. Kłysiński K., Żochowski P., *Rosja–Białoruś: pozorowane przyspieszenie integracji*, Analizy OSW, źródło: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/171/trzej-sa-siedzi-ue-objeci-partnerstwem-wschodnim-ukraina-moldawia-i-bialorus> (31.03.2022)
15. Kolarz S., *Perspektywy CEPA jako modelu współpracy na przykładzie stosunków UE–Armenia*, Biuletyn PISM nr 73 (2271) 1 kwietnia 2021, źródło: https://www.pism.pl/publikacje/Perspektywy_CEPA_jako_modelu_wspolpracy_na_przykladzie_stosunkow_UeArmenia (9.03.2022)
16. Koziół A., *Polityka Partnerstwa Wschodniego po 2020 roku*, Biuletyn PISM nr 128 (2060) 16 czerwca 2020 r., źródło: https://pism.pl/publikacje/Polityka_Partnersstwa_Wschodniego_po_2020_roku (8.03.2022)
17. Nieczypor K., *Szczyt Partnerstwa Wschodniego: rosnące rozczarowanie Kijowa*, Analizy OSW, źródło: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2021-12-17/szczyt-partnersstwa-wschodniego-rosnace-rozczarowanie-kijowa> (31.03.2022)
18. *Oświadczenie szefów państw lub rządów zebranych w Wersalu w sprawie rosyjskiej agresji wojskowej na Ukrainę, 10 marca 2022 r.*, źródło: <https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2022/03/11/statement-of-the-heads-of-state-or-government-on-the-russian-aggression-against-ukraine-10-03-2022/> (31.03.2022)
19. *Partnerstwo Wschodnie w dobie pandemii COVID-19: perspektywa UE i państw partnerskich*, B. Piskorska, J. Olchowski (red.), IeŚ Policy Papers 1/2021.
20. Przegląd europejskiej polityki sąsiedztwa (EPS): zacieśnione partnerstwo na rzecz silniejszego sąsiedztwa, Komunikat prasowy Komisji Europejskiej z dnia 18 listopada 2015r., źródło: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/pl/IP_15_6121 (23.02.2022)
21. *Republic of Azerbaijan Early Presidential Election 11 April 2018*, ODIHR Election Observation Mission Final Report, źródło: https://www.osce.org/files/f/documents/2/5/388580_1.pdf (22.03.2022) oraz *Republic of Azerbaijan Early Parliamentary Elections 9 February 2020*, ODIHR Election Observation Mission Final Report, źródło: https://www.osce.org/files/f/documents/7/e/457585_0.pdf (22.03.2022)
22. *Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 17 stycznia 2019 r. w sprawie Azerbejdżanu, w szczególności sprawa Mehmana Husejnowa*, P8_TA(2019)0033, źródło: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2019-0033_PL.html (22.03.2022)
23. Sydoruk M., *Wizje Europejskiej Polityki Sąsiedztwa UE oraz rola Polski w relacjach Unii i Ukrainy*, Lublin 2017
24. Szczyt UE–Ukraina w Kijowie, 12 października 2021, źródło: <https://www.consilium.europa.eu/pl/meetings/international-summit/2021/10/12/> (28.03.2022)

25. Szeptycki A., *Europa Wschodnia i Kaukaz Południowy: dziesięciolecie Partnerstwa Wschodniego*, Rocznik Strategiczny, t.24 2018/2019
26. Szeptycki A., *Europa Wschodnia i Kaukaz Południowy: dziesięciolecie Partnerstwa Wschodniego*, Rocznik Strategiczny, t.24 2018/2019
27. Szeptycki A., *Europa Wschodnia i Kaukaz Południowy: strefa niestabilności*, Rocznik Strategiczny, t.26 2020/2021
28. Trzej sąsiedzi UE objęci Partnerstwem Wschodnim: Ukraina, Mołdawia i Białoruś, źródło: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/pl/sheet/171/trzej-sasiedzi-ue-objeci-partnerstwem-wschodnim-ukraina-moldawia-i-bialorus> (29.03.2022)
29. Trzy sąsiadujące kraje Partnerstwa Wschodniego na Zakaukaziu, Noty tematyczne o Unii Europejskiej, źródło: www.europarl.europa.eu (9.03.2022)
30. *Układ o stowarzyszeniu między UE a Gruzją*, Biuro Analiz Parlamentu Europejskiego, źródło: <https://www.europarl.europa.eu/EPRS/EPRS-AaG-542175-EU-Georgia-Association-Agreement-PL.pdf> (23.03.2022)
31. *Układ o Stowarzyszeniu między Unią Europejską i Europejską Wspólnotą Energii Atomowej oraz ich państwami członkowskimi, z jednej strony, a Gruzją, z drugiej strony*, Dz. Urz. UE L 261/4, źródło: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0830\(02\)&from=PL](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0830(02)&from=PL) (23.03.2022)
32. *Układ o Stowarzyszeniu między Unią Europejską i Europejską Wspólnotą Energii Atomowej oraz ich państwami członkowskimi, z jednej strony, a Republiką Mołdawii, z drugiej strony*, D. Urz. UE L 260/4, źródło: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0830\(01\)&from=pl](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0830(01)&from=pl) (24.03.2022)
33. *Układ o Stowarzyszeniu między Unią Europejską i jej państwami członkowskimi, z jednej strony, a Ukrainą, z drugiej strony*, Dz.U.UE L 161/3, źródło: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0529\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0529(01)&from=EN) (28.03.2022)
34. *Wspólna deklaracja przyjęta podczas szczytu partnerstwa wschodniego w Pradze*, źródło: <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=PL&f=ST%208435%202009%20INIT> (30.03.2022)
35. *Wspólna deklaracja ze szczytu Partnerstwa Wschodniego „Odbudowa, odporność i reforma”* Bruksela, 15 grudnia 2021 r., źródło: <https://www.consilium.europa.eu/media/53545/20211215-eap-joint-declaration-pl.pdf> (31.03.2022)
36. *Wspólna deklaracja ze szczytu Partnerstwa Wschodniego*, Bruksela, 24 listopada 2017 r., źródło: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-14821-2017-INIT/pl/pdf> (1.03.2022)
37. *Wspólny Komunikat do Parlamentu Europejskiego i Rady, Strategiczne podejście do kwestii odporności w ramach działań zewnętrznych UE*, JOIN(2017) 21 final, źródło: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017JC0021&from=en> (2.03.2022)
38. *Wspólny Komunikat do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów, Przegląd Europejskiej Polityki Sąsiedztwa*, JOIN(2015) 50 final, źródło <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52015JC0050&from=EL> (1.03.2022)

39. *Wspólny komunikat prasowy wydany po zatwierdzeniu zaktualizowanego programu stowarzyszeniowego przez Radę Stowarzyszenia UE–Ukraina*, źródło: <https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2015/03/16/joint-press-release-following-the-endorsement-updated-association-agenda-eu-ukraine-association-council/> (28.03.2022)
40. *Zalecenie Rady Stowarzyszenia UE–Republika Mołdawii Nr 1/2017 z dnia 4 sierpnia 2017 r. w sprawie programu stowarzyszeniowego UE–Republika Mołdawii [2017/1489]*, Dz. Urz. UE L 215/3, źródło: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22017D1489&from=PL> (24.03.2022)
41. *Zalecenie Rady Współpracy UE–Azerbejdżan Nr 1/2018 z dnia 28 września 2018 r. dotyczące priorytetów partnerstwa UE–Azerbejdżan*, *Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej*, L 265/18, źródło: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22018D1598&from=EN> (22.03.2022)
42. Zasztowt K., *Armenia w Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej – wyzwania dla UE*, *Biuletyn PISM nr 21 (1258)* 23 lutego 2015 r., źródło: https://pism.pl/publikacje/Armenia_w_Euroazjatyckiej_Unii_Gospodarczej___wyzwania_dla_UE (9.03.2022)
43. Zespół OSW, *Mołdawia: pełnia władzy dla sił proeuropejskich*, *Analizy OSW*, źródło: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2021-07-12/moldawia-pelnia-wladzy-dla-sil-proeuropejskich> (24.03.2022)
44. *Беларусь и ЕС начали переговоры по упрощению визового режима*, źródło: <https://news.tut.by/politics/384706.html> (
45. *Україна, Грузія та Молдова створили „Асоційоване тріо”*, źródło: <https://www.dw.com/uk/ukraina-hruziia-ta-moldova-stvoryly-asotsiiovane-trio/a-57557530> (28.03.2022)

*Panu Profesorowi Józefowi Tymanowskiemu
w dowód wdzięczności za ukształtowanie jako naukowca
i wieloletnią współpracę badawczo-organizacyjną
z najserdeczniejszymi życzeniami z okazji Jubileuszu*

Changing power dynamics and new geopolitical reality in the South Caucasus

The subject of this article is the geopolitics of the South Caucasus. Key in this regard is the recent 2020 event in the region - the Second Karabakh War and its effects. Russia's invasion of Ukraine, launched on February 24, 2022, although it does not directly affect the South Caucasus, is also very important for the present and future geopolitical situation in this region, due to the importance of the event and its impact on the global international order. The above facts show that the study of the subject matter will be most effective if it is carried out from the discussed perspective. Such an approach will allow for a new look at the geopolitics of the South Caucasus, which will make the discussed research an important contribution not only to Polish, but also European and world science.

The article poses the following research question: how the Second Karabakh War and the war between Russia and Ukraine affect the geopolitical position of the states of the South Caucasus and the entire region, as well as the main entities influencing the indicated area.

In answer to the above question, it will be helpful to verify the following research hypothesis: The Second Karabakh War and its effects, above all, radically strengthened Azerbaijan's position as a key state in the South Caucasus, mainly thanks to this entity regaining control over most of the previously illegally occupied (by Armenians) part

Azerbaijan. This fact, which strengthens the territorial integrity of the state and another effect of the War - the arrangements guaranteeing the connection, through the corridor through the Zangezur, of the main part of territory this state with the Nakhichevan exclave, increase the existing development opportunities for Azerbaijan and open up new ones. The effect of the Second Karabakh War is also strengthening the position of the entire South Caucasus as one of the key areas from the point of view of global geopolitics, as almost entirely eliminates the existing factor that prevented the optimal use of the strategic location of the region, which is the illegal Armenian occupation of Karabakh and its adjacent areas. Agreements concluded as a result of the 44-day war also provide prospects for achieving further arrangements that will completely and permanently eliminate this unfavorable element.

Taking into account the volume limitations of the article and substantive issues, a time limitation has been used - the period is examined: from the beginning of the Second Karabakh War to the moment of writing this study - the sixth month of Russia's war with Ukraine. This is due to the fact that the indicated period is crucial for the optimal understanding of the subject matter. The research undertaken (territorial limitation) is limited to the territory of the South Caucasus and the main entities influencing the indicated region. The above areas are the most important for the analysis of the geopolitical situation of the South Caucasus. The use of the objective limiter is due to the fact that mainly the influence of two events on the geopolitical position of the South Caucasus is examined - Second Karabakh War and Russia-Ukraine war. Apart from volumetric issues, such an approach is conditioned by the fact that these events are the most important taking into account the current geopolitical position of the states of the analyzed region and the South Caucasus as a whole. They are also crucial in the case of predictive research.

The influence of the Second Karabakh War on the geopolitics of the South Caucasus

In the last year and a half since the signing of the November 10 declaration between Armenia, Azerbaijan, and Russia it is already a well-established fact that the so-called 44-day war changed the geopolitical picture of the region once and for all, and pushed different actors to adapt their regional policies to the new realities on the ground. According to the trilateral statement, Russia gained the right to deploy its peacekeeping forces to Azerbaijan's Karabakh region for a five-year period with the possibility of extension to another five years unless either Baku or Yerevan notifies about its intention to terminate this clause 6 months before the

expiration of the current term¹. At the same time, Article 9 of the declaration envisages the deployment of border guards of Russia's Federal Security Service to oversee the unobstructed movement of persons, vehicles, and cargo through the Zangezur Corridor connecting Azerbaijan's newly-liberated western regions with its Nakhchivan exclave via Armenia's Meghri region². On its part, Turkey increased its foothold in the South Caucasus as it sent its servicemen to Azerbaijan's Aghdam region to join Russia in the creation of a joint monitoring center. Ankara also benefited from Azerbaijan's successful use of TB2 Bayraktar drones on the battlefield against Armenia's Russia-supplied weaponry that boosted Turkey's image as an established drone power in the new era of great power competition. Weakest of the regional major powers, Iran emerged as one of the main losers of the war as Azerbaijan gained control over its southern borders and deepened military-economic cooperation with Turkey, Pakistan, and Israel to the detriment of vital Iranian interests in the region. Armenia's defeat in the war meant Tehran would have to spend more energy on bolstering its position in the South Caucasus and secure its northern flank from further external encroachments. When it comes to the Western countries, the 44-day war showed the lack of will and to some extent, capabilities on the part of the U.S. and the EU to cajole warring sides into agreeing on sustainable peace in the region. During the war, they mostly laid low, watching Russia to dominate the peacemaking process. In the post-war period, the EU appeared to be more active in the mediation process and went as far as offering alternative peace agenda that challenged Russia's monopolistic position in the post-war negotiations. Although Washington kept a low profile till recently, it has started to increase its diplomatic efforts to actively contribute to the reconciliation process.

The impact of Russia's war with Ukraine on the geopolitical situation of the South Caucasus

Amid this geopolitical hustling in the wider Caspian region, there has been a slow-motion drama unfolding in Europe unprecedented since the end of the Second World War. On February 24, Russia attacked Ukraine³ and occupied swathes of territory in the eastern and

¹ W. Górecki K. Strachota, *Kaukaz rozregulowany. Region w rocznicę zakończenia drugiej wojny karabskiej*, KOMENTARZE OSW, za: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2021-11-26/kaukaz-rozregulowany-region-w-rocznice-zakonczenia-drugiej> (03.08.2022).

² *Szczegóły porozumienia Armenia – Rosja – Azerbejdżan*, za: <https://studium.uw.edu.pl/szczegoly-porozumienia-armenia-rosja-azerbejdzan/> (03.08.2022).

³ M. Kowalczyk, *Pierwszy dzień wojny w Ukrainie. Co powinniśmy wiedzieć? [NAJWAŻNIEJSZE INFORMACJE]*, za: <https://www.newsweek.pl/swiat/ukraina-rosja-wojna-co-sie-stalo-24-lutego/8ehyvne> (05.08.2022).

southern parts of the country⁴. In response, major Western economies imposed a comprehensive package of sanctions on Russia, including the EU⁵ preparing to stop the import of Russian oil and gas in a short time. Consequently, the growing zero-sum dynamics between the West and Russia in the so-called shared neighborhood put the countries in the region at an unrewarding crossroads, pushing them to make choices that could have serious repercussions for their position in the newly-emerging regional (dis)order.

Azerbaijan seems to be the most prepared for the potential collapse of the regional security system thanks to its military-economic capabilities and diversified alliance portfolio. In the aftermath of the Second Karabakh War, Baku considers the new system amenable to its interests and calls for the Armenian side to put the conflict behind for once and for all. What is striking is that Azerbaijani diplomacy has proactively been shaping the agenda of post-war negotiations with Armenia and the other participating countries. Accordingly, the status for the remaining territories in Karabakh has been mostly absent from the current discussions and all the interested parties are invested in the idea of signing a comprehensive peace agreement. With this, Baku aims to push Yerevan to recognize its territorial integrity which would cement the existing status quo, making it remarkably difficult for Armenia to challenge it in the near future. To Russia's invasion of Ukraine, Azerbaijan reacted in a balanced way. On the one hand, it sent humanitarian aid⁶ and provided much-needed energy supplies for Ukraine⁷. Azerbaijani leadership on different occasions reiterated its support for Ukraine's territorial integrity. On the other hand, Baku did not join sanctions against Russia and avoided openly criticizing Russian aggression. In geopolitical terms, Russia's blunder in Ukraine creates certain opportunities for Azerbaijan to pursue more independent foreign policy, especially on issues that are in its vital interests⁸. Karabakh issue and ongoing negotiations with Armenia are some of these policy areas. For Russia,

---

⁴ *Mapa wojny. Brutalna agresja Rosji na Ukrainę. Gdzie toczą się walki?*, za: <https://i.pl/mapa-wojny-brutalna-agresja-rosji-na-ukraine-gdzie-tocza-sie-walki/ar/c1-16083205> <https://polskatimes.pl/mapa-wojny-brutalna-agresja-rosji-na-ukraine-gdzie-tocza-sie-walki/ar/c1-16083205> (06.08.2022).

⁵ *Kalendarium – sankcje UE wobec Rosji w sprawie Ukrainy*, za: <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/sanctions/restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/history-restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/> (06.08.2022).

⁶ *Ukraina: Otrzymujemy pomoc medyczną i humanitarną z Azerbejdżanu*, za: <https://www.wnp.pl/rynki-zagraniczne/ukraina-otrzymujemy-pomoc-medyczna-i-humanitarna-z-azerbejdzanu,546683.html> (09.08.2022).

⁷ *Pomoc dla Ukrainy. Azerbejdżan gotowy dać paliwo na zasiewy*, za: <https://www.money.pl/gospodarka/pomoc-dla-ukrainy-azerbejdzan-gotowy-dac-paliwo-na-zasiewy-6752206049676192a.html> (09.08.2022).

⁸ *Azerbejdżan wobec rosyjskiej inwazji na Ukrainę - Kierunek Kaukaz*, za: <https://kierunekkaukaz.pl/2022/06/19/azerbejdzan-wobec-rosyjskiej-inwazji-na-ukraine/> (09.08.2022).

these have long been policy tools to maintain managed instability in the region, and now Ukraine diverting its attention elsewhere might strengthen Baku's hand in future negotiations. Moreover, Azerbaijan continues to deepen its strategic partnership with alternative power poles such as Turkey⁹ and the EU¹⁰ to better ward off potential Russian pressures. After the sanctions on Russia, Azerbaijan's growing role in the EU's energy security and connectivity strategy strengthened its ties with Western partners and bolstered its image as a reliable partner in the international fora. Successful use of this momentum not only widens Azerbaijan's margin of error *vis-a-vis* Russia but will also afford it a stronger position in negotiations with Armenia.

Contrarily, Armenia's structural position after the 44-day war has been the weakest among the countries in the region, with its military-economic dependence on Russia growing year by year. Thanks to recovering jurisdiction over the formerly occupied territories Azerbaijani military reached to Armenian borders, gaining a significant strategic advantage over the bordering regions. Now, Azerbaijan's armed forces are in the vicinity of the Armenian separatist entity in Karabakh which gives the former different leverage mechanisms to limit the maneuvering space of the latter till Azerbaijan peacefully integrates the remaining parts of Karabakh under its jurisdiction. The 44-day war also degraded Yerevan's military strength and dealt a huge blow to its already fragile economy¹¹. Russia's invasion of Ukraine and eventual break of ties between Russia and the West put further pressure on Armenian foreign policy as it had to go a long way to avoid sanctions while pleasing its main ally and military patron. Facing a remarkably restrictive geopolitical environment, the Pashinyan government, on the one hand, accepts Azerbaijani and Turkish proposals to normalize relations and eventually sign a comprehensive peace agreement. The Armenian prime minister went even further to concede that Armenia should lower the bar regarding the status of Karabakh, hinting that he is prepared to recognize the territory as part of Azerbaijan¹². On the other hand, the Armenian leadership moves discursively closer to the narratives put forward by Russia, opposition groups known for pro-Russia platforms, and the separatist

⁹ P. Şahbazov: *Hazırda enerji trilemmasının hər üç aspekti - təhlükəsizlik, əlçatanlıq və davamlılıq arasında balans pozulub*, za: https://azertag.az/xeber/Perviz_Sahbazov_Hazırda_enerji_trilemmasinin_her_uch_aspekti_tehluksesizlik_elchatanliq_ve_davamliliq_arasinda_balans_pozulub-2050700 (09.08.2022).

¹⁰ *Rada Współpracy UE–Azerbejdżan*, za: <https://www.consilium.europa.eu/pl/meetings/international-ministerial-meetings/2022/07/19/> (10.08.2022).

¹¹ *İkinci Qarabağ müharibəsinin Ermənistan üçün iqtisadi nəticələri*, za: <https://aircenter.az/az/single/ikinci-qarabag-muharibesinin-ermenistan-ucun-iqtisadi-neticeleri-687> (11.08.2022).

¹² W. Górecki, *Radykalny zwrot w karabaskiej polityce Erywania*, za: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2022-04-15/radykalny-zwrot-w-karabaskiej-polityce-erywania> (11.08.2022).

entity in the remaining parts of Karabakh that damages the reconciliation process. Although this policy line gains some time for Armenia to better prepare itself for the newly-emerging order, ignoring the changing power balance in the region could have serious consequences for Armenian security in the short term.

After the Second Karabakh War, Georgia understandably views Russia's deployment of troops to yet another South Caucasus republic as a strategic challenge to its regional policy. At the same time, Tbilisi closely follows the Armenia-Azerbaijan and Armenia-Turkey normalization process which, if successful, could totally change the geopolitical picture of the region. Although regional peace and partnership are in Georgia's best interests, it can also weaken its central role as a transit hub in the South Caucasus. For example, in the aftermath of the 44-day war, there were arguments that the realization of the Zangezur Corridor could decrease the importance of transport projects passing through Georgia. Due to the absence of diplomatic relations with Russia, Tbilisi also did not join the 3+3 platform offered by Azerbaijan and Turkey in early 2021¹³. After Russia's launch of war against Ukraine in late February, Georgia suffers from internal polarization and cooling of relations with its Western partners. Tbilisi applied for EU membership on March 3¹⁴ but the EU's reluctance to give candidate status to Georgia means Georgia will have to maneuver between Russia and the West with a host of domestic and external pressures that might hamper its ability to mobilize resources to reach its goals in an increasingly destabilized neighborhood.

The new geopolitical realities in the South Caucasus after the Second Karabakh War have been further underscored by the more active involvement of third powers in Russia's flanks in regional affairs. Most notably, the EU, for the time being, replaced the currently-defunct OSCE Minsk Group as one of the major mediating bodies between Armenia and Azerbaijan. European Council President Charles Michel has been especially active in bringing the state leaders together in Brussels to discuss plans to reach tangible results in mutually beneficial policy areas such as the reopening of the transportation routes, delimitation of borders, and eventual peace agreement. At the same time, the EU's South Caucasus policy entered uncharted territory in March 2022 when Brussels and Georgia started discussions on Georgia's possible candidate status. Although the EU delayed the process due to the Georgian government's recalcitrant behavior, what is certain is that the EU membership narrative will

---

¹³ D. Aslan, *Georgia will not attend 3+3 Caucasus platform in Turkey: Envoy*, «Daily Sabah», za: <https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/georgia-will-not-attend-33-caucasus-platform-in-turkey-envoy> (12.08.2022).

¹⁴ *Gruzja*, za: <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/enlargement/georgia/> (14.08.2022).

be an essential part of the discourse in the EU-Georgia relations in the near future. In both attempts, the U.S. supports the EU policy towards the South Caucasus. Turkey is another power aspiring to bolster its military-economic presence in the region. Growing cooperation with Georgia and especially with Azerbaijan will increase its foothold to the detriment of the Russian position in the neighborhood. After the Western sanctions hampered Russia's transit role in the East-West connectivity, Turkey in cooperation with Azerbaijan, Georgia, and Kazakhstan stepped up efforts to strengthen the Middle Corridor as a viable route for the intercontinental trade. Ankara also deepened military-economic contacts with the Turkic republics in Central Asia, adding a new layer to the great power competition in the region. Taken together, these geopolitical developments created a new reality in the South Caucasus but one should also keep in mind that many will depend on the result of the ongoing war in Ukraine. Whether Russia will win or lose or be forced to a stalemate will have serious implications for the alignment behavior of the South Caucasus states.

Conclusion

The indicated facts confirm the statement contained in the hypothesis presented in the introduction that: The Second Karabakh War and its effects, first of all, radically strengthened the position of Azerbaijan as a key state in the South Caucasus, mainly thanks to this entity regaining actual control over most of the part of Azerbaijan previously illegally occupied by Armenians. This fact, which strengthens the territorial integrity of the country, and another effect of the War - the arrangements guaranteeing the connection, through the Transangu Corridor, of the main part of this country with the Nakhichevan exclave, increase Azerbaijan's existing development opportunities and open up new ones. The effect of the Second Karabakh War is also strengthening the position of the entire South Caucasus as one of the key areas from the point of view of global geopolitics, as it almost entirely eliminates the current destabilizing factor and prevents optimal use of the strategic location of the region, which is the illegal Armenian occupation of Karabakh and its adjacent areas. Agreements concluded as a result of the 44-day war also provide prospects for achieving further arrangements that will completely and permanently eliminate this unfavorable element.

The above facts imply the statement that the research hypothesis put forward in the article has been positively verified.

Summing up, it should be pointed out that the greatest beneficiary of the effects of the Second Karabakh War is Azerbaijan, which was possible thanks to the military and political

victory of this state, fighting to regain control over the illegally occupied by Armenians Karabakh and its adjacent territories, which are an integral part of Azerbaijan. However, the result of the 44-day war is not only the strengthening of the indicated state as a key entity in the region. The provisions concluded as a result of the Second Karabakh War and the resulting prospect of further arrangements provide an opportunity (thanks to the permanent return to the effective control of Azerbaijan of the illegally occupied parts of that country by Armenians) for stabilization and normalization of the situation in the entire region, which will ultimately be beneficial for the South Caucasus and other countries this region. Thanks to the indicated situation and other benefits, such as the restoration of previously frozen communication connections, Azerbaijan and the entire region will gain in importance. The advantages discussed may be magnified by the current situation related to the war between Russia and Ukraine. In all scenarios of the development of the situation - apart from Russia's victory, its impact on the South Caucasus will be to a greater or lesser degree permanently weakened. This situation will allow even greater opportunities to use the advantages of the strategic location of the region in accordance with its interests. In such a case, the role of Azerbaijan will increase even more - the strongest state in the South Caucasus, which will therefore be able to shape the directions of development of this region. The aggression of the Russian Federation against Ukraine has also caused a severance of relations between the West and this state (RF) on many levels. The South Caucasus, and Azerbaijan in particular, has a chance to replace Russia as a link between the West and the East, which may be very important, especially when it comes to supplying European Union states with oil and natural gas, the deposits of which Azerbaijan has - thanks to the location and independent from Russia transmission infrastructure, it can act as a transit state in the case of the transport of energy resources from Central Asian states to the EU, which is intensively looking for alternative to Russian, sources of crude oil and natural gas. The discussed situation generally causes the EU to deviate from the «Russia first» principle in relations with the South Caucasus and greater interest in the states of the region, especially in Azerbaijan, which is mainly the result of the unfavorable energy situation of the Union. Strengthening the role of Azerbaijan is also supported by a stronger position in the region of Turkey - its strategic partner. The greater involvement of the USA in the South Caucasus is also not without significance.

In conclusion, the two key events for the South Caucasus - the Second Karabakh War and the war between Russia and Ukraine, although in different ways, strengthen the geopolitical position of Azerbaijan not only as the leader of the region but also as a strong and equal partner for the main entities affecting the South Caucasus.

Streszczenie:

Artykuł porusza problematykę geopolityki Kaukazu Południowego. Postawione przez autora pytanie badawcze odnosi się do wpływu Drugiej Wojny Karabaskiej i wojny Rosji z Ukrainą na pozycję międzynarodową regionu oraz położonych w jego obrębie państw. Tekst składa się z wprowadzenia, fragmentu dotyczącego oddziaływania wojny 44-dniowej na znaczenie Armenii, Azerbejdżanu i Gruzji oraz Kaukazu Południowego jako całości w relacjach międzynarodowych. Część trzecia dotyczy wskazanych kwestii w odniesieniu do ataku FR na Ukrainę 24 lutego 2022 r. i wydarzeń będących jego następstwem. W podsumowaniu zawarte jest odniesienie do postawionej na wstępie hipotezy badawczej oraz konkluzje. Wskazane ujęcie badanej problematyki pozwoliło na uzyskanie odpowiedzi na określone na początku artykułu pytanie badawcze.

Słowa kluczowe:

geopolityka, Kaukaz Południowy, Armenia, Azerbejdżan, Gruzja

Key words:

geopolitics, South Caucasus, Armenia, Azerbaijan, Georgia

Bibliografia:

1. Aslan D., Georgia will not attend 3+3 Caucasus platform in Turkey: Envoy, «Daily Sabah», za: <https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/georgia-will-not-attend-33-caucasus-platform-in-turkey-envoy>
2. Azerbejdżan wobec rosyjskiej inwazji na Ukrainę - Kierunek Kaukaz, za: <https://kierunekkaukaz.pl/2022/06/19/azerbejdzan-wobec-rosyjskiej-inwazji-na-ukraine/>
3. Górecki W., Radykalny zwrot w karabaskiej polityce Erywania, za: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2022-04-15/radykalny-zwrot-w-karabaskiej-polityce-erywania>
4. Górecki W. Strachota, K., Kaukaz rozregulowany. Region w rocznicę zakończenia drugiej wojny karabaskiej, KOMENTARZE OSW, za: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2021-11-26/kaukaz-rozregulowany-region-w-rocznice-zakonczenia-drugiej>
5. Gruzja, za: <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/enlargement/georgia/>
6. Kalendarium – sankcje UE wobec Rosji w sprawie Ukrainy, za: <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/sanctions/restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/history-restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/>
7. Kowalczyk M., Pierwszy dzień wojny w Ukrainie. Co powinniśmy wiedzieć? [NAJWAŻNIEJSZE INFORMACJE], za: <https://www.newsweek.pl/swiat/ukraina-rosja-wojna-co-sie-stalo-24-lutego/8ehyvne>

8. İkinci Qarabağ müharibəsinin Ermənistan üçün iqtisadi nəticələri, za: <https://aircenter.az/az/single/ikinci-qarabag-muharibesinin-ermenistan-ucun-iqtisadi-neticeleri-687>
9. Mapa wojny. Brutalna agresja Rosji na Ukrainę. Gdzie toczą się walki?, za: <https://i.pl/mapa-wojny-brutalna-agresja-rosji-na-ukraine-gdzie-tocza-sie-walki/ar/c1-16083205>
<https://polskatimes.pl/mapa-wojny-brutalna-agresja-rosji-na-ukraine-gdzie-tocza-sie-walki/ar/c1-16083205>
10. Pomoc dla Ukrainy. Azerbejdżan gotowy dać paliwo na zasiewy, za: <https://www.moneyp.pl/gospodarka/pomoc-dla-ukrainy-azerbejdżan-gotowy-dac-paliwo-na-zasiewy-6752206049676192a.html>
11. Rada Współpracy UE–Azerbejdżan, za: <https://www.consilium.europa.eu/pl/meetings/international-ministerial-meetings/2022/07/19/>
12. Şahbazov P., Hazırda enerji trilemmasının hər üç aspekti - təhlükəsizlik, əlçatanlıq və davamlılıq arasında balans pozulub, za: https://azertag.az/xeber/Perviz_Sahbazov_Hazirda_enerji_trilemmasinin_her_uch_aspekti__tehlukesizlik_elchatanliq_ve_davamliliq_arasinda_balans_pozulub-205070
13. Szczegóły porozumienia Armenia – Rosja – Azerbejdżan, za: <https://studium.uw.edu.pl/szczegoly-porozumienia-armenia-rosja-azerbejdżan/>
14. Ukraina: Otrzymujemy pomoc medyczną i humanitarną z Azerbejdżanu, za: <https://www.wnp.pl/rynki-zagraniczne/ukraina-otrzymujemy-pomoc-medyczna-i-humanitarna-z-azerbejdżanu,546683.html>

Nowoczesne technologie jako instrument polityki bezpieczeństwa w kontekście walk o Górski Karabach w 2020 r.

Konflikt o Górski Karabach, to jeden z najstarszych na świecie a na pewno najdłużej trwający na obszarze poradzieckim. Historia tego mającego w 2020 r. kolejną wojenną odsłonę sporu ma korzenie w 1918 roku. To wtedy na wiosnę Gruzini, Ormianie i Azerbejdżanie najpierw utworzyli wspólnie Demokratyczną Republikę Federacyjną a następnie w tym samym roku powołali do życia trzy odrębne organizmy państwowe. Wówczas kwestia przynależności państwowej Górskiego Karabachu, oraz Zangazuru i Nachiczewania stała się przedmiotem sporu pomiędzy Ormianami i Azerbejdżanami. Tuż po uzyskaniu stabilizacji wewnętrznej Demokratyczna Republika Azerbejdżanu oraz Demokratyczna Republika Armenii w 1919 r. postanowiły rozwiązać ten problem siłowo rozpoczynając starcia zbrojne. Jednak po interwencji w 1920 r. Armii Czerwonej i powstaniu Azerbejdżańskiej oraz Armeńskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej ówczesna Rosja Radziecka zdecydowała o inkorporacji Górskiego Karabachu oraz Nachiczewania do Azerbejdżanu¹. Po tych wydarzeniach konflikt karabachski został na długi czas zamrożony². Rozgorzał na nowo w początku lat 90. XX w. kiedy w sytuacji słabnącej władzy centralnej doszło do szeregu krwawych incydentów między Ormianami a Azerbejdżanami. W sierpniu 1991 roku, wskutek braku postępu w negocjacjach z Baku, lokalne władze uchwaliły Deklarację Niepodległości Republiki Górskiego Karabachu. W odpowiedzi Azerbejdżan artyleryjskim ostrzałem Stepanakertu, rozpoczął eskalację konfliktu.

¹ Zob. Z. Rokita, *Historia konfliktu górskokarabaskiego i jego miejsce w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, „Pisma Humanistyczne”, 2010 nr 7, s. 136-137.

² Odnotować należy, że w latach 60 XX w. Anastas Mikojan Przewodniczący Prezydium Rady Najwyższej postulował oddanie Górskiego Karabachu pod administrację armeńską. Projekt ten nie uzyskał jednak aprobaty partyjnego kierownictwa ZSRR.

Wojny o Górski Karabach

Początek pierwszej wojny zbiegł się z upadkiem Związku Radzieckiego bowiem utworzenie Republiki Górskiego Karabachu proklamowano 6 grudnia 1991 roku. W rezultacie podjętych działań militarnych rozpoczęła się regularna wojna, która toczyła się w latach 1992-1994. W jej wyniku po stronie armeńskiej zginęło 5856 żołnierzy, a ok. 20 tys. zostało rannych, natomiast armia azerbejdżańska miała 11,5 tys. zabitych i ok. 30 tys. rannych żołnierzy³.

Po klęsce azerbejdżańskiej ofensywy mającej na celu odzyskanie zajętych przez Ormian terenów przystąpiono do rozmów pokojowych. Patronowała im tzw. Mińska Grupa Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy Europejskiej (OBWE) którą tworzyły Armenia, Azerbejdżan, Rosja, Francja oraz USA. Fundamentalne różnice stanowisk Armenii i Azerbejdżanu w sprawie przyszłości Górskiego Karabachu uniemożliwiły zawarcie pokoju, dlatego też w maju 1994 r. obie strony podpisały zawieszenie broni. Pomimo przerwania walk nie doprowadzono więc do zakończenia konfliktu tylko ponownie go zamrożono. W końcowym rezultacie wspomnianej wojny powstało pod patronatem politycznym i wojskowym Armenii na terytorium Autonomicznego Okręgu Górskiego Karabachu oraz siedmiu przyległych azerbejdżańskich prowincji zamieszkane przez Ormian quasi-państwo Górski Karabach (GK), które społeczność międzynarodowa zaczęła traktować jako okupowane terytorium Azerbejdżanu⁴. W związku z tym problem GK stał się w kolejnych latach jednym z istotnych czynników wpływających na politykę bezpieczeństwa Armenii i Azerbejdżanu. Jak podkreśla Wojciech Górecki mimo obowiązującego od 12 maja 1994 r. zawieszenia broni cały czas dochodziło z różną intensywnością do incydentów zbrojnych z ofiarami śmiertelnymi, co według wspomnianego autora powodowało, że de facto Azerbejdżan i Armenia pozostawały w stanie wojny⁵. Odzwierciedlenie tej sytuacji znaleźć można także w doktrynach militarnych skonfliktowanych stron. Warto zwrócić uwagę, że azerbejdżańska doktryna wojskowa z 2010 r. traktowała okupację części terytorium Republiki Azerbejdżanu jako zasadnicze zagrożenie. W związku z tym jednym z celów polityki bezpieczeństwa tego państwa stało się osiągnięcie przewagi militarnej nad armiami Armenii i Republiki Górskiego Karabachu, umożliwiającej negocjacje z pozycji siły, a w przypadku

³ Zob. A. Busse, *Wojna o Górski Karabach – niezakończony spór na gruzach ZSRR*, <https://histmag.org/Wojna-o-Gorski-Karabach-niezakonczony-spor-na-gruzach-ZSRR-22047> (19.02.2020).

⁴ Zob. A. Legieć, *Perspektywy rozwiązania konfliktu o Górski Karabach*, „Biuletyn PISM” Nr 168 (19163), 29 listopada 2019, s.1.

⁵ Zob. W. Górecki, *Kaukaski węzeł gordyjski. Konflikt o Górski Karabach*, Warszawa 2020, s.18.

wojny pokonanie tych przeciwników. Z drugiej strony przyjęta w 2007 r. doktryna militarna Armenii, mówiła o zagwarantowaniu bezpieczeństwa Republiki Górskiego Karabachu i wybranej przez nią drogi rozwoju. W takiej sytuacji należało się więc spodziewać kolejnych działań wojennych na szerszą skalę. Rozpoczęły się one 1 kwietnia 2016 r. Ta druga po rozpadzie ZSRR regularna wojna o Górski Karabach trwała cztery dni, stąd nazywana bywa wojną czterodniową lub wojną kwietniową. Według strony azerbejdżańskiej (choć brak na to dowodów) przyczyną podjęcia działań wojennych przez Azerbejdżan było przeprowadzenie przez Ormian ostrzału terytoriów zamieszkałych przez ludność cywilną w Azerbejdżanie, w związku z czym władze w Baku zdecydowały o rozpoczęciu operacji wojskowej mającej na celu ochronę tej ludności. Jednak w opinii badaczy wojna kwietniowa nie stanowiła spontanicznej eskalacji konfliktu, lecz była starannie przygotowaną operacją wojskową ukierunkowaną na jego siłowe rozwiązanie⁶. Świadczyć może o tym skala prowadzonych działań zbrojnych oraz wielkość zaangażowanych sił armeńskich i azerbejdżańskich. Ostatecznie nie doszło jednak do decydujących rozstrzygnięć i 5 kwietnia 2016 r. dowódcy wojsk Armenii i Azerbejdżanu podpisali zawieszenie broni w Moskwie. Wojna czterodniowa po raz kolejny pokazała niemożność rozstrzygnięcia sporu przez którąkolwiek ze stron na swoją korzyść przy pomocy środków militarnych. Wynikało to z posiadania porównywalnego potencjału wojskowego oraz uwarunkowań politycznych w tym szczególnie postawy Rosji wspierającej Armenię.

Jak podkreśla Adam Busse informacje o obszarze zajętego przez Azerbejdżan terytorium GK oraz strat stron walczących znacznie się różnią. Według wersji azerbejdżańskiej Armenia straciła 20 km² powierzchni GK, z kolei Armenia głosiła, że utraciła tylko 8 km². W świetle danych przedstawianych przez władze armeńskie straty Azerbejdżanu w ludziach i sprzęcie to: od 500 do 1500 zabitych i od 2000 do 2700 rannych żołnierzy, ponadto 2 śmigłowce, 14 dronów, 26 czołgów, 4 transportery opancerzone, 1 trał przeciwminowy oraz wyrzutnia rakiet. Natomiast przedstawione przez Armenię straty własne to: 91 zabitych i 123 rannych żołnierzy, 9 zabitych i 6 rannych cywilów oraz zniszczonych 14 czołgów. Z kolei według Azerbejdżanu po jego stronie zginęło 94 żołnierzy, zaginęło 2 a 39 zostało rannych. Śmierć poniosło także 6 cywilów, a 26 zostało rannych. Utracono śmigłowiec bojowy Mi-24, dron i czołg. Straty Armenii to: 560 zabitych i 500 rannych żołnierzy, zniszczone 33 czołgi i inne pojazdy bojowe, a także 25 dział oraz moździerzy. W ocenie przywoływanego autora tak poważne różnice w przedstawianiu danych dotyczących strat

⁶ Zob. A. Jarosiewicz, M. Falkowski, *Wojna czterodniowa w Górskim Karabachu*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-04-06/wojna-czterodniowa-w-gorskim-karabachu> (18.02.2022).

poniesionych przez obie strony konfliktu wynikają ze stosowania dezinformacji mającej na celu prezentowania siebie jako strony zwycięskiej⁷.

O ile jak już wspomniano wojna czterodniowa z kwietnia 2016 r. nie spowodowała rozstrzygnięcia konfliktu środkami wojskowymi to wojnę karabaską w 2020 r. wygrał militarnie Azerbejdżan. Początek tej odsłonie konfliktu dała podjęta 27 września ofensywa azerbejdżańska. W jej pierwszej fazie już po kilku dniach wojska azerbejdżańskie przełamały ormiańskie fortyfikacje, odcięły Górski Karabach od pogranicza z Iranem i wkroczyły na terytoria zajmowane przez Ormian. Ważnym sukcesem było zajęcie 7 listopada miasta Szusza, co pozwoliło na kontynuowanie natarcia w głąb Karabachu i zajęcie go w całości⁸. W efekcie w nocy z 9 na 10 listopada walczące strony, pod patronatem Rosji, zawarły rozejm kończący wojnę i oddający Azerbejdżanowi kontrolę nad ok. 75% terytorium Górskiego Karabachu⁹. Porozumienie to nie oznacza rozwiązania kwestii Karabachu, a dotyczy tylko zakończenia wojny. Można zatem mówić o kolejnym „zamrożeniu” konfliktu co wynika z braku uzgodnień dotyczących przyszłości oraz statusu tej enklawy.

Wykorzystanie nowoczesnych technologii jako instrumentu polityki bezpieczeństwa Azerbejdżanu

Analizując sukces Azerbejdżanu w wojnie z 2020 r. należy zwrócić uwagę na kilka wojskowych instrumentów polityki bezpieczeństwa, które odpowiednio przygotowało i zastosowało to państwo. Należały do nich oprócz będących przedmiotem głównego nurtu rozważań czyli nowoczesnych technologii także:

- liczne i dobrze przygotowane siły zbrojne;
- wykorzystanie bojowych doświadczeń instruktorów z armii tureckiej;
- intensywne i skuteczne działanie wywiadu (w tym także radioelektronicznego).

Odnosząc się ogólnie do stanu sił zbrojnych walczących stron warto za Anną M. Dyner i Arkadiuszem Legieciem zauważyć, że liczebność armii Azerbejdżanu wynosiła ok. 130 tys. żołnierzy (ok. dwa razy więcej niż wojsk armeńskich) oraz ok. 850 tys. rezerwistów (czterokrotnie więcej niż miała Armenia). Od ponad dziesięciu lat Azerbejdżan, utrzymywał także wysokie wydatki na obronność (w 2019 r. było to ok. 3,8% PKB, dające 1,8 mld dol.,

⁷ Zob. A. Busse, *Wojna o Górski Karabach – niezakończony spór na gruzach ZSRR*, <https://histmag.org/Wojna-o-Gorski-Karabach-niezakonczone-spor-na-gruzach-ZSRR-22047> (19.02.2020).

⁸ Zob. G. Kuczyński, *Wojna o Górski Karabach. Nowe rozdanie*, <https://warsawinstitute.review/pl/2020/numer-4-2020/wojna-o-gorski-karabach-nowe-rozdanie> (20.02.2022).

⁹ Zob. A.M. Dyner, A. Legieć, *Wojskowy wymiar konfliktu o Górski Karabach* https://pism.pl/publikacje/Wojskowy_wymiar_konfliktu_o_Gorski_Karabach (20.02.2022).

czyli trzykrotnie więcej niż w Armenii). Azerbejdżan zmniejszył też uzależnienie od dostaw uzbrojenia z Rosji, zwiększając zakupy m.in. w Turcji i Izraelu. Dostrzec należy (szczególnie po 2015 r.) obejmowanie stanowisk w siłach zbrojnych przez wojskowych wykształconych w tureckich i pakistańskich akademiach wojskowych. Ponadto Turcja która od 2015 r. stała się głównym sojusznikiem wojskowym Azerbejdżanu udzieliła siłom zbrojnym tego państwa istotnego wsparcia szkoleniowo-instruktorskiego. Tureccy wojskowi przekazali m.in. stronie azerbejdżańskiej wskazówki, jak skutecznie wykorzystywać drony bojowe (w tym także te produkcji tureckiej) do atakowania rosyjskiego uzbrojenia będącego na wyposażeniu Armenii. Podzielili się też doświadczeniami z udziału w interwencji NATO w Afganistanie w 2001 r. w zakresie działań w terenach górskich i taktyk przeciwpowstańczych¹⁰. W działaniach wojennych z powodzeniem i na dużą skalę co podkreśla Paweł Makowiec Azerbejdżan użył mobilnych grup manewrowych i oddziałów rajdowych o liczności od drużyny do batalionu. Do ich sformowania wykorzystano większość potencjału sił specjalnych armii Azerbejdżanu¹¹. Generalnie w walkach po stronie azerbejdżańskiej działały stosunkowo małe, ale ruchliwe grupy piechoty z lekko opancerzonymi i zmodernizowanymi przez Izraelczyków czołgami. Wspierały je drony atakujące Bayraktar TB2. Na znaczną skalę stosowano również amunicję krążącą¹² oraz artylerię dalekiego zasięgu i systemy raketowe. Jeżeli chodzi o zastosowanie nowoczesnych technologii to ofensywa przeprowadzona przez Azerbejdżan została poprzedzona działaniami wywiadowczymi i zwiadowczymi na terenie przeciwnika. Bardzo dużą rolę odegrało w niej rozpoznanie radioelektroniczne – SIGINT¹³ (w tym m.in. inwigilacja sieci GSM), umożliwiające pozyskiwanie bieżących informacji o działaniach przeciwnika. Azerbejdżan był w tym rozpo-

¹⁰ Zob. A. M. Dyer, A. Legieć, *Wojskowy wymiar konfliktu o Górski Karabach*, https://pism.pl/publikacje/Wojskowy_wymiar_konfliktu_o_Gorski_Karabach (22.02.2022).

¹¹ Zob. P. Makowiec, *Nowa wizja bitwy lądowej. Rosyjskie wnioski z wojny w Górskim Karabachu*, <https://defence24.pl/sily-zbrojne/nowa-wizja-bitwy-ladowej-rosyjskie-wnioski-z-wojny-w-gorskim-karabachu-2020> (23.02.2022).

¹² Amunicja krążąca (ang. loitering munition – włócząca się lub wążająca się amunicja). Jest to rodzaj broni, której głównymi elementami jest platforma bezzałogowa z głowicą bojową. Amunicja tego rodzaju krąży wokół obszaru docelowego, wyszukuje cele i je atakuje. Amunicja taka może też atakować cele wskazane przez źródła zewnętrzne (inne platformy bezzałogowe czy działających w terenie żołnierzy sił specjalnych). W odniesieniu do amunicji krążącej używa się tak także nazw drony samobójcze (suicide drone) lub drony kamikadze (kamikaze drone). Znaczący tematyczny uważają, że pierwszym przedstawicielem amunicji krążącej jest produkowany od końca lat osiemdziesiątych XXw. przez Israel Aerospace Industries dron Harpy. Jest on przeznaczony do atakowania systemów radarowych i ma cechy skonfigurowane pod kątem przełamania obrony powietrznej.

¹³ SIGINT- (ang. Signal Intelligence, pol. rozpoznanie radioelektroniczne) działalność wywiadowcza koncentrująca się na przechwytywaniu i przetwarzaniu danych.

znaniu wspierany także informacjami dostarczonymi przez Turcję która pozyskiwała je przy pomocy krążących w pobliżu granicy dronów i samolotów dozoru radiolokacyjnego E-7T¹⁴. Dodać należy, co nie zawsze jest dostrzegane, że Państwowa Agencja Kosmiczna Republiki Azerbejdżanu (Azrkosmos) miała do dyspozycji dwa satelity komunikacyjne cywilno – wojskowego zastosowania, a także satelitę rozpoznania obrazowego Azersky/SPOT-7. Jednocześnie Azerbejdżan za pośrednictwem Azrkosmosu kupował także dane rozpoznawcze obrazujące wybrane obszary niemal z fotograficzną rozdzielczością bez względu na pogodę. Mając tak uzyskany cyfrowy obraz celów i jego współrzędne w cyfrowym formacie Azerowie mogli kopiować tego rodzaju dane do pamięci komputerów pokładowych amunicji krążącej oraz używać jej tak samo jak pocisków manewrujących z optoelektronicznym układem wykrywania i rozpoznawania celu¹⁵.

Duże znaczenie miało też użycie zautomatyzowanych systemów dowodzenia produkcji izraelskiej i tureckiej. W sposób szczególny na przewagę uzyskaną przez Azerbejdżan wpłynęło wykorzystanie na szeroką skalę dronów bojowych, które niszczyły pozycje sił ormiańskich, wyrzutnie rakiet oraz pojazdy opancerzone. Według ekspertów Azerbejdżan przy pomocy bezzałogowców w pierwszej fazie walk wyeliminował uszkodzając lub niszcząc ok. 80 czołgów armeńskich, przy czterokrotnie mniejszych stratach własnych (poniesionych w walkach w bliższym kontakcie z użyciem pocisków przeciwpancernych)¹⁶. Wskutek wprowadzenia do działań na szeroką skalę dronów nastąpiła zmiana sytuacji taktycznej w wielu aspektach np. poprzez tworzenie pułapek na środki przeciwlotnicze przeciwnika w ramach których bezzałogowce służyły jako przynęta, ujawniająca i umożliwiająca niszczenie jego środków obrony przeciwlotniczej. Drony stale, zarówno w dzień jak i nocą zagrażały żołnierzom zmieniając niekorzystnie ich położenie zarówno na polu walki jak i na zapleczu. Amunicja krążąca stała się zaś swoistym snajperem obserwującym z wysokości i atakującym niespodziewanie. Opublikowane przez Azerów w sieci filmy pokazują, jak ich drony polowały na żołnierzy ormiańskich. Jak wskazuje Maksymilian Dura często ich życie zależało od stopnia bezwzględności operatorów bezzałogowców. Byli wśród nich tacy, którzy niszczyli sprzęt ustawiony na pozycjach i to bardzo często bez obsługi znajdującej się w ukryciu. Ale byli też tacy, którzy mając do wyboru atak na pojazdy wojskowe wybierali grupy żołnierzy, którzy znajdowali się pomiędzy nimi. Filmy pokazują również sytuacje w , których operato-

¹⁴ Zob.M. Strembski , *Lotnicze aspekty walk w Górskim Karabachu*, „Lotnictwo” 2020 nr 12 , s. 5.

¹⁵ Zob. M. Maciejewski, *Bezzałogowce Azerbejdżanu w drugiej wojnie o Górski Karabach*, .. *Wojsko i Technika*” 2021 nr 5, s. 32-33.

¹⁶ Zob. M. Świerczyński, *Właśnie zobaczyliśmy, jak mogą wyglądać następne wojny* „Polityka Insight” z 6 grudnia 2020 r.

rzy specjalnie czekali aż armeńscy żołnierze przez wiele kilometrów uciekający przed dronem znaleźli ukrycie i poczuli się bezpieczni i wtedy uderzali. Nie pomagała też ewakuacja w szybkich pojazdach ciężarowych. Niektórzy operatorzy dronów nie atakowali tych pojazdów w momencie załadunku i ucieczki, ale śledzili je czekając na moment, gdy ich załogi uznają że są bezpieczne i wtedy wysyłali w ich kierunku amunicję krążącą. Tego rodzaju ataki wywoływały u armeńskich żołnierzy poczucie beznadziejności i pozbawiały woli walki¹⁷. Jak wskazuje Maciej Kucharczyk Azerbejdżan od lat kupował różnego rodzaju bezzałogowce i w chwili wybuchu konfliktu miał dużą i różnorodną ich flotę. Według szacunków M. Dury w momencie rozpoczęcia wojny było to co najmniej trzysta dronów różnych typów oraz kilkadziesiąt sztuk amunicji krążącej¹⁸. W skład tego potencjału wchodziły zarówno duże aparaty rozpoznawcze typu I Heron¹⁹ oraz Elbit Hermes 900²⁰ (produkcji izraelskiej), startujące z lotnisk jak i niewielkie Orbitery²¹ uruchamiane przy pomocy katapult. Dodać do tego należy również produkowane w Izraelu IAI Harpy. Aparaty tego typu posiadają głowicę bojową przeznaczoną do niszczenia stacji radiolokacyjnych. Start tego drona następuje z użyciem przyspieszacza raketowego, po czym uruchamia on własny silnik. Typowe użycie tego bezzałogowca polega na przelocie w rejon patrolowania. Następnie w przypadku wykrycia emisji radarowej, Harpy identyfikuje sygnał jako „swoj” lub „wrogi”, porównując go z charakterystykami sygnałów radarowych umieszczonych w jego bazie danych. W sytuacji wykrycia wrogiej emisji, dron

¹⁷ Zob. M. Dura, *Dlaczego konflikt w Górskim Karabachu powinien zmienić Wojsko Polskie?* <https://defence24.pl/sily-zbrojne/dlaczego-konflikt-w-gorskim-karabachu-powinien-zmienic-wojsko-polskie> (25.02.2022).

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ I Heron (Machatz -1) to bezzałogowy statek powietrzny średniej wielkości produkowany przez Israel Aerospace Industries. Jest on zdolny do wykonywania operacji na średnich wysokościach do 10,5 km i przebywania w powietrzu przez ok. 50 godzin. Może autonomicznie wrócić do bazy i wylądować w przypadku utraty łączności ze stacją nawigującą. Może przenosić szereg czujników, w tym kamerę termowizyjną i prowadzić obserwację naziemną w świetle dziennym. Wyposażony w systemy radarowe, zdolny do namierzania celów oraz kierowania ogniem artylerii.

²⁰ Elbit S Hermes 900 to izraelski bezzałogowy statek powietrzny średniej wielkości, produkcji firmy Elbit przeznaczony do misji taktycznych. Jest następcą drona Hermes 450, jednego z najczęściej używanych dronów wojskowych na świecie. Może przebywać w powietrzu ponad 30 godzin i latać na maksymalnej wysokości 9100 m. Jego podstawowym przeznaczeniem jest zwiad, obserwacja i rozpoznanie radioelektroniczne

²¹ Orbiter jest taktycznym aparatem do wypełniania zadań z zakresu bliskiego rozpoznania. Produkuje go izraelska firma Aeronautics Defense Systems. Dron ten występuje także w wersji przystosowanej do wypełniania zadań amunicji krążącej z użyciem 2 kg głowicy bojowej. W przypadku braku znalezienia odpowiedniego celu, może bezpiecznie wylądować i być użyty ponownie. Na ogół startuje przy użyciu katapulty (może wystartować także z ręki). Wyposażony jest w głowicę obserwacyjną. Podstawowy model osiąga pułap 3 tys. m. i może przebywać w powietrzu ok. 1,5 godziny.

atakuje stację radiolokacyjną. W momencie zaniku emisji Harpy przerywa atak. W przypadku kiedy podczas misji nie wykryto żadnych radarów, Harpy ulega samozniszczeniu²². Głowica radiolokacyjna tego aparatu, wykrywa emisje w zakresie od 2 do 18 GHz. Dzięki szerokie-
mu użyciu materiałów kompozytowych do budowy aparatu oraz jego niewielkim rozmiarom, Harpy jest trudno wykrywalny. Zasięg charakteryzowanej maszyny wynosi 500 km a czas przebywania w powietrzu około dwóch godzin. Generalnie przyjmuje się że celem użycia Harpy, nie jest niszczenie stanowisk radiolokacyjnych, (choć taką możliwość dron ten posiada), ale zmuszenie ich do zaprzestania pracy. IAI Harop drugi z wymienionych bezzałogow-
ców napędzany jest silnikiem tłokowym i może pozostawać w powietrzu do 6 godzin. Dzięki
dzienno-nocnej głowicy optoelektronicznej pełnić może misje rozpoznawcze, jak też niszczyć
szczególnie wartościowe cele głowicą o masie 23 kg. Wspomniane właściwości powodują, że
dwa ostatnie rodzaje maszyn Harpy i Harop używane bywają jako drony-kamikadze. Dodac
należy, że w okresie poprzedzającym konflikt Azerbejdżanie zakupili znaczną (szacowaną
na 30-40 sztuk) liczbę tureckich dronów Bayraktar TB2²³. Maszyna ta ma maksymalną masę
startową 650 kg, rozpiętość skrzydeł 12 metrów i zasięg działania 150 km od stanowiska kie-
rowania. Co istotne Bayraktar TB2 nie tylko potrafi wykrywać i oznaczać cele dla artylerii,
ale może przenosić pod skrzydłami uzbrojenie o łącznej masie ponad 75 kg i zwalczać przy
jego pomocy nieprzyjaciela nawet z dystansu 8-9 kilometrów. Azerbejdżan posiadał w swo-
im arsenale również inne maszyny, mogące pozostawać w powietrzu przez 2 godziny i razić
wykryte cele głowicą o masie 5 kg. Maszyny te posiadały silniki elektryczne, co utrudniało
nie tylko ich usłyszenie, ale też wykrycie i namierzenie przez systemy naprowadzania czy wy-
krywania oparte na podczerwieni. Jak wskazują A.M. Dyer i A. Legieć drony były używane
także do likwidacji ważnych osób (m.in. ministra obrony Górskiego Karabachu) oraz ataków
dywersyjnych poza linią frontu²⁴. Jak już wspomniano istnieją także nagrania pokazujące jak
azerbejdżańskie drony polują na żołnierzy, Na przykład można w sieci znaleźć film na którym
widać jak dron-kamikadze wlatuje w wejście bunkra, w którym chwilę wcześniej schroniła się
obsługa działa²⁵. Kolportowane przez azerbejdżańskie ministerstwo obrony nagrania według
oceny Juliusza Sabaka pokazały skuteczność stosowania taktyki użycia maszyn bezzałogo-

²² Zob. D. Kamizela, *Od Harpy po Green Dragon – izraelska amunicja krążąca*, „Nowa Technika Wojsko-
wa”, 2017, nr 5. s. 70–73.

²³ Zob. M. Kucharczyk, *Drony-kamikadze polują już nawet na żołnierzy. Kolejna wojna pokazuje ich możli-
wości, a w Polsce letarg*, <https://next.gazeta.pl/next/7,151243,26376579,drony-kamikadze-poluja-juz-nawet-na-zolnierzy-kolejna-wojna.html> (27.02.2022).

²⁴ Zob. A. M. Dyer, A. Legieć, *Wojskowy wymiar konfliktu o Górski Karabach*, https://pism.pl/publikacje/Wojskowy_wymiar_konfliktu_o_Gorski_Karabach (22.02.2022).

²⁵ *Ibidem*.

wych wspólnie z artylerią oraz pociskami kierowanymi wystrzelowanymi z dronów. Z dużym powodzeniem niszczone przy ich pomocy nie tylko czołgi i pojazdy opancerzone ale również stanowiska artylerii, i systemy obrony przeciwlotniczej. Wspomniana taktyka była prosta i skuteczna. Wykryte systemy przeciwlotnicze były niszczone przez nadlatujące na małej wysokości azerbejdzańskie bezzałogowce uderzeniowe. Następnie pozbawione ochrony przeciwlotniczej pojazdy opancerzone, czołgi, stanowiska armeńskiej artylerii i umocnione pozycje piechoty były bez przeszkód atakowane przez kolejne krążące w rejonie działań drony lub przy pomocy ognia artylerii naprowadzanej i korygowanej z użyciem bezzałogowców. Jak podkreśla przywoływany powyżej ekspert udostępnione przez stronę azerbejdzańską nagrania dowodzą, że w większości przypadków atak dronów uderzeniowych realizowany był z całkowicie innego kierunku niż ten z którego nadlatywała maszyna namierzająca cel. W przypadku ataków na czołgi i pojazdy opancerzone prowadzono je w locie nurkowym, celowano przy tym w przedziały napędowe lub w okolice włazów i pierścieni wież, co zwiększało szanse na zniszczenie atakowanego sprzętu. Analiza ataków bezzałogowców potwierdziła także wysoki poziom wyszkolenia operatorów oraz dobrą znajomość terenu działań. Uzyskane sukcesy dowodzą również dobrego rozpoznania i precyzyjnej identyfikacji celów²⁶. Podobne oceny zawiera także szereg analiz materiałów filmowych z przeprowadzonych ataków dokonanych przez Mateusza Zielonkę²⁷. Azerbejdżan wykorzystał w wojnie również przerobione na samoloty bezzałogowe stare dwupłatowe samoloty AN-2. Ich użycie jest interpretowane dwojako. Pierwotnie zakładano że maszyny te miały za zadanie wlatywać nad linię frontu i skłaniać ormiańską obronę przeciwlotnicza do otwierania ognia i ujawniania swoich pozycji. Trzymające się w bezpiecznej odległości drony uderzeniowe uzyskiwały wówczas obraz ułatwiający atakowanie tej obrony²⁸. Ponieważ w wielu przypadkach zaobserwowano także silne wtórne eksplozje, ocenia się że bezzałogowe AN-2 mogły służyć do atakowania celów naziemnych. Pogląd ten uprawdopodobnia znalezienie przy jednym z wraków niezdetonowanej 250 kilogramowej bomby²⁹.

Użycie dronów przez Azerbejdżan przyniosło im duży sukces. Szacuje się, że w czasie ponad 40-dniowych walk zniszczyły one 43 pojazdy opancerzone i 249 różnych samocho-

²⁶ Zob. J. Sabak, *Górski Karabach: Bezzałogowce wygrywają wojnę?* <https://defence24.pl/sily-zbrojne/gorski-karabach-bezzałogowce-wygrywaja-wojne-analiza> (27.02.2022).

²⁷ Zob. M. Zielonka, *Górski Karabach: amunicja krążąca przeciwko czołgom i artylerii* <https://defence24.pl/sily-zbrojne/gorski-karabach-amunicja-krazaca-przeciwko-czolgom-i-artylarii-wideo> (26.02.2022).

²⁸ Zob. M. Kucharczyk, *op.cit.*

²⁹ Zob. P. Gurgurewicz, *Bezzałogowce vs. obrona przeciwlotnicza. Wnioski z konfliktu w Górskim Karabachu* „Milmag.Defence & Space” 2020 nr 11, s.47.

dów wojskowych. Bezzałogowce wyeliminowały także ponad 140 lufowych i raketowych systemów artyleryjskich. Strona azerbejdżańska poinformowała również, że dzięki dronom zniszczyła 114 czołgów, a więc ponad połowę stanu posiadania armeńskiej armii. Jeżeli chodzi o straty bezzałogowców to Armenia twierdzi, że zestrzelono 206 takich maszyn. Podchodząc z dużą ostrożnością do tych danych warto zauważyć, że strącenie jednego bezzałogowca wymagało użycia rakiet znacznie droższych od dronów, a w przypadku stosowania armat przeciwlotniczych bardzo dużej ilości amunicji³⁰. Niezależnie od rozbieżności w podawanych stratach, co wynika z uprawiania przez strony konfliktu planowej dezinformacji jak pokazują analizy szeregu nagrań publikowanych przez azerbejdżańskie ministerstwo obrony przeprowadzone m.in. przez przywoływanego wcześniej M. Zielonkę³¹ użycie dronów przez Azerbejdżan pozwoliło im na zadawanie bardzo skutecznych ciosów siłom armeńskim.

Azerbejdżan swoje zwycięskie działania w Górskim Karabachu zakończył podpisaniem 9 listopada br. rozejmu z Armenią. Wysoką skuteczność działań sił azerbejdżańskich jak słusznie zauważają A. M. Dyner oraz A. Legieć należy wiązać z czterema podstawowymi grupami czynników:

- słabościami i błędami popełnianymi przez Ormian w prowadzeniu obrony;
- dysproporcjami w ilości i jakości uzbrojenia na korzyść Azerbejdżanu;
- brakiem odpowiednich systemów walki radioelektronicznej oraz niewystarczającą osłoną kontrwywiadowczą oraz słabym rozpoznaniem u Ormian;
- zastosowaniem przez Azerów nowoczesnych rozwiązań technologicznych w tym użyciu na szeroką skalę dronów bojowych³².

Wnioski

Azerbejdżan od kilkunastu lat konsekwentnie unowocześniał swój potencjał wojskowy pod kątem sprecyzowanego w doktrynie militarnej celu – odzyskania Górskiego Karabachu. Modernizacja techniczna i szkoleniowa była realizowana sektorowo. W jej ramach rozwijano wybrane zdolności militarne m.in. rozbudowano flotę bezzałogowców kosztem lotnictwa załogowego. Na wzrost zdolności bojowej armii Azerbejdżanu wpłynęła także

---

³⁰ Zob. T. Chudzyński, *Bayraktar - czy tureckie drony wygrały wojnę na Ukrainie? Jakie były refleksje i wnioski po wojnie w Górnym Karabachu*, <https://polskatimes.pl/bayraktar-czy-tureckie-drony-wygraja-wojne-na-ukrainie-jakie-byly-refleksje-i-wnioski-po-wojnie-w-gornym-karabachu/ar/c1-16008117> (4.03.2020).

³¹ Zob. M. Zielonka, *op.cit.*

³² Zob. A. M. Dyner, A. Legieć, *op.cit.*

intensyfikacja zagranicznej współpracy szkoleniowej, technologicznej i wywiadowczej w tym zwłaszcza z Turcją. W ramach wspomnianego procesu modernizacyjnego stworzono kompleksowy system, składający się ze środków rozpoznania, łączności i rażenia, którego ważną częścią stały się aparaty bezzałogowe.

Należy dostrzec, że główną siłą rażenia azerbejdzańskich sił zbrojnych pozostała w większości samobieżna, działająca manewrowo, używająca sieciocentrycznych zautomatyzowanych systemów dowodzenia i nowoczesnej amunicji artyleria (lufowa i rakietowa). Ważnymi elementami które wpłynęły na sukces Azerbejdżanu były: skuteczny wywiad i rozpoznanie wojskowe, wykorzystanie zautomatyzowanych taktycznych systemów dowodzenia i kontroli, odpowiednio przygotowane systemy łączności oraz wykorzystanie na dużą skalę sił specjalnych.

Wojna w Karabachu pokazała także skuteczność i perspektywiczność użycia dronów bojowych. Chociaż opinie, że to bezzałogowce wygrały wojnę dla Azerbejdżanu, uznać należy za zbyt daleko idące, to jednak umożliwiły one niemal bezkarne uderzenia na tyły wojsk armeńskich oraz znacznie przyczyniły się do uzyskania przez Azerbejdżan przewagi informacyjnej na polu walki. Uwagę zwraca masowość używania małych, trudnych do wykrycia i zniszczenia dronów. Okazały się one świetnym instrumentem do prowadzenia obserwacji i wykonywania samobójczych ataków. Ze względu na niskie koszty pozyskania można je było stosować masowo bowiem nawet przy założeniu dużych strat stwarzały możliwość zadawania bolesnych ciosów przeciwnikowi. Także amunicja krążąca udowodniła swoje walory i potwierdziła przydatność na przyszłość. Trzeba dostrzec także i to, że Azerbejdżanie umiejętnie łączyli przewagę technologiczną z działaniem na rzecz uzyskania przewagi psychologicznej. Widać to chociażby na przykładzie atakowania przez drony kamikadze żołnierzy ormiańskich na tzw. drugiej linii, a potem upowszechniania drastycznych obrazów z tych z ataków w mediach elektronicznych co skutecznie obniżało morale i sprzyjało sianiu paniki.

Reasumując powyższą grupę wniosków należy podkreślić, że sukces azerbejdżańskiej ofensywy w dużej mierze oparty został na uzyskaniu przewagi technologicznej. Dzięki poszerzeniu możliwości dobrego rozpoznania wpłynęła ona także na szybkość prowadzonych operacji oraz wybór skutecznych taktyk działania.

Jednak tak jak w każdym konflikcie zbrojnym również w ostatniej wojnie o Górski Karabach o sukcesach jednej ze stron zadecydowało nie tylko lepsze jej przygotowanie i wyposażenie ale także słabości przeciwnika. Generalnie można powiedzieć, że siły zbrojne Azerbejdżanu wkroczyły w XXI wiek, a wojsko armeńskie pozostało w wieku XX. Widać to było

choćby na przykładzie artylerii, w większości ciągnionej i uzbrojonej głównie w 152 mm haubicoarmaty z 1953 r. W porównaniu z Azerbejdżanem Armenia nie dysponowała nawet zbliżonymi ilościami aparatów bezzałogowych i amunicji krążącej. W swoim arsenale posiadała niewielką liczbę maszyn własnej produkcji stosowanych raczej do rozpoznania. Wykorzystanie dronów uderzeniowych było sporadyczne i nastawione na niszczenie szczególnie ważnych celów takich jak systemy przeciwlotnicze i stanowiska dowodzenia. Ze względu na braki w specjalistycznym sprzęcie Armenia dysponowała także niewielką zdolnością do prowadzenia walki radioelektronicznej. Jednostki ormiańskie szczególnie w początkowej fazie konfliktu – nie miały zapewnionej ochrony przed atakami dronów bojowych i amunicji krążącej. Na skutek błędów w dowodzeniu oraz ograniczonych zasobów siły ormiańskiej nie były w stanie wykonywać kontruderzeń oraz akcji na tyłach sił azerbejdżańskich. W wyniku przejścia przez Azerbejdżan kontroli nad najważniejszymi korytarzami transportowymi oraz przestrzenią powietrzną w rejonie walk wystąpiły także kłopoty z transportem jednostek ormiańskich oraz ze wsparciem medycznym. Trzeba dostrzec także niskie morale i brak waleczności części jednostek ormiańskich, które bardzo szybko wycofywały się pod naporem atakujących, nie stawiając dłuższego oporu i porzucając sprawne uzbrojenie.

Doświadczenia z ostatniej wojny w Górskim Karabachu rodzą również szereg wniosków uniwersalnych dla współczesnych rozważań dotyczących skutecznego prowadzenia działań bojowych. Po pierwsze, pozwalają stwierdzić, że w odpowiednich warunkach bezzałogowe systemy powietrzne mogą stanowić poważne zagrożenie. Charakterystyczne dla użycia dronów jest to, że mogą być używane z założeniem ponoszenia pewnych strat, które szybko można uzupełniać bez konieczności zapewnienia drogich samolotów i ponownego, długotrwałego szkolenia personelu jak to ma miejsce w przypadku lotnictwa załogowego.

Po drugie, nasycenie bezzałogowymi systemami latającymi jest kluczowe dla skutecznego rozpoznania i zwalczania przeciwnika. Są one trudne do wykrycia i eliminacji przez obronę przeciwlotniczą, a przy tym stosunkowo tanie i łatwe do zastąpienia, tak że ich utrata nie stanowi poważnego problemu. Pozwalają natomiast na wykrycie, rozpoznanie, identyfikację i oznaczenie celów dla artylerii, pocisków kierowanych dalekiego zasięgu czy amunicji krążącej.

Po trzecie, ze względu na wspomniane wcześniej walory dronów istotne jest zabezpieczenie własnych sił przed bezzałogowymi systemami przeciwnika. Wymaga to zarówno pasywnych jak i aktywnych działań w tym multispektralnego kamuflażu, który utrudni lub opóźni ich wykrycie zarówno z ziemi jak i z powietrza. Uważa się w związku z tym, że kamuflaż taki powinien być obowiązkowy nie tylko w odniesieniu do pojazdów i sprzętu, ale również umundurowania.

Po czwarte, konieczne jest stosowanie systemów obrony przeciwlotniczej, zdolnych do wykrywania i eliminacji bezzałogowców. Muszą one być w stanie ochronić jednostki własne, zarówno na stanowiskach jak i w trakcie przemieszczania się. Starcia azerbejdżańsko-ormiańskie uwiarydliły bowiem dużą wrażliwość formacji pancernych i zmechanizowanych na ataki dronów, w sytuacjach kiedy nie dysponowały one ani kinetycznymi (rakietami przeciwlotnicze), ani elektronicznymi środkami obrony.

Po piąte, ostatnia wojna o Górski Karabach potwierdziła znaczenie tworzenia korzystnych warunków psychologicznych z wykorzystaniem propagandy i informacji rozpowszechnianych przy pomocy mediów społecznościowych dla własnej strony oraz siłę ich destrukcyjnego oddziaływania na postawy i morale przeciwnika.

Streszczenie

W artykule podjęto próbę ukazania roli i znaczenia nowoczesnych rozwiązań technologicznych (w szczególności bezzałogowych środków latających) jako jednego z wojskowych instrumentów polityki bezpieczeństwa. Analiza została przeprowadzona na tle syntetycznie ukazanego dotychczasowego przebiegu konfliktu o Górski Karabach. W podsumowaniu sformułowano dwie grupy wniosków. Pierwsza odnosi się do przebiegu wojny z 2020 roku, druga natomiast ujmuje problem zastosowania nowych technologii w szerszym kontekście prowadzenia działań wojennych w ogóle.

Słowa kluczowe:

Górski Karabach, polityka bezpieczeństwa, wojskowe instrumenty polityki bezpieczeństwa, nowoczesne technologie wojskowe

Key words:

Nagorno-Karabagh, security policy, military instruments of security policy, modern military technologies.

Bibliografia:

1. Busse A., Wojna o Górski Karabach – niezakończony spór na gruzach ZSRR,
2. <https://histmag.org/Wojna-o-Gorski-Karabach-niezakonczony-spor-na-gruzach-ZSRR-22047> (19.02.2020).
3. Chudzyński T., Bayraktar - czy tureckie drony wygrają wojnę na Ukrainie? Jakie były refleksje i wnioski po wojnie w Górnym Karabachu ,<https://polskatimes.pl/bayraktar-czy-tureckie-drony-wygraja-wojne-na-ukrainie-jakie-byly-refleksje-i-wnioski-po-wojnie-w-gornym-karabachu/ar/c1-16008117> (4.03.2020).

4. Dura M., Dlaczego konflikt w Górskim Karabachu powinien zmienić Wojsko Polskie? <https://defence24.pl/sily-zbrojne/dlaczego-konflikt-w-gorskim-karabachu-powinien-zmienic-wojsko-polskie> (25.02.2022).
5. Dyner A.M, Legieć A., Wojskowy wymiar konfliktu o Górski Karabach https://pism.pl/publikacje/Wojskowy_wymiar_konfliktu_o_Gorski_Karabach (20.02.2022).
6. Gurgurewicz P., Bezzałogowce vs. obrona przeciwlotnicza. Wnioski z konfliktu w Górskim Karabachu „Milmag.Defence & Space” 2020 nr 11
7. Górecki W., Kaukaski węzeł gordyjski. Konflikt o Górski Karabach, Warszawa 2020
8. Jarosiewicz A., M. Fałkowski M., Wojna czterodniowa w Górskim Karabachu, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-04-06/wojna-czterodniowa-w-gorskim-karabachu> (18.02.2022).
9. Kamizela D., Od Harpy po Green Dragon – izraelska amunicja krążąca, „Nowa Technika Wojskowa”, 2017, nr 5
10. Kucharczyk M, Drony-kamikadze polują już nawet na żołnierzy. Kolejna wojna pokazuje ich możliwości, a w Polsce letarg, <https://next.gazeta.pl/next/7,151243,26376579,drony-kamikadze-poluja-juz-nawet-na-zolnierzy-kolejna-wojna.html> (27.02.2022).
11. Kuczyński G., Wojna o Górski Karabach. Nowe rozdział, <https://warsawinstitute.review/pl/2020/numer-4-2020/wojna-o-gorski-karabach-nowe-rozdanie> (20.02.2022).
12. Legieć A., Perspektywy rozwiązania konfliktu o Górski Karabach, „Biuletyn PISM” Nr 168 (19163), 29 listopada 2019
13. Maciejewski M., Bezzałogowce Azerbejdżanu w drugiej wojnie o Górski Karabach, „Wojsko i Technika” 2021 nr 5
14. Makowiec P., Nowa wizja bitwy lądowej. Rosyjskie wnioski z wojny w Górskim Karabachu , <https://defence24.pl/sily-zbrojne/nowa-wizja-bitwy-ladowej-rosyjskie-wnioski-z-wojny-w-gorskim-karabachu-2020> (23.02.2022).
15. Rokita Z., Historia konfliktu górskokarabaskiego i jego miejsce w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej , „Pisma Humanistyczne” 2010, nr 7
16. Sabak J., Górski Karabach: Bezzałogowce wygrywają wojnę? <https://defence24.pl/sily-zbrojne/gorski-karabach-bezzaalogowce-wygrywaja-wojne-analiza> (27.02.2022).
17. Strembski M., Lotnicze aspekty walk w Górskim Karabachu, „Lotnictwo” 2020, nr 12.
18. Świerczyński M., Właśnie zobaczyliśmy, jak mogą wyglądać następne wojny „Polityka Insight” z 6 grudnia 2020 r.
19. Zielonka M., Górski Karabach: amunicja krążąca przeciwko czołgom i artylerii <https://defence24.pl/sily-zbrojne/gorski-karabach-amunicja-krazaca-przeciwko-czolgom-i-artylerii-wideo> (26.02.2022).

Szok cenowy na europejskim rynku gazowym w 2021 roku – dominacja Rosji i wpływ innych zjawisk globalnych

Artykuł został ukończony i oddany do prac redakcyjnych jeszcze przed agresją rosyjską i wybuchem wojny na Ukrainie w lutym 2022 r. Niektóre fragmenty tekstu – w toku prac redakcyjnych – zostały uzupełnione o wydarzenia, których przebieg poznaliśmy już po 24 lutego 2022 r. Tekst nie traktuje o tym co wydarzyło się po wybuchu wojny na Ukrainie, jednak jego lektura skłania do refleksji nad tym w jakim miejscu znaleźliśmy się jako Europa przed tym tragicznym wydarzeniem. Kryzys energetyczny w Europie nie rozpoczął się 24 lutego 2022 r., a decyzje, podejmowane przez państwa UE na przestrzeni dekad sprawiły, że jego skutki są dziś tak dotkliwe.

***

Pod koniec 2021 r. ceny gazu ziemnego na rynku hurtowym w Europie poszybowały w górę i utrzymywały się na poziomie powyżej 100 euro/MWh. Rekord notowań giełdowych padł 21 grudnia 2021 r., kiedy zakończona sesja wskazała cenę 180,5 euro/MWh, czyli prawie 2200 USD/1000 m³¹. Niski stan napełnienia rosyjskich magazynów gazu w Europie przed i w trakcie sezonu zimowego 2021/2022 wskazywał, że zbliżający się okres grzewczy nie będzie należał do najłatwiejszych. Jednak pięciokrotne podwyżki cen gazu ziemnego były prawdziwym szokiem. Trwający w Europie kryzys gazowy skłania do refleksji na temat działań Unii Europejskiej (UE) w obszarze bezpieczeństwa dostaw surowca.

Celem artykułu jest przeanalizowanie wpływu Rosji na wahania cen gazu ziemnego na rynku europejskim od koniec 2021 r. oraz zweryfikowanie czy strategia bezpieczeństwa energetycznego UE realnie wpływa na ograniczanie problemów w zakresie bezpieczeństwa dostaw gazu ziemnego. Tezą artykułu jest stwierdzenie, że działania Rosji jako dominującego dostawcy gazu ziemnego na rynku europejskim miały istotny wpływ na podwyżkę

¹ Dutch TTF Natural Gas Calendar Month Futures, [https://pl.tradingview.com/symbols/NYMEX-TTF1%21/\(12.02.2022\)](https://pl.tradingview.com/symbols/NYMEX-TTF1%21/(12.02.2022)).

cen surowca w 2021 r., ale nie był to jedyny czynnik. Istotne były też zjawiska w innych regionach świata, takie jak ekspansja ekonomiczna na rynkach azjatyckich, katastrofy naturalne w Ameryce Północnej i Południowej oraz kondycja globalnej gospodarki po wybuchu pandemii COVID-19. Pytania pomocnicze dotyczą trafności diagnozy i proponowanych działań w ramach strategii bezpieczeństwa energetycznego UE w kontekście mierzenia się ze współczesnymi wyzwaniem oraz roli jaką w budowaniu bezpieczeństwa gazowego UE miał odgrywać gazociąg Nord Stream 2 („gazociąg NS2”).

W artykule zastosowano metodę analityczną, polegającą na zestawieniu zapisów dokumentów strategicznych i programowych UE w obszarze bezpieczeństwa energetycznego z obserwowanymi zjawiskami zachodzącymi na globalnym i europejskim rynku gazowym w latach 2006-2021. Artykuł jest niejako kontynuacją wybranych tez postawionych przez autorkę w jej pracy doktorskiej przygotowanej w 2018 r. pt. *Bezpieczeństwo gazowe Polski w kontekście polityki bezpieczeństwa energetycznego Unii Europejskiej. Ze względu na dynamikę tego tematu w artykule przywołane są liczne komentarze Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych (PISM), Ośrodka Studiów Wschodnich (OSW) oraz materiały publikowane przez Centrum Informacji o Rynku Energii (CIRE).*

W artykule są zastosowane ograniczenia czasowe, mieszczące się w okresie od pierwszej dekady XXI wieku, w której Europa mierzyła się z poważnymi kryzysami gazowymi (2006 i 2009 r.) aż do początku lutego 2022 r. Zakres artykułu nie obejmuje analizy zjawisk i działań, do których doszło w konsekwencji wybuchu wojny w dniu 24 lutego 2022 r. rozpoczętej w związku z agresją Rosji na Ukrainę.

Rosja – dominujący dostawca gazu ziemnego w Europie i strategia bezpieczeństwa energetycznego UE

Napięte stosunki na linii UE-Rosja niewątpliwie mają wpływ na cenę gazu ziemnego na rynku europejskim. Odwołując się do najnowszych danych opublikowanych w ramach *EU Energy in Figures – Statistical Pocketbook 2021*, który referuje do danych z 2019 r., UE w ujęciu całościowym uzależniona jest od importu gazu ziemnego w blisko 90%. Największym dostawcą gazu ziemnego do UE jest Rosja (41,3% całości dostarczanego wolumenu gazu do UE), kolejno Norwegia (16%), a następnie Algieria (7,8%) i Katar (5,4%)². Roczny wolumen konsumowanego gazu w UE w 2019 r. to 373 mld m³, co

---

² *EU Energy in Figures, Statistical Pocketbook 2021*, European Commission, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2021, s. 24-26.

stanowi 23,1% bilansu paliwowo-energetycznego konsumpcji brutto³. Analizując dane warto podkreślić dwa fakty:

- uzależnienie UE od importu gazu rosło z roku na rok, zawsze utrzymywało się na wysokim poziomie, jednak między rokiem 2000 a 2019 wzrosło o 24% (2000 r. - 65,7%, 2019 r. - 89,7%)⁴,
- Rosja jest największym dostawcą gazu ziemnego do UE ale również największym eksporterem innych surowców energetycznych, tj. ropy naftowej (26,9%) i węgla kamiennego (48,5%)⁵.

Niezależnie od układu sił i ilości graczy na europejskim rynku gazowym, Rosja od lat miała największy udział w imporcie gazu do UE z lekką tendencją wzrostową z 37,5% w 2015 r. do 41,3% w 2019 r. Ważną rolę odgrywają także dostawcy skroplonego gazu naturalnego (LNG) jak np. Katar, który jest przykładem państwa mającego stabilny udział w imporcie gazu do UE i utrzymuje się on od 2015 r. na poziomie 5-7%. W 2018 r. do grona dostawców gazu do UE z kierunku północnego dołączyła Wielka Brytania, a od 2019 r. do listy największych importerów LNG dołączyły Stany Zjednoczone, które obecnie plasują się na 6 miejscu. W związku z pojawianiem się nowych graczy na rynku gazowym UE zauważalny jest też kurczący się udział importu norweskiego (kierunek północny), który z 32,5% w 2015 r. spadł do 16% w 2019 r.⁶ Z końcem 2022 r. planowane jest oddanie do użytku nowego połączenia Baltic Pipe, które otworzy dostęp do złóż na Norweskim Szelfie Kontynentalnym⁷. W danych z 2019 r. odnotowany jest także spadek udziału importu gazu z kierunku południowego szlakiem algierskim. Spadek ten pogłębi się w kolejnych zestawieniach statystycznych, gdyż w 2021 r. doszło do wstrzymania przesyłu surowca algierskiego gazociągiem GME biegnącym przez terytorium Maroko do Hiszpanii. Prezydent Algierii, Abd al-Madżid Tabbun, nie przedłużył wygasającego w listopadzie 2021 r. kontraktu na przesył gazu przez Maroko, co jest spowodowane konfliktem o przynależność Sahary Zachodniej. Szlak ten stanowił istotną część dostaw gazu do Hiszpanii, a to tylko pogłębi trwający kryzys energetyczny w Europie⁸.

³ *Ibidem*, s. 22-23, 45.

⁴ *Ibidem*, s. 24.

⁵ *Ibidem*, S.67-68

⁶ *EU Energy in Figures, Statistical Pocketbook 2021-2017*, European Commission, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2021, s. 26 (2021-2017).

⁷ Więcej na temat „Baltic Pipe”: A. Kułaga, „Bezpieczeństwo gazowe Polski w kontekście polityki bezpieczeństwa energetycznego Unii Europejskiej”, Rozprawa doktorska, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2018, s. 208-2010.

⁸ M. Zaniewicz, *Algieria wstrzymuje eksport gazu do Europy przez Maroko*, PISM, <https://www.pism.pl/publikacje/algieria-wstrzymuje-eksport-gazu-do-europy-przez-maroko> (7.01.2022).

Utrzymujący się wzrost poziomu uzależnienia od dostaw gazu ziemnego z kierunku wschodniego dziwi o tyle, że już w maju 2014 r. Komisja Europejska opublikowała *Europejską Strategię bezpieczeństwa energetycznego* (Strategia)⁹. Dokument był odpowiedzią na kryzysy gazowe z lat 2006 i 2009 na linii Ukraina-Rosja i wynikające z nich obawy UE¹⁰. Głównym założeniem Strategii było ograniczanie uzależnienia Unii od importu surowców energetycznych oraz dominującej pozycji jednego dostawcy energii w państwach Europy Środkowej i Wschodniej. W 2014 r. przeprowadzono testy wytrzymałościowe bezpieczeństwa energetycznego tzw. *stress testy*. Na podstawie wyników symulacji określono krótko- i długo-terminowe wyzwania dla UE związane z potencjalnymi zakłóceniami dostaw gazu w różnych państwach europejskich oraz opracowano rekomendacje radzenia sobie z negatywnymi skutkami takich sytuacji¹¹.

Rozwinięciem Strategii oraz przeprowadzonych *stress testów* była opublikowana przez Komisję Europejską w 2015 r. *Strategia Ramowa na rzecz stabilnej unii energetycznej opartej na przyszłościowej polityce w dziedzinie klimatu*. Unia energetyczna opiera się na pięciu, powiązanych ze sobą filarach: 1) bezpieczeństwo energetyczne, solidarność i zaufanie, 2) zintegrowany europejski rynek energii, 3) efektywność energetyczna przyczyniająca się do ograniczania popytu, 4) dekarbonizacja gospodarki, 5) badania naukowe, innowacje i konkurencyjność. Pierwszy z filarów, czyli bezpieczeństwo energetyczne, solidarność i zaufanie dotyczył właśnie wzmocnienia bezpieczeństwa gazowego UE i dywersyfikacji szlaków dostaw surowca do UE. Cele te miały być realizowane m.in. dzięki budowie infrastruktury różnicującej portfel dostawców gazu do państw UE uzależnionych od importu z jednego kierunku – najczęściej wschodniego. Duży wysiłek w tym zakresie widoczny jest w projektach realizowanych w ramach korytarza gazowego Północ-Południe biegnącego od wybrzeża Polski przez Czechy, Słowację i Węgry aż do chorwackiej wyspy Krk¹². Istotny nacisk położono także na zmiany prawodawstwa unijnego i opracowanie mechanizmów solidarnościowego działania w okresie kryzysu, m.in. zaktualizowano przepisy *Roz-*

⁹ Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego i Rady, *Europejska strategia bezpieczeństwa energetycznego*, Bruksela, dnia 28.5.2014 r. COM(2014) 330 final.

¹⁰ Więcej na temat „kryzysy gazowe 2006 i 2009”: A. Kulaga, „*Bezpieczeństwo gazowe Polski...*”, *op. cit.*, 149-151.

¹¹ Communication from the Commission to the European Parliament and the Council on the short term resilience of the European gas system Preparedness for a possible disruption of supplies from the East during the fall and winter of 2014/2015, COM(2014) 654 final, Brussels, 16.10.2014 r.

¹² *Korytarz Północ-Południe*, GAZ-SYSTEM S.A., <http://www.gaz-system.pl/nasze-inwestycje/integracja-z-europejski-systemem/korytarz-polnoc-poludnie> (07.01.2022).

porządzenia dotyczącego środków zapewniających bezpieczeństwo dostaw gazu¹³, Decyzji ustanawiającej mechanizm wymiany informacji w odniesieniu do umów międzyrządowych i instrumentów niewiążących w dziedzinie energii między państwami członkowskimi a państwami trzecimi¹⁴ oraz przyjęto dwie strategie dotyczące: 1) Skroplonego gazu ziemnego (ang. *liquefied natural gas*, LNG) i magazynowania gazu oraz 2) Ogrzewania i chłodzenia¹⁵.

Przyjęte dokumenty miały poprawić bezpieczeństwo dostaw gazu do UE, poprzez wzmocnienie współpracy regionalnej i wspólne analizowanie ryzyka niedoboru dostaw surowca na rynku europejskim oraz eliminację klauzul abuzywnych z porozumień międzyrządowych z państwami trzecimi. Kolejnym etapem po zagwarantowaniu bezpieczeństwa dostaw miałyby być zwiększanie płynności rynku i obniżanie cen surowca na rynku wewnętrznym UE. Tymczasem, pod koniec 2021 r., ceny gazu ziemnego na rynku hurtowym w Europie poszybowały w górę i utrzymywały się na poziomie powyżej 100 euro/MWh. Był to bardzo duży wzrost ponieważ w I połowie roku ceny utrzymywały się na poziomie 20-30 euro/MWh, a dopiero we wrześniu zaczęły przekraczać cenę 50 euro/MWh. 21 grudnia 2021 r. została odnotowana rekordowa cena gazu ziemnego w wysokości 180,5 euro/MWh, czyli prawie 2200 USD/1000 m³¹⁶. Już na etapie przygotowań do sezonu zimowego było wiadome, że podaż gazu ziemnego na rynku UE będzie ograniczona w okresie grzewczym 2021/2022. Najistotniejszymi powodami tej sytuacji były narastające napięcia na linii Rosja-UE związane z budową gazociągu NS2 oraz opieszałość Rosji w napełnianiu jej podziemnych magazynów gazu zlokalizowanych w Europie. Porównując dane za ostatnie

¹³ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/1938 z dnia 25 października 2017 r. dotyczące środków zapewniających bezpieczeństwo dostaw gazu ziemnego i uchylające rozporządzenie (UE) nr 994/2010 (Tekst mający znaczenie dla EOG), Dz. U. UE 280, 28.10.2017; więcej na temat: A. Kułaga, „Bezpieczeństwo gazowe...” *op.cit.*, s. 165-170.

¹⁴ Decyzja Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/684 z dnia 5 kwietnia 2017 r. ustanawiająca mechanizm wymiany informacji w odniesieniu do umów międzyrządowych i instrumentów niewiążących w dziedzinie energii między państwami członkowskimi a państwami trzecimi i uchylająca decyzję nr 994/2012/UE, Dz.U.U.E.L.2017.99.1; więcej na temat: A. Kułaga, „Bezpieczeństwo gazowe...” *op.cit.*, s. 171.

¹⁵ Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów w sprawie strategii UE dotyczącej skroplonego gazu ziemnego i magazynowania gazu, COM(2016) 178 final, Bruksela, dnia 19.4.2016 r. oraz Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów - Strategia UE w zakresie ogrzewania i chłodzenia, COM(2016) 51 final, Bruksela, dnia 16.2.2016 r.

¹⁶ A. P. Sikora, Grudzień | Miesięczne podsumowanie w produkcji energii elektrycznej w Polsce w obszarze źródeł gazowych, Instytut Studiów Energetycznych, CIRE.pl, 10.01.2022,

dwa lata stan wypełnienia ww. magazynów w listopadzie 2021 r. był o ok. 65TWh niższy niż w roku 2020¹⁷.

Ukraińsko-rosyjskie kryzysy gazowe i kontrowersje wokół Nord Stream 2

Przypomnijmy, że gaz ziemny z kierunku wschodniego to historycznie i obecnie największe źródło dostaw surowca do państw członkowskich UE. Największa istniejąca infrastruktura przesyłowa gazu z kierunku wschodniego do UE to system magistrali przesyłowych „Braterstwo” biegnących z Rosji przez terytorium Ukrainy i dalej przez Słowację i Czechy aż do Niemiec. System ten może transportować nawet do 90 mld m³ gazu rocznie. W ujęciu historycznym blisko 70% dostaw rosyjskiego surowca do UE odbywało się za pomocą szlaku ukraińskiego. Ze względu na liczne napięcia na linii Ukraina-Rosja, znaczenie tego szlaku tranzytowego maleje. Kryzysy gazowe z 2006 i 2009 r., które zapoczątkowały prace nad strategią bezpieczeństwa energetycznego UE, były tylko początkiem dalszych sporów między ukraińskim Naftohazem a rosyjskim Gazpromem. Do kolejnych zakłóceń w dostawach gazu doszło w zimie 2015 r. już po aneksji Krymu przez Rosję. Cena rosyjskiego surowca gwałtownie wzrosła dla Ukrainy w okresie grzewczym, co z perspektywy Rosji generowało dług, dlatego też zdecydowano się na kolejne ograniczenia w dostawach gazu. Dyskusje między sąsiadami nie przynosiły efektów, a sytuacja znormalizowała się dopiero po włączeniu się Komisji Europejskiej i przeprowadzeniu rozmów trójstronnych. Kolejny już kryzys gazowy dał impuls Ukrainie do podjęcia decyzji o zaprzestaniu importu rosyjskiego gazu na potrzeby własne od 2015 r., utrzymując jednocześnie szlak tranzytowy do państw Europy Zachodniej. Jeszcze przed tymi wydarzeniami Naftohaz skierował do Trybunału Arbitrażowego w Sztokholmie dwa pozwy przeciwko Gazpromowi. Pierwszy dotyczył zawartego w 2009 r. kontraktu na dostawy rosyjskiego gazu na Ukrainę. W 2017 r. Trybunał orzekł na korzyść Naftohazu, odrzucając żądanie Gazpromu o uregulowanie rachunków za okres 2009-2017 r. wymuszonych klauzulą *take or pay*. Naftohaz miał zapłacić tylko za gaz zakontraktowany i dostarczony. Ponadto zniesiona została zawarta w kontrakcie klauzula reeksportu oraz zredukowany wolumen gazu zakontraktowany zgodnie z klauzulą przeznaczenia z 52 mld m³ do 5 mld m³ rocznie. Drugi pozew dotyczył kontraktu tranzytowego z 2009 r., a wyrok w tej sprawie zapadł 28 lutego 2018 r. W jego wyniku Gazprom został zobowiązany do wypłacenia Naftohazowi 4,63 mld USD odszkodowania w związku z przesyłaniem po 2009 r. mniejszych ilości gazu niż wynikało z zapisów kontraktowych.

¹⁷ A.P. Sikora, *Grudzień..., op. cit.*

Trybunał oddalił pozostałe dwa wnioski Naftohazu o dostosowaniu kontraktu między Rosją a Ukrainą do prawa UE, tzw. trzeciego pakietu energetycznego (dalej TPE) i o rewizji taryf tranzytowych. Pomimo odrzucenia kilku wniosków Naftohazu, oba wyroki Trybunału były zdecydowanie pozytywne dla Ukrainy. Reakcja strony rosyjskiej była szybka i gwałtowna. Do zakłóceń dostaw gazu szlakiem ukraińskim doszło już na następny dzień po ogłoszeniu wyroku ws. kontraktu tranzytowego. Dzień po ogłoszeniu orzeczenia Trybunału, Naftohaz informował o 20% obniżeniu poziomu ciśnienia w gazociągach biegnących przez terytorium Ukrainy w pierwszych dniach marca 2018 r.¹⁸ W kolejnych latach relacje między Ukrainą a Rosją nie uległy poprawie, wręcz odwrotnie - w 2022 r. jesteśmy w sytuacji, w której nie tylko bezpieczeństwo gazowe Ukrainy jest zagrożone przez działania rosyjskie, ale przede wszystkim jej bezpieczeństwo terytorialne.

Relacje z Ukrainą rzutują również na relacje Rosja-UE. UE, jeszcze przed wybuchem wojny na Ukrainie w 2022 r., oficjalnie odnosiła się negatywnie do agresywnych działań Rosji na terenie Ukrainy, w tym aneksji Krymu i działań hybrydowych na wschodniej granicy kraju. Kryzys gazowy w 2021 r. dodatkowo zaostrzył i tak napiętą już sytuację na granicy ukraińsko-rosyjskiej. Kolejnym przedsięwzięciem konfliktującym i tak skłócone już strony były plany związane z rozbudową gazociągu Nord Stream. Jego pierwsza nitka uzyskała pełną zdolność operacyjną w październiku 2012 r. Rurociąg biegnie pod dnem Morza Bałtyckiego z rosyjskiego Wyborgu do niemieckiego Lubminu koło Greifswaldu i pomija państwa Europy Środkowej. Może transportować do 55 mld m³ gazu rocznie. Projekt ten pomógł Rosji w realizacji tzw. strategii kleszczy energetycznych, której głównym założeniem jest gwarantowanie niezakłóconego przesyłu surowca do państw Europy Zachodniej, przy pomijaniu państw z historycznego obszaru wpływu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Jest to dobrze przemyślane i stosowane przez Rosję narzędzie nacisku politycznego względem słabszych militarnie i uboższych w surowce energetyczne państw regionu Europy Wschodniej. Zapowiedź budowy drugiej nitki kontrowersyjnego gazociągu w 2015 r., która podwoi obecne możliwości przesyłu surowca do 110 mld m³ rocznie, spowodowała jeszcze większe napięcia między Ukrainą a Rosją oraz tworzyła podziały wewnątrz UE.

¹⁸ S. Matuszak, S. Kadraś, *Arbitraż w Sztokholmie: strategiczny sukces Ukrainy, doraźne korzyści Gazpromu*, 28.12.2017, Ośrodek Studiów Wschodnich, za: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2017-12-28/arbitraz-w-sztokholmie-strategiczny-sukces-ukrainy-dorazne-korzysci> (22.01.2022); *Zwycięstwo Naftohazu nad Gazpromem: orzeczenie Trybunału Arbitrażowego w sprawie kontraktu tranzytowego*, Biuletyn Gazowy, Ośrodek Studiów Wschodnich, nr 5(38), 8.03.2018, s. 2-4. *Ostra reakcja Rosji na werdykt arbitrażowy w sprawie Gazprom–Naftohaz*, Biuletyn Gazowy, Ośrodek Studiów Wschodnich, nr 5(38), 8.03.2018, s. 4-6.

Zdecydowanymi przeciwnikami budowy tego gazociągu były przede wszystkim: Ukraina i Polska. Chociaż Komisja Europejska wielokrotnie podkreślała, że projekt ten uderza w solidarność europejską i nie jest spójny z koncepcją unii energetycznej, to państwa członkowskie UE były podzielone i nie mówiły jednym głosem w tej sprawie. Co więcej UE nie dysponuje instrumentami, które mogłyby zatrzymać budowę tego rurociągu w czasie pokoju. Był to bowiem projekt przedstawiany jako komercyjny, realizowany ze środków własnych firm wchodzących w skład konsorcjum tj. Gazprom z 50% udziałów oraz po 10% dla OMV, Engie, Shell, Uniper, Wintershall DEA¹⁹. Na projekt ten nie zostały przeznaczone żadne środki pochodzące z funduszy UE, które można byłoby wstrzymać czy ograniczyć. Z kolei nałożenie sankcji gospodarczych w czasie pokoju (przed lutym 2022 r.), na projekt, który jest popierany przez część państw członkowskich UE jest praktycznie niemożliwie. W tamtym czasie skupiono się na zapewnieniu przestrzegania prawa energetycznego UE na gazociągu NS2 i jego lądowej odnodze Eugal.

Duże znaczenie w procesie trwającej przed 2022 r. budowy gazociągu NS2 miała Dania, która wydała decyzję zezwalającą na przebieg gazociągu przez jej wyłączną strefę ekonomiczną (WSE). W przypadku trasy biegnącej przez WSE Dania nie mogła oceniać projektu pod kątem zgodności z interesami polityki zagranicznej, bezpieczeństwa i obrony. Taką ocenę realizuje się, kiedy trasa biegnie przez morze terytorialne danego państwa. Wydaną 30 października 2019 r. zgodę dla spółki Nord Stream 2 AG (spółka NS2 AG) na budowę gazociągu w duńskiej WSE, Duńska Agencja Energii (DAE) przedstawiła jako decyzję administracyjną a nie polityczną. Spółka NS2 AG pierwszy wniosek w tej sprawie złożyła 2,5 roku wcześniej w 2017 r., później do DAE wpłynęły dwa kolejne wnioski z innymi wariantami trasy gazociągu. Ostatecznie wybrano trasę przebiegającą przez WSE na południowy wschód od wyspy Bornholm. Była ona najbardziej korzystna dla Danii ze względu na mniejsze utrudnienia dla transportu morskiego oraz oddziaływanie na środowisko²⁰.

Wydanie decyzji przez DAE przesądziło o możliwości budowy NS2. Gazociąg wpiswał się w definicję połączenia wzajemnego, określonego w Dyrektywie dotyczącej wspólnych zasad rynku wewnętrznego gazu ziemnego (Dyrektywa gazowa), dlatego też zasady funkcjonowania tego połączenia miały zostać dostosowane do wymogów prawa ener-

¹⁹ *Shareholder&Financial Investors*, Nord Stream 2, <https://www.nord-stream2.com/company/shareholder-and-financial-investors/> (23.01.2022).

²⁰ A. Łoskot-Strachota, Sz. Kardaś, P. Szymański, S. Matuszak, *Duńska zgoda na budowę Nord Stream 2*, ANALIZY 2019.10.31, OSW, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2019-10-31/dunska-zgoda-na-budowe-nord-stream-2> (23.01.2022).

tycznego UE²¹. Za procedurę udzielenia zezwolenia na eksploatację gazociągu na terytorium danego państwa odpowiada właściwy organ, najczęściej krajowy organ regulacji energetyki lub ministerstwo ds. energii²². Najistotniejszym wymogiem jest wyznaczenie i certyfikowanie operatora systemu przesyłowego (OSP). Certyfikacja oznacza, że OSP jest podmiotem niezależnym od tych, które prowadzą działalność w zakresie produkcji i/lub dostaw surowca. Rozdział właścicielski, czyli *ownership unbundling* (OU) dotyczy też infrastruktury przesyłowej, której właścicielem jest OSP, a nie podmiot prowadzący działalność produkcyjną i dostawczą. Jest kilka modeli *unbundlingu*, ale zgodnie z art. 9 Dyrektywy gazowej państwa członkowskie UE zapewniają, aby od 3 marca 2012 r. stosowany był jedynie model OU. Przed certyfikacją OSP krajowe organy powinny też przeanalizować czy jej wydanie nie stworzy zagrożenia dla bezpieczeństwa dostaw energii do UE i poszczególnych jej państw.

Za certyfikację spółki NS2 AG odpowiadał niemiecki regulator energetyki Bundesnetzagentur („BeNetZa”), do którego wniosek w tej sprawie trafił 8 września 2021 r. Zgodnie z przepisami Dyrektywy gazowej decyzja powinna była zostać wydana w ciągu 4 miesięcy, ale w listopadzie 2021 r. procedura certyfikacji została wstrzymana. BeNetZa jako uzasadnienie swojej decyzji podała, że spółka NS2 AG była zarejestrowana w Szwajcarii, a operator powinien działać według prawa niemieckiego. Proces został wstrzymany do czasu przeniesienia najważniejszych aktywów i zasobów ludzkich do niemieckiej spółki-córki NS2 AG, która zdaniem BeNetZa powinna być certyfikowanym OSP gazociągu NS2. O swojej decyzji niemiecki regulator poinformował KE, Federalne Ministerstwo Gospodarki i Ochrony Klimatu RFN oraz strony postępowania certyfikacyjnego, czyli Polskie Górnictwo Naftowe i Gazownictwo (PGNiG), jego niemiecką spółkę zależną PGNiG Supply & Trading (PST) oraz Ukrtransgaz - ukraińskiego operatora magistrali gazowych²³. Decyzja BeNetZa spotkała się z pozytywnym odbiorem PGNiG, które w swojej opinii przedstawiło argumenty o nie spełnianiu formalnych i merytorycznych przesłanek do certyfikacji NS2 AG w modelu, o który ubiega się spółka, czyli Independent Transmission Operator (IOT). Prawo UE, dopuszcza taki model jedynie dla systemów przesyłowych istniejących przed

²¹ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/692 z dnia 17 kwietnia 2019 r. zmieniająca dyrektywę 2009/73/WE dotyczącą wspólnych zasad rynku wewnętrznego gazu ziemnego PE/58/2019/REV/1, Dz. U. L 117, 3.5.2019.

²² *Ibidem*.

²³ PGNiG: ważny krok w ramach procedury certyfikacyjnej Nord Stream 2, 21.10.2021 PGNiG, <https://pgnig.pl/aktualnosci/-/news-list/id/pgnig-wazny-krok-w-ramach-procedury-certyfikacyjnej-nord-stream-2/newsGroupId/10184> (5.02.2022).

23 maja 2019 r. W tamtym okresie gazociąg nie był nawet wybudowany więc nie można mówić o istniejącym systemie przesyłowym²⁴. Po dokonaniu przekształceń prawnych w spółce NS2 AG komplet dokumentów powinien zostać przesłany do BeNetZa, aby ta mogła wznowić procedurę administracyjną. Oznacza to, że proces certyfikacji nie został zakończony do końca stycznia 2022 r., co było oczekiwaniem strony rosyjskiej²⁵.

Początek budowy gazociągu NS2 w 2018 r., spotkał się z ostrą krytyką administracji Stanów Zjednoczonych Ameryki (USA). Choć administracja prezydencka mogła nałożyć sankcje na osoby lub podmioty wspierające budowę NS2 już od 2017 r., dzięki przyjętej ustawie Countering America's Adversaries Through Sanctions Act (CAATSA)²⁶, nie zdecydowano się od razu na taki krok. Wpływ na opóźnienie prac budowlanych a nawet ich chwilowe wstrzymanie miała dopiero podpisana 20 grudnia 2019 r. przez prezydenta USA ustawa o budżecie obronnym, do której Kongres włączył przepisy o sankcjach. Objęcie sankcjami groziło wszystkim podmiotom, które były zaangażowane w budowę NS2 na głębokości 30m lub większej. Sankcje dotknęły także instytucje udzielające wsparcia budowie, np. ubezpieczalnie. Po uchwaleniu nowych sankcji z budowy gazociągu NS2 wycofała się szwajcarska spółka Allseas - kluczowy podwykonawca projektu, posiadający wyspecjalizowane jednostki układające podmorskie rurociągi²⁷. 15 lipca 2020 r. rozszerzono wytyczne ws. stosowania sankcji. Wcześniej były one wycelowane w firmy wspierające budowę gazociągu NS2, natomiast zgodnie z nowymi wytycznymi obejmowały całokształt współpracy przy budowie, modernizacji i konserwacji, m.in.: dostarczenie dóbr, informacji, technologii, usług, itd. o wartości 1 mln \$ (lub 5 mln \$. w ciągu roku). Nałożenie sankcji na wybrane podmioty mogło w praktyce oznaczać odcięcie od systemu finansowego USA²⁸.

²⁴ Art. 14, Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/692 z dnia 17 kwietnia 2019 r..., op. cit.; *Niemiecki urząd zgadza się z PGNiG: NS2 AG nie może być operatorem systemu przesyłowego*, 16.11.2021, PGNiG, <https://pgnig.pl/aktualnosci/-/news-list/id/niemiecki-urząd-zgadza-sie-z-pgnig-ns2-ag-nie-moze-byc-operatorem-systemu-przesylowego/newsGroupId/10184?changeYear=2021&currentPage=2> (23.01.2021); *Niemcy wstrzymali certyfikację Nord Stream 2, Rosjanie odsunęli*, Rzeczpospolita Energia-news, 16.11.2021, <https://energia.rp.pl/gaz/art19106971-niemcy-wstrzymali-certyfikacje-nord-stream-2-rosjanie-odsuniecie> (23.01.2022).

²⁵ *Niemiecki urząd zgadza się z PGNiG...*, op. cit.

²⁶ Countering America's Adversaries Through Sanctions Act, Congress.Gov, <https://www.congress.gov/bill/115th-congress/house-bill/3364> (5.02.2022).

²⁷ B. Bieliszczyk, *Starania Gazpromu o ukończenie Nord Stream 2 i utrzymanie nad nim kontroli*, PISM, Nr 105 (2037), 14 maja 2020, https://pism.pl/publikacje/Starania_Gazpromu_o_ukonczenie_Nord_Stream_2_i_utrzymanie_nad_nim_kontroli (5.02.2022).

²⁸ B. Bieliszczyk, *Grożba sankcji CAATSA wobec Nord Stream 2*, PISM, NR 52/2020, 17 LIPCA 2020, <https://pism.pl/upload/images/artykuly/95775c79-5d33-4f1c-8e82-3f564d8fcea0//1594992838809.pdf> (5.02.2022).

Po zmianach w administracji amerykańskiej i zaprzysiężeniu Joe Bidena na prezydenta USA w styczniu 2021 r., krytyka wobec gazociągu NS2 była ciągle silna, niemniej nie zdecydowano się na bardziej radykalne kroki. Prezydent, mimo presji Kongresu, nie rozszerzył sankcji na nowe podmioty²⁹. 21 lipca 2021 r. Departament Stanu USA i Ministerstwo Spraw Zagranicznych RFN ogłosiły przyjęcie Wspólnego oświadczenia odnośnie wsparcia Ukrainy, europejskiego bezpieczeństwa energetycznego i celów klimatycznych³⁰. Porozumienie to *de facto* przedstawiało warunki faktycznego wycofania sprzeciwu wobec gazociągu NS2 przez USA. Wśród głównych elementów porozumienia znalazły się:

- zapowiedź stosowania sankcji przeciwko Rosji w przypadku agresji lub innych działań destrukcyjnych, w tym wykorzystywania energii jako broni przeciwko Ukrainie (gdyby doszło do takiej sytuacji Niemcy i USA miały koordynować podejmowane działania w tej kwestii),
- deklaracja finansowego wsparcia dla transformacji ukraińskiego sektora energetycznego,
- wsparcie Ukrainy w utrzymaniu roli państwa tranzytowego; Niemcy miały zabiegać o przedłużenie okresu obowiązywania obecnej umowy tranzytowej pomiędzy Rosją a Ukrainą o 10 lat (trwająca umowa wygasa pod koniec 2024 r.).
- zapewnienie stosowania przepisów TPE w odniesieniu do niemieckiego odcinka gazociągu NS2, w tym wdrożenia zasady *unbundlingu*, dostępu stron trzecich (TPA) do gazociągu oraz dokonanie rzetelnej analizy wpływu przyszłego gazociągu dla bezpieczeństwa energetycznego jeszcze przed jego certyfikacją,
- deklaracja wsparcia współpracy energetycznej w regionie Europy Środkowo-Wschodniej poprzez zaangażowanie Niemiec w Inicjatywę Trójmorza³¹.

Ministrowie spraw zagranicznych Ukrainy i Polski w reakcji na porozumienie między USA i Niemcami wydali wspólne oświadczenie, w którym uznali, że zaniechanie działań blokujących uruchomienie gazociągu NS2 spowoduje pogłębienie kryzysu bezpieczeństwa

---

²⁹ R. Formuszewicz, S. Kardaś, A. Łoskot-Strachota, *Spór wokół Nord Streamu 2: stanowiska i perspektywy*, OSW, 2021-03-10, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2021-03-10/spor-wokol-nord-streamu-2-stanowiska-i-perspektywy> (5.02.2022).

³⁰ *Joint Statement of the United States and Germany on Support for Ukraine, European Energy Security, and our Climate Goals*, <https://www.state.gov/joint-statement-of-the-united-states-and-germany-on-support-for-ukraine-european-energy-security-and-our-climate-goals/> (5.02.2022).

³¹ R. Formuszewicz, A. Łoskot-Strachota, współ. S. Matuszak, *Porozumienie Niemiec i USA w sprawie Nord Streamu 2*, ANALIZY 2021-07-22, OSW, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2021-07-22/porozumienie-niemiec-i-usa-w-sprawie-nord-streamu-2> (5.02.2022).

w Europie i zwiększy możliwości destruktywnych działań Rosji³². Jest to oczywiste, że dyplomacja polska i ukraińska powinny były zareagować w tej sytuacji, tym bardziej, że strony nie zostały zaproszone do wspólnych rozmów nt. gazociągu NS2. Uruchomienie tego połączenia godziłoby w interesy Polski i Ukrainy i z perspektywy tych państw fiasko projektu byłoby pożądanym. Fakt był jednak taki, że budowa gazociągu NS2 została zakończona, a operator rurociągu czekał na certyfikację. Dziś wiemy, że wybuch wojny na Ukrainie diametralnie zmienił sytuację i gazociąg NS2 nie został uruchomiony, jednak w tamtym czasie rozważano scenariusze uruchomienia tego połączenia i dlatego dyskutowano o warunkach funkcjonowania gazociągu. Przede wszystkim dlatego, że NS2 od początku był sprzeczny z celami unii energetycznej i wzmocniłby jeszcze bardziej pozycję Gazpromu w Europie. Zobowiązanie się we wspólnym oświadczeniu RFN i USA do przestrzegania przepisów TPE na niemieckim odcinku gazociągu NS2 oraz przeprowadzenie oceny ryzyk bezpieczeństwa energetycznego w regionie przez organ certyfikujący było kierunkiem dobrym. Analizując działania BeNetZa pod koniec roku 2021 dotrzymano tych postanowień. PGNiG oraz Ukrtransgaz zostali włączeni do procedury, a ich głos był brany pod uwagę w procesie certyfikacji. Istotna we wspólnym oświadczeniu RFN i USA była też zapowiedź o nałożeniu sankcji i koordynacji wspólnych działań w przypadku agresji Rosji na terenie Ukrainy. Sama zapowiedź jeszcze o niczym nie przesądziła, ale była sygnałem dla Rosji o zdecydowanym stanowisku USA i RFN w sprawie integralności Ukrainy oraz roli jaką odgrywa w obszarze bezpieczeństwa energetycznego Europy – ocena podjętych działań przez RFN, USA oraz inne państwa UE i NATO już po wybuchu wojny na Ukrainie jest tematem na osobny artykuł.

Przywołane fakty obrazują jak trudne i napięte były stosunki między Rosją a Ukrainą jeszcze przed lutym 2022 r. Te relacje oddziaływały także na relacje Rosji z UE, jej poszczególnymi państwami i USA. Trudne stosunki przekładały się na niedobory gazu w Europie, co z kolei wpływało na cenę surowca oraz energii elektrycznej w Europie (8,5% całej energii elektrycznej produkowanej w UE pochodzi z gazu ziemnego). Odnotowane w sezonie jesienno-zimowym 2021/2022, rekordowo niskie zapelnienie magazynów Gazpromu zlokalizowanych w Europie (ok. 30-40TWh)³³, daje podstawy do twierdzenia, że Rosja już wtedy prowadziła działania hybrydowe, które miały osłabić jedność Zachodu w podejściu do relacji z Rosją i Ukrainą. Gra toczyła się bowiem o gazociąg NS2, który był przedstawiany przez stronę rosyjską jako nowe źródło dostaw. Jego uruchomienie miało-

³² R. Formuszewicz, A. Łoskot-Strachota, współ. S. Matuszak, *Porozumienie Niemiec i USA...*, *op. cit.*

³³ A.P. Sikora, *Grudzień...*, *op. cit.*

by uzupełnić odczuwalne niedobory surowca na rynku europejskim, a zwiększenie podaży gazu ziemnego wpłynęłoby na obniżenie ceny surowca. Przyjmując tę perspektywę trudno było wyjaśnić racjonalność odraczania terminu uruchomienia nowej magistrali ze względu na procedury administracyjne. Jednak w rzeczywistości gazociąg NS2 nie musiałby nawet istnieć, żeby Rosja zwiększyła podaż surowca w Europie już w zimie 2021 r. Istniejące magistrale lądowe na terenie Ukrainy i Polski (~120 mld m³) służące do tranzytu rosyjskiego surowca do państw Europy Zachodniej, mają większą roczną zdolność przesyłową niż obie nitki Nord Stream (110 mln m³). Szacuje się, że zwiększenie eksportu rosyjskiego surowca o 20% obniżyłoby cenę rynkową o 50%³⁴. Niestety, konflikty i napięcia w relacjach rosyjsko-ukraińskich – już te sprzed 2022 r. - sprawiły, że Ukraina jako szlak tranzytowy do państw Europy Zachodniej była pomijana, pomimo istniejącej i gotowej do pracy infrastruktury przesyłowej. Podobne podejście Rosja zaczęła stosować względem gazociągu Jamał zlokalizowanego na terenie Polski. 21 grudnia 2021 r. polski operator przesyłowy gazu - Gaz-System S.A informował o wstrzymaniu przesyłu rosyjskiego surowca gazociągiem jamalskim. Magistrala przesyłowa ma roczną zdolność przepustową na poziomie 33 mld m³. Gazprom dostarczał gaz zakontraktowany dla odbiorców w Polsce, natomiast nie używał tego szlaku jako tranzytowego (gazociąg biegnie do granicy polsko-niemieckiej). Ta sytuacja nie stworzyła w sezonie zimowym 2021/2022 realnego zagrożenia bezpieczeństwa gazowego w Polsce, ponieważ gazociąg Jamał jest przystosowany do dwukierunkowego przesyłu surowca, dlatego gaz można przysyłać z Niemiec do państw Europy Wschodniej, czyli w odwrotnym kierunku niż zazwyczaj. Niepokojący jest jednak fakt, że od końca grudnia 2021 r. obserwowaliśmy sytuację, w której zdolności przesyłowe na połączeniu jamalskim były przez Gazprom rezerwowane sporadycznie, a przecież zapotrzebowanie na gaz w Europie w okresie zimowym jest bardzo wysokie³⁵.

Inne czynniki wpływające na kryzys gazowy w Europie

Drastyczny wzrost cen gazu ziemnego w Europie w 2021 r. nie był jednak spowodowany tylko napięciami w relacjach rosyjsko-ukraińskich. Był to oczywiście czynnik bardzo istotny, ale nie jedyny. Jeśli więc szukamy przyczyn sytuacji na rynku hurtowym gazu

³⁴ *Nord Stream 2: Kto straci, a kto zyska na jego powstrzymaniu*, „Filary Biznesu”, 25.12.2021, źródło: „Deutsche Welle”, <https://filarybiznesu.pl/nord-stream-2-kto-straci-kto-zyska-na-jego-powstrzymaniu/a13149> (5.02.2022).

³⁵ A. Grzeszczak, *Gazociąg jamalski. Pusta rura, martwa umowa*, Polityka, 4.02.2022, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/rynek/2153348,1,gazociag-jamalski-pusta-rura-martwa-umowa.read> (5.02.2022).

ziemnego w Europie pod koniec roku 2021 r. to należy odpowiedzieć na pytanie z jakimi wyzwaniem społecznymi, ekonomicznymi i ekologicznymi mierzył się świat w minionych dwóch latach. Dopiero szersza analiza wykraczająca poza kontynent europejski daje pełniejszy obraz zaistniałej sytuacji.

Wybuch pandemii COVID-19 wpłynął na wyhamowanie globalnej gospodarki i ograniczenie zużycia energii elektrycznej. Okresowy spadek zapotrzebowania na energię elektryczną, w tym wykorzystanie gazu ziemnego, szczególnie widoczne było w Europie w czasie pierwszego lockdownu, tj. marzec-kwiecień 2020 r.³⁶ Chociaż w 2022 r. problem nie ustąpił i pojawiły się kolejne fale zakażenia wirusem to można powiedzieć, że nauczyliśmy się żyć w stanie pandemii. Po chwilowym okresie wyhamowania gospodarczego w I poł. 2020 r., gospodarka zaczęła przyspieszać, a co się z tym wiąże – popyt na energię zaczął rosnąć. Tutaj warto podkreślić, że niewielkie zasoby błękitnego paliwa w europejskich magazynach wpłynęły na cenę surowca.

Coraz większa ekonomiczna ekspansja Chin wymusza wzrost konsumpcji gazu ziemnego. Gaz jest przez Chiny postrzegany jako alternatywa dla węgla kamiennego, pomagająca w ograniczeniu emisji CO₂. Wzrost zapotrzebowania widoczny jest również w Japonii, która z kolei po katastrofie w Fukushima, dopatruje się w gazie ziemnym alternatywy dla atomu. Wzrost popytu na gaz ziemny na rynkach azjatyckich negatywnie wpływa na sytuację w Europie. Ceny spot na LNG (czyli te nie związane długoterminowymi kontraktami) są wyższe na rynku azjatyckim niż w Europie. Oznacza to, że państwa takie jak Chiny czy Japonia są gotowe zapłacić więcej za dostawy spot LNG niż państwa europejskie, a to z kolei powoduje, że Azja staje się atrakcyjniejszym rynkiem zbytu dla eksporterów niż Europa. Naturalnie sytuacja ta przekłada się na zmniejszenie podaży surowca na rynku w Europie. Istotne znaczenie miała też mroźna zima 2020/2021 w Europie i Azji, która dodatkowo zwiększyła popyt krajów azjatyckich i obniżyła stan magazynów gazu ziemnego w Europie³⁷.

Brazylia posiada jedne z największych zasobów wody słodkiej na świecie (~12% rezerw światowych), dlatego powszechne jest pozyskiwanie prądu z hydroelektrowni. Na skutek wielkich susz jakie dotknęły Brazylię w 2021 r. znacząco obniżył się poziom wód, a korzystanie z energii wodnej było w wielu regionach kraju niemożliwe. Braki pokrywano z siłow-

³⁶ International Energy Agency, *Covid-19 impact on electricity*, Statistic report, January 2021, <https://www.iea.org/reports/covid-19-impact-on-electricity> (12.02.2022).

³⁷ KE: *wysokie ceny w Azji i niskie zapasy głównymi przyczynami drożenia gazu*, CIRE.pl, 21.07.2021, <https://www.cire.pl/artykuly/serwis-informacyjny-cire-24/187292-ke-wysokie-ceny-w-azji-i-niskie-zapasy-glownymi-przyczynami-drozenia-gazu> (5.02.2022).

ni zasilanych gazem ziemnym, dlatego też w 2021 r. wzrosło zapotrzebowanie na surowiec w Ameryce Południowej. Eksperci wskazują, że silne susze spowodowane są wylesianiem, ociepleniem klimatu i wadliwym zarządzaniem w sektorze leśnym, co daje podstawę do twierdzenia, że ta sytuacja nie jest tylko okresową trudnością³⁸.

Wielka Brytania jest światowym liderem w produkcji energii z morskich farm wiatrowych. Braki w generacji energii elektrycznej z farm na Morzu Północnym są uzupełniane siłami elektrowni gazowych³⁹. Wielka Brytania jest ósmym największym dostawcą gazu ziemnego do UE, a zwiększona konsumpcja krajowa wpływa na zmniejszenie dostępności surowca przeznaczonego na eksport do UE⁴⁰.

29 sierpnia 2021 r. Huragan Ida, sklasyfikowany jako drugi najbardziej niszczycielski huragan w historii, uderzył w Luizjanę wstrzymując pracę firm wydobywczych i wiertniczych w Zatoce Meksykańskiej. Ponad 95% zakładów produkujących ropę naftową i gaz ziemny przerwało pracę. Wydarzenie to miało wpływ na ograniczenie podaży obu surowców na rynku globalnym⁴¹. Zatoka Meksykańska jest od lat znanym zagłębiem naftowym, którego zasoby szacuje się na ok. 2 mld ton⁴².

Decyzja o wstrzymaniu przesyłu gazu ziemnego przez algierski gazociąg GME zbiegła się z globalnym kryzysem energetycznym i wpłynęła na obniżenie podaży surowca w Europie. Poza państwami UE, największe koszty działań Algierii poniesie Maroko, które będzie borykać się z problemem przerw w dostawach. Szanse na szybkie rozwiązanie sporu o Saharę Zachodnią są niewielkie, dlatego Maroko prawdopodobnie będzie dążyć do wynajęcia pływającego terminalu LNG (FSRU), zapewniając sobie dostęp do dostaw LNG⁴³. Z perspektywy UE południowy szlak dostaw gazu ziemnego, w tym surowiec algierski był zawsze rozpatrywany jako alternatywa dla Gazpromu. Wstrzymanie dostaw gazociągiem

---

³⁸ *Susza w Brazylii spowodowała kryzys energetyczny. Ceny prądu pójdą w górę*, WNP.pl Energetyka, <https://www.wnp.pl/energetyka/susza-w-brazylia-spowodowala-kryzys-energetyczny-ceny-pradu-pojda-w-gore,490639.html> (5.02.2022); *Najpoważniejsza susza od 90 lat. Brazylija mierzy się z ogromnym kryzysem wodnym*, TVN METEO, 25.11.2021, <https://tvn24.pl/tvnmeteo/swiat/brazylia-najgorsza-susza-od-prawie-wieku-kraj-mierzy-sie-z-prawdziwym-kryzysem-wodnym-5502541> (5.02.2021).

³⁹ WindEnergy, *RenewableUK*, <https://www.renewableuk.com/page/WindEnergy> (5.02.2022).

⁴⁰ *EU Energy in Figures, Statistical Pocketbook 2021...*, *op. cit.*, s.26.

⁴¹ *Producenci ropy uderzeni huraganem Ida. Wydobyć stanęło*, „Energetyka”, 30.08.2021, <https://energia.rp.pl/surowce-i-paliwa/art18864781-producenci-ropy-uderzeni-przez-huragan-ida-wydobycie-stanelo> (5.02.2022).

⁴² R. Ney, *Zasoby ropy naftowej*, „Polityka Energetyczna” Tom 9, Zeszyt specjalny, 2006, https://se.minpan.krakow.pl/pelne_teksty20/k20_ney.pdf, s. 473 (5.02.2022).

⁴³ M. Zaniewicz, *Algieria...*, *op. cit.*

GME oraz planowane przed 2022 r. uruchomienie gazociągu NS2 nie wpisuje się w koncepcję dywersyfikacji kierunków dostaw gazu ziemnego do UE⁴⁴.

Podsumowanie

Nie sposób wymienić wszystkich czynników, które miały i będą mieć wpływ na kondycję europejskiego rynku gazu ziemnego. Zestawienie danych przedstawionych w artykule daje obraz tego jak cena gazu ziemnego w Europie jest podatna na wahania w różnych regionach świata, ze szczególnym uwzględnieniem działań Rosji – dominującego dostawcy surowca. UE od lat dąży do zapewniania bezpieczeństwa energetycznego, w tym gazowego w Europie, które wiąże się z nieprzerwanym dostępem do źródeł energii po przystępnych cenach⁴⁵. Nieprecyzyjne określenie „przystępne ceny” jest trudne do zmierzenia, niemniej jednak fakt, że ceny gazu ziemnego pod koniec 2021 r. były pięciokrotnie wyższe niż na początku roku, dalej solidne podstawy do twierdzenia, że cena ta nie jest przystępna ani akceptowalna z perspektywy państw, przedsiębiorców i gospodarstw domowych. Tym bardziej niepokojący był fakt, że pozycja Gazpromu na rynku UE miała się wzmocnić poprzez oddanie do użytku gazociągu NS2 – jak wiemy tak się nie stało, ale wybuch wojny na Ukrainie, poza tragicznymi skutkami dla społeczeństwa, gospodarki, całego państwa ukraińskiego, przyniósł też nowe wyzwania i problemy energetyczne dla UE.

Przed 2022 r. dostawy surowca rosyjskiego na rynek UE wynosiły 40% całości importowanego gazu ziemnego, a koncepcja unii energetycznej jasno określała, że kierunki i źródła dostaw surowca do UE powinny być dywersyfikowane. Jeśli chodzi o sezon zimowy 2021/2022 i kondycję rynku europejskiego to chwilowe zwiększenie przesyłu gazu korytarzem ukraińskim, w pierwszych dniach lutego 2022 r., wpłynęło na spadek ceny surowca z poziomu 100-90 euro/MWh w styczniu do 80-75 euro/MWh w I poł. lutego⁴⁶. Dlatego też uruchomienie połączenia NS2 wcale nie było konieczne do poprawy podaży surowca w Europie, ponieważ na przełomie 2021 i 2022 r. istniały połączenia lądowe, którymi Gazprom był w stanie dostarczać potrzebny wolumen do państw UE. Jednak nie o kwestie technicznych zdolności wtedy chodziło a o kwestie polityczne i zdolność wywierania nacisku na partnerów europejskich przez Rosję. Patrząc na ostatnie dwie dekady wzajemnych relacji

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ International Energy Agency, *Energy Security*, <https://www.iea.org/areas-of-work/ensuring-energy-security> (12.02.2022).

⁴⁶ Dutch TTF Natural Gas..., *op. cit.*; D. Malinowski, *Gazprom w końcu pompuje więcej gazu przez Ukrainę. Może także ruszyć Jamal*, WNP.PL, <https://www.wnp.pl/gazownictwo/gazprom-w-koncu-pompuje-wiecej-gazu-przez-ukraine-moze-takze-ruszyc-jamal,534667.html> (12.02.2022).

między Rosją a Ukrainą jesteśmy świadkami ciągłych konfliktów politycznych, które odbijają się na bezpieczeństwie energetycznym Europy. Choć mija 16 lat od konfliktu gazowego, który zapoczątkował budowę strategii bezpieczeństwa energetycznego UE, to jako wspólnota w dalszym ciągu nie zdajemy egzaminu z zabezpieczenia interesów wszystkich regionów UE i jej najbliższych sąsiadów.

Postawiona diagnoza i proponowane działania w strategii bezpieczeństwa energetycznego UE, odpowiadają na współczesne wyzwania, ale często po prostu nie są realizowane, co potwierdza utrzymująca się dominująca pozycja Gazpromu na rynku europejskim i utrzymujące się przez wiele lat tak silne poparcie dla uruchomienia drugiej nitki gazociągu Nord Stream. Oczywiście UE podejmowała przed 2022 r. działania na rzecz dywersyfikacji kierunków dostaw gazu ziemnego. Jako przykład można chociażby przywołać dwa projekty realizowane w Polsce i współfinansowane ze środków UE, tj. gazociąg Baltic Pipe, który otworzy nowy szlak dostaw surowca z kierunku północnego (do 10 mld m³/rocznie) oraz rozbudowę Terminalu LNG w Świnoujściu (zwiększenie zdolności z 5 do 7,5 mld m³ gazu rocznie). Nowa infrastruktura powinna wpłynąć na poprawę podaży surowca na rynku wewnętrznym oraz w państwach sąsiednich. Perspektywa uruchomienia Baltic Pipe to sezon zimowy 2022/2023, natomiast zakończenie rozbudowy terminalu LNG w Świnoujściu jest zaplanowane na koniec 2023 r.

Niezależnie od wypracowanych rozwiązań i podejmowanych działań na rzecz bezpieczeństwa gazowego cena surowca w UE rośnie, a bezpieczeństwo energetyczne i terytorialne Ukrainy było realnie zagrożone jeszcze przed lutym 2022 r. Pytanie czy z doświadczeń pandemii COVID-19, wahań na europejskim rynku gazowym z końca 2021 r. oraz przede wszystkim z powodu zrealizowania się czarnego scenariusza o agresji rosyjskiej na Ukrainę, UE wyciągnie wnioski. Wnioski, które dadzą nowy impuls do wzmacniania wspólnych działań w obszarze bezpieczeństwa energetycznego, czy wręcz przeciwnie sytuacja ta wpłynie na większe podziały wśród państw UE, również te w relacjach z Ukrainą i Rosją. Znalazienie odpowiedzi na te i inne pytania o ew. zmianę kierunku strategii bezpieczeństwa energetycznego UE wymaga obserwacji wydarzeń na arenie międzynarodowej w 2022 r., szczególnie w kontekście trwającej wojny na Ukrainie.

Streszczenie:

Artykuł dotyczy wahań cenowych na hurtowym rynku gazu ziemnego w Europie, które rozpoczęły się w II poł. 2021 r. Autorka analizuje czynniki, które wpłynęły na taki obrót sytuacji i szuka odpowiedzi na pytanie czy strategia bezpieczeństwa energetycznego UE odpowiada na współczesne wyzwania związane z bezpieczeństwem dostaw gazu ziemnego. Jednym z najistotniejszych powodów wahań cenowych, do których doszło przed wybuchem wojny na Ukrainie, były działania Rosji, które koncentrowały się na realizacji strategii kleszczy energetycznych względem państw Europy Wschodniej, w tym Ukrainy i podtrzymywaniu dominującej roli dostawcy gazu ziemnego na rynku europejskim. Duży wpływ na podziały wewnątrz UE oraz relacje z Ukraina i Rosja miała rozbudowa gazociągu Nord Stream o druga nitkę, której uruchomienie nie doszło do skutku w związku z agresją rosyjską na Ukrainę w lutym 2022 r. Przyczyną wahań cenowych na rynku europejskim w II poł. 2021 r. były także inne czynniki społeczno-ekonomiczne, w tym pandemia COVID-19, katastrofy naturalne w Ameryce Południowej i Północnej, czy też wzrost popytu na gaz ziemny w Azji.

Słowa kluczowe:

Unia Europejska, Rosja, Ukraina, gaz ziemny, ceny, kryzys, strategia bezpieczeństwa energetycznego UE, unia energetyczna, COVID-19

Key words:

European Union, Russia, Ukraine, natural gas, prices, crisis, European Energy Security Strategy, Energy union, COVID-19

Bibliografia:

1. Bieliszczuk B., Groźba sankcji CAATSA wobec Nord Stream 2, PISM, NR 52/2020, 17 LIPCA 2020, <https://pism.pl/upload/images/artykuly/95775c79-5d33-4f1c-8e82-3-f564d8fcea0//1594992838809.pdf> (5.02.2022).
2. Bieliszczuk B., Starania Gazpromu o ukończenie Nord Stream 2 i utrzymanie nad nim kontroli, PISM, Nr 105 (2037), 14 maja 2020, [https://pism.pl/publikacje/Starania_Gazpromu_o_ukonczenie_Nord_Stream_2_i_utrzymanie_nad_nim_kontroli_\(5.02.2022\)](https://pism.pl/publikacje/Starania_Gazpromu_o_ukonczenie_Nord_Stream_2_i_utrzymanie_nad_nim_kontroli_(5.02.2022)).
3. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council on the short term resilience of the European gas system Preparedness for a possible disruption of supplies from the East during the fall and winter of 2014/2015, COM(2014) 654 final, Brussels, 16.10.2014 r.
4. Countering America's Adversaries Through Sanctions Act, Congress.Gov, <https://www.congress.gov/bill/115th-congress/house-bill/3364> (5.02.2022).

5. Decyzja Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/684 z dnia 5 kwietnia 2017 r. ustanawiająca mechanizm wymiany informacji w odniesieniu do umów międzyrządowych i instrumentów niewiążących w dziedzinie energii między państwami członkowskimi a państwami trzecimi i uchylająca decyzję nr 994/2012/UE, Dz.U.U-E.L.2017.99.1.
6. Dutch TTF Natural Gas Calendar Month Futures, <https://pl.tradingview.com/symbols/NYMEX-TTF1%21/> (12.02.2022).
7. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/692 z dnia 17 kwietnia 2019 r. zmieniająca dyrektywę 2009/73/WE dotyczącą wspólnych zasad rynku wewnętrznego gazu ziemne PE/58/2019/REV/1, Dz. U. L 117, 3.5.2019.
8. EU Energy in Figures, Statistical Pocketbook 2021, European Commission, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2021, 2020, 2019, 2018, 2017.
9. Formuszewicz R., Łoskot-Strachota A., współ. Matuszak S., Porozumienie Niemiec i USA w sprawie Nord Streamu 2, ANALIZY 2021-07-22, OSW, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2021-07-22/porozumienie-niemiec-i-usa-w-sprawie-nord-streamu-2> (5.02.2022).
10. Formuszewicz R., Kardaś S., Łoskot-Strachota A., Spór wokół Nord Streamu 2: stanowiska i perspektywy, OSW, 2021-03-10, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2021-03-10/spor-wokol-nord-streamu-2-stanowiska-i-perspektywy> (5.02.2022).
11. Grzeszczak A., Gazociąg jamalski. Pusta rura, martwa umowa, Polityka, 4.02.2022, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/rynek/2153348,1,gazociag-jamalski-pustarura-martwa-umowa.read> (5.02.2022).
12. International Energy Agency, Covid-19 impact on electricity, Statistic report, January 2021, <https://www.iea.org/reports/covid-19-impact-on-electricity> (12.02.2022).
13. International Energy Agency, Energy Security, <https://www.iea.org/areas-of-work/ensuring-energy-security> (12.02.2022).
14. Joint Statement of the United States and Germany on Support for Ukraine, European Energy Security, and our Climate Goals <https://www.state.gov/joint-statement-of-the-united-states-and-germany-on-support-for-ukraine-european-energy-security-and-our-climate-goals/> (5.02.2022).
15. KE: wysokie ceny w Azji i niskie zapasy głównymi przyczynami drożenia gazu, CIRE.pl, 21.07.2021, <https://www.cire.pl/artykuly/serwis-informacyjny-cire-24/187292-ke-wysokie-ceny-w-azji-i-niskie-zapasy-glownymi-przyczynami-drozenia-gazu> (5.02.2022).
16. Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego i Rady, Europejska strategia bezpieczeństwa energetycznego, Bruksela, dnia 28.5.2014 r. COM(2014) 330 final.
17. Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów - Strategia UE w zakresie ogrzewania i chłodzenia, COM(2016) 51 final, Bruksela, dnia 16.2.2016 r.
18. Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów w sprawie strategii UE dotyczącej skro-

- plonego gazu ziemnego i magazynowania gazu, COM(2016) 178 final, Bruksela, dnia 19.4.2016 r.
19. Korytarz Północ-Południe, GAZ-SYSTEM S.A, <http://www.gaz-system.pl/nasze-inwestycje/integracja-z-europejski-systemem/korytarz-polnoc-poludnie> (07.01.2022).
  20. Kułaga A., „Bezpieczeństwo gazowe Polski w kontekście polityki bezpieczeństwa energetycznego Unii Europejskiej”, Rozprawa doktorska, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2018.
  21. Łoskot-Strachota A., Kardaś S., Szymański P., Matuszak S., Duńska zgoda na budowę Nord Stream 2, ANALIZY 2019.10.31, OSW, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2019-10-31/dunska-zgoda-na-budowe-nord-stream-2> (23.01.2022).
  22. Malinowski D., Gazprom w końcu pompuje więcej gazu przez Ukrainę. Może także ruszyć Jamał, WNP.PL, <https://www.wnp.pl/gazownictwo/gazprom-w-koncu-pompuje-wiecej-gazu-przez-ukraine-moze-takze-ruszy-jamal,534667.html> (12.02.2022).
  23. Matuszak S., Kadraś S., Arbitraż w Sztokholmie: strategiczny sukces Ukrainy, doraźne korzyści Gazpromu, 28.12.2017, Ośrodek Studiów Wschodnich, za: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2017-12-28/arbitraz-w-sztokholmie-strategiczny-sukces-ukrainy-dorazne-korzysci> (22.01.2022).
  24. Najpoważniejsza susza od 90 lat. Brazylia mierzy się z ogromnym kryzysem wodnym, TVN METEO, 25.11.2021, <https://tvn24.pl/tvnmeteo/swiat/brazylia-najgorsza-susza-od-prawie-wieku-kraj-mierzy-sie-z-prawdziwym-kryzysem-wodnym-5502541> (5.02.2021).
  25. Ney R., Zasoby ropy naftowej, „Polityka Energetyczna” Tom 9, Zeszyt specjalny, 2006, https://se.min-pan.krakow.pl/pelne_teksty20/k20_ney.pdf, s. 473 (5.02.2022).
  26. Niemcy wstrzymali certyfikację Nord Stream 2, Rosjanie odsunęli, Rzeczpospolita Energianews, 16.11.2021, <https://energia.rp.pl/gaz/art19106971-niemcy-wstrzymali-certyfikacje-nord-stream-2-rosjanie-odsuneci> (23.01.2022).
  27. Niemiecki urząd zgadza się z PGNiG: NS2 AG nie może być operatorem systemu przesyłowego, 16.11.2021, PGNiG, <https://pgnig.pl/aktualnosci/-/news-list/id/niemiecki-urząd-zgadza-sie-z-pgnig-ns2-ag-nie-moze-byc-operatorem-systemu-przesylowego/newsGroupId/10184?changeYear=2021&currentPage=2> (23.01.2021).
  28. Nord Stream 2: Kto straci, a kto zyska na jego powstrzymaniu, „Filary Biznesu”, 25.12.2021, źródło: „Deutsche Welle”, <https://filarybiznesu.pl/nord-stream-2-kto-straci-kto-zyska-na-jego-powstrzymaniu/a13149> (5.02.2022).
  29. Ostra reakcja Rosji na werdykt arbitrażowy w sprawie Gazprom–Naftohaz, Biuletyn Gazowy, Ośrodek Studiów Wschodnich, nr 5(38), 8.03.2018.
  30. PGNiG: ważny krok w ramach procedury certyfikacyjnej Nord Stream 2, 21.10.2021 PGNiG, <https://pgnig.pl/aktualnosci/-/news-list/id/pgnig-wazny-krok-w-ramach-procedury-certyfikacyjnej-nord-stream-2/newsGroupId/10184>.
  31. Producenci ropy uderzeni huraganem Ida. Wydobyć stanęło, „Energetyka”, 30.08.2021, <https://energia.rp.pl/surowce-i-paliwa/art18864781-producenci-ropy-uderzeni-przez-huragan-ida-wydobyce-stanelo> (5.02.2022).

32. Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/1938 z dnia 25 października 2017 r. dotyczące środków zapewniających bezpieczeństwo dostaw gazu ziemnego i uchylające rozporządzenie (UE) nr 994/2010 (Tekst mający znaczenie dla EOG), Dz. U. UE 280, 28.10.2017.
33. Sikora A. P., Grudzień | Miesięczne podsumowanie w produkcji energii elektrycznej w Polsce w obszarze źródeł gazowych, Instytut Studiów Energetycznych, CIRE.pl, 10.01.2022, <https://www.cire.pl/artykuly/rynek-gazu-bilans-miesiaca/grudzien--miesiecznie-podsumowanie-w-produkcji-energii-elektrycznej-w-polsce-w-obszarze-zrodel-gazowych-> (5.02.2022).
34. Shareholder&Financial Investors, Nord Stream 2, <https://www.nord-stream2.com/company/shareholder-and-financial-investors/> (23.01.2022).
35. WindEnergy, RenewableUK, <https://www.renewableuk.com/page/WindEnergy> (5.02.2022).
36. Zaniewicz M., Algieria wstrzymuje eksport gazu do Europy przez Maroko, NR 82/2021, 4 Listopada 2021, PISM, <https://www.pism.pl/publikacje/algieria-wstrzymuje-eksport-gazu-do-europy-przez-maroko> (7.01.2022).
37. Zwycięstwo Naftohazu nad Gazpromem: orzeczenie Trybunału Arbitrażowego w sprawie kontraktu tranzytowego, Biuletyn Gazowy, Ośrodek Studiów Wschodnich, nr 5(38), 8.03.2018.

Małe historie, wielka polityka. Obraz Hołodomoru w komiksowym reportażu Igorta *Dzienniki ukraińskie*

Kiedy w latach trzydziestych dwudziestego wieku młody dziennikarz Gareth Jones informował świat o klęsce głodu na Ukrainie, ten odwrócił oczy od tragedii narodu ukraińskiego. Prawda, z wielu względów niewygodna, padła ofiarą bieżących politycznych potrzeb i uprzedzeń. Poparty szeroką dokumentacją obraz stalinowskiego terroru głodu pozostał przemilczany, a dziennikarz został uprowadzony i zamordowany¹. Wiele lat później próbę zrozumienia natury Wielkiego Głodu oraz jego wpływu na współczesną Ukrainę podjął włoski artysta komiksowy posługujący się pseudonimem Igart. Jego graficzny reportaż oparty na wspomnieniach osób, które doświadczyły głodu lat 1932-1933, pozwala spojrzeć na te wydarzenia z pewnej perspektywy, zarazem uświadamiając wpływ wypartych w oficjalnym dyskursie wspomnień.

Wielki Głód lat 1932-1933 odgrywa istotną rolę w historii a także w polityce pamięci współczesnej Ukrainy, stając się jednym z mitów fundacyjnych². Dyskusje o jego przyczynach, przebiegu, liczbie ofiar oraz długotrwałych konsekwencjach zajmują historyków i przedstawicieli nauk społecznych. Z perspektywy historycznych opracowań, wydarzenie to jawi się jako hekatomba, która musiała odcisnąć ślad w pamięci ukraińskiego narodu. Warto jednak spojrzeć na wydarzenia lat 1932-1933 z perspektywy historii konkretnych osób, przykładając abstrakcyjne rozważania historyków do indywidualnych przeżyć. Małe historie mogą bowiem odsłonić nowe konteksty, dzięki którym ocena przeszłości i jej konsekwencji może stać się bardziej skonkretyzowana.

Celem niniejszego tekstu jest analiza i interpretacja komiksowego reportażu *Dzienniki ukraińskie. Wspomnienia z czasów ZSRR* Igorta, w którym autor przyjrzał się wspo-

¹ Zob.: M. Wlekle, *Gareth Jones. Człowiek, który wiedział za dużo*, Kraków 2019. Osobie Garetha Jonesa poświęcony jest też film *Obywatel Jones* (reż. A. Holland, 2019).

² T. Stryjak, *Głód w latach 1932-1933 w historiografii ukraińskiej i w konstrukcji nowoczesnego mitu fundacyjnego Ukrainy*, „Civitas. Studia z Filozofii Polityki” 2014, t. 16, s. 13-54.

mnieniom ocalałych z Wielkiego Głodu. Ich opowieści wpisał w szerszy kontekst sytuacji społeczno-politycznej totalitarnego państwa starającego się skonsolidować swoją władzę i potęgę. Komiks Igorta pozwala czytelnikom na wyobrażenie terroru, który spowodował masowy głód na Ukrainie, poprzez prześledzenie losu pojedynczych ofiar oraz przyjrzenie się mechanizmom prowadzącym do tej katastrofy. Podejście takie umożliwi sprawdzenie, czy i w jaki sposób małe, indywidualne historie wpisują się w wielkie schematy procesów historycznych.

Komiks, jak każde medium kultury popularnej, jest tekstem zanurzonym w sferze polityki. Perspektywa badawcza brytyjskiej szkoły studiów kulturowych zakłada, że kultura popularna jest przestrzenią negocjowania znaczeń, ustalania relacji pomiędzy społeczną dominacją³ a podległością. Spojrzenie na historię oczami świadków, poprzez reportaż komiksowy, pozwala na krytyczną ocenę procesów historycznych i pamięci o nich niezależnie od dominujących politycznych interesów. Ukazanie obrazu Hołodomoru w *Dziennikach ukraińskich* Igorta wymaga przede wszystkim przyjrzenia się gatunkowi jakim jest dziennikarstwo komiksowe, a także samemu tekstowi, który zostanie poddany analizie. Ponadto obraz Wielkiego Głodu przedstawiony w reportażu Igorta zostanie skonfrontowany z jego historycznymi przedstawieniami.

Dziennikarstwo komiksowe

„Komiksowy reportaż, dokument i rysunkowe biografie – jak zauważył kilka lat temu w magazynie «Polityka» Sebastian Frąckiewicz – stały się w ostatnich latach niezwykle popularne we Francji i USA. Teraz fala obrazkowej literatury faktu dotarła do Polski w postaci świetnych albumów”⁴. Wspomniany artykuł inspirowany był przede wszystkim pojawieniem się na polskim komiksowym rynku właśnie *Dzienników ukraińskich* Igorta, jednak autor postarał się w swoim tekście skrótkowo przedstawić sam gatunek graficznej literatury faktu. Rozwija się on bowiem się dynamicznie, pozwalając w języku komiksowego medium wyrazić najważniejsze problemy społeczne, polityczne czy ekologiczne współczesnego świata.

³ Zob.: K. Stasiuk, *Pomiędzy komunikacją a kulturą. O studiach kulturowych*, w: *Oblicza komunikacji I. Perspektywy badań nad tekstem, dyskursem i komunikacją*, red. I. Kamińska-Szmaj, T. Piekota, M. Zaśko-Zielińska, Kraków 2006, s. 147-163.

⁴ S. Frąckiewicz, *Fala komiksowej literatury faktu*, *Polityka*, 13.11.2012, <https://www.polityka.pl/tygodnik-polityka/kultura/1532485,1,fala-komiksowej-literatury-faktu.read>, dostęp: 23.03.2022.

Dziennikarstwo komiksowe (*comics journalism*, czy *journalistic comics*)⁵ można zdefiniować jako „hybrydowy gatunek dziennikarski, którego narzędziem narracyjnym jest komiks. Przedmiotem dziennikarstwa komiksowego są prawdziwe wydarzenia”⁶. Z kolei Kent Worcester wskazuje, że współcześnie dziennikarstwo komiksowe „odnosi się do zróżnicowanego wachlarza tematów od ilustrowanego reportażu wojennego i pogłębionych wywiadów po konferencje polityczne, protesty i zgromadzenia kontrkulturowe takie jak Burning Man. Dziennikarstwo komiksowe ma z definicji charakter informacyjny, niefikcyjny i, oby, wnikliwy, ale nie musi zajmować się bieżącymi wydarzeniami; rekonstrukcje przeszłych wydarzeń, szczególnie takie, które upominają się o nowe lub wcześniej nie wystarczająco prezentowane szczegóły, również mogą być uważane za dziennikarstwo komiksowe”⁷. Worcester zwraca także uwagę na to, że współczesny komiks faktu ma długą tradycję sięgającą dziwiwnastowiecznych karykatur politycznych⁸. Z kolei Frąckiewicz zauważa, że rysownicy od zawsze obecni byli w miejscach istotnych wydarzeń społecznych i politycznych, czy też na linii frontu w roli reporterów wojennych⁹.

Współczesne dziennikarstwo komiksowe podejmuje ważne społecznie tematy, a z drugiej strony staje się formą intymnych opowieści o ludzkich losach. Kent Worcester wskazuje na istotny wpływ „nowego dziennikarstwa” (*new journalism*) na dziennikarstwo komiksowe. Jego przedstawiciele, wśród których można wymienić między innymi Normana Mailera czy Huntera S. Thompsona, odwoływali się do literackich technik a zarazem głosili konieczność zbliżenia się do badanego podmiotu w jak największym stopniu¹⁰. Ich śladami podążali dziennikarze komiksowi, co w dużej mierze wynika ze specyfiki samego medium. W przypadku graficznej odmiany dziennikarstwa mamy bowiem do czynienia z rysunkowym przetworzeniem rzeczywistości, które może, ale nie musi, nabierać metaforycznego charakteru. Ponadto, w przypadku dziennikarstwa komiksowego autor opowieści staje się jednocześnie jej bohaterem, uczestnikiem, a nie tylko obiektywnym obserwatorem wydarzeń. Tego rodzaju narracje można spotkać w komiksach Joe’ego Sacco czy Guya Delisle’a.

⁵ W tekście będę je także zamiennie nazywał dziennikarstwem obrazkowym (*graphic journalism*). Oba terminy opisują bowiem identyczne zjawisko.

⁶ M. Sęk, *Nowe dziennikarstwo – comics journalism*, w: *Systemy medialne w dobie cyfryzacji. Kierunki i skala przemian*, red. Z. Oniszczyk, Katowice 2015, s. 141.

⁷ K. Worcester, *Journalistic Comics*, w: *The Routledge Companion to Comics*, eds. F. Bramlett, R. T. Cook, A. Meskin, Abington, New York 2017, s. 141.

⁸ *Ibidem*, s. 138-139.

⁹ S. Frąckiewicz, *Fala komiksowej literatury faktu*.

¹⁰ K. Worcester, *Journalistic Comics*, s. 140.

Pierwszy ze wspomnianych wyżej autorów uznawany bywa za twórcę współczesnego dziennikarstwa komiksowego. Jego komiksowe reportaże dotyczące konfliktu izraelsko-palestyńskiego (*Palestyna*, 2014 czy *Strefa Gazy. Przypisy*, 2017), a także bałkańskiego (*Strefa bezpieczeństwa Goražde*, 2013)¹¹ stanowią klasykę gatunku. Ważnym aspektem komiksowego dziennikarstwa, na który zwraca uwagę Sacco, jest potrzeba niezależności twórców. Jak wskazuje Matylda Sęk, nie jest to bowiem praca z codziennymi wiadomościami. Autorzy „podążają za historią, za tym, co jest poruszające, co wydaje się im istotne”¹². Prace nad tekstem trwają długo, podobnie jak leżące u ich podstaw badania.

Reportaże graficzne nie są jedynym rodzajem komiksowego dziennikarstwa. Równie często pojawiają się w jego ramach biografie postaci historycznych lub teksty bazujące na doświadczeniach z życia autora. Dla autorów stają się też formą zrozumienia własnego dziedzictwa, które wpływa na ich sposób postrzegania współczesnej rzeczywistości, czego przykładem może być choćby arcydzieło gatunku, *Maus* Arta Spiegelmana. Reportaż Igorta *Dzienniki ukraińskie*, będący przedmiotem rozważań w niniejszym tekście, łączy w sobie wiele wspomnianych wcześniej zabiegów stosowanych przez komiksowych reportażyistów, balansując pomiędzy obiektywizmem a subtelnością intymnego portretu wkraczającego w nurt symbolicznego realizmu¹³.

Dzienniki ukraińskie

Dzienniki ukraińskie. Wspomnienia z czasów ZRRR Igorta¹⁴ to pierwszy tom dyptyku poświęconego próbie zrozumienia współczesnej Rosji oraz krajów dawnego Związku Radzieckiego. Autor zbiera w nim swoje obserwacje, a przede wszystkim relacje dotyczące przeszłości Ukrainy i jej uwikłania w historię ZSRR. Z kolei zamykające dyptyk *Dzienniki rosyjskie. Zapomniana wojna na Kaukazie* skupiają się na współczesnej Rosji i prowadzonej przez nią wojnie w Czeczeni¹⁵. Punktem wyjścia do tej opowieści jest morderstwo

¹¹ W nawiasach podano daty polskich wydań wymienionych komiksów.

¹² M. Sęk, *Nowe dziennikarstwo – comics journalism*, s. 145.

¹³ Zob.: P. K. Nayar, *From Documentary Realism to Figurative Realism: Igor's «The Ukrainian and Russian Notebooks» and the Holodomor*, „CounterText” 2018, Vol. 4, No. 3, s. 362-381.

¹⁴ Igort (scen. i rys.), *Dzienniki ukraińskie. Wspomnienia z czasów ZSRR*, tłum. M. Sowa, Warszawa 2012.

¹⁵ Igort (scen. i rys.), *Dzienniki rosyjskie. Zapomniana wojna na Kaukazie*, tłum. M. Sowa, Warszawa 2013. Anglojęzyczne wydanie dyptyku ukazało się w jednym tomie jako *The Ukrainian and Russian Notebooks: Life and Death Under Soviet Rule*. Niezależnie od wydania dzieło włoskiego artysty spotkało się z pozytywnym przyjęciem, między innymi zob.: M. Kamiński, *Wielkie historie małych ludzi*, Onet. Kultura, 24.10.2012, <https://kultura.onet.pl/wiadomosci/wielkie-historie-malych-ludzi/rwqkxbx0>, dostęp: 24.03.2022; O. Goncharova, «*The Ukrainian and Russian Notebooks: Life and Death Under Soviet Rule*»: *An Exquisitely Drawn History of Suffering*, Pittsburgh Post-Gazette, 19.06.2016, <https://www.post-gazette.com/ae/>

dziennikarki Anny Politkowskiej, która ukazywała w swoich tekstach dla „Nowoj Gaziety” niewygodną dla władz Federacji Rosyjskiej prawdę o konflikcie w Czeczeni i naruszeniach praw człowieka przez agresorów.

Igort to pseudonim włoskiego artysty i twórcy komiksowego Igora Tuveriego. Urodzony w 1958 w Cagliari, swoją komiksową karierę rozpoczął w Bolonii w latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku. Tworzył komiksy dla takich magazynów komiksowych i czasopism, jak „Linus”, „Alter”, „Frigidaire”, „Metal Hurlant”, „L’echo des Savanes”, „Vanity”, „The Face”¹⁶. Do jego najsłynniejszych prac komiksowych należą między innymi *5 to liczna doskonała*, *Baobab* czy *Japanese Notebooks: A Journey to the Empire of Signs*. Dwa ostatnie wydawnictwa są wyrazem zafascynowania kulturą japońską. Igort jest także właścicielem wydawnictwa komiksowego Coconino Press.

Dzienniki ukraińskie oraz *Dzienniki rosyjskie* są wyrazem fascynacji autora kulturą rosyjską, którą rozbudzili w nim przodkowie. Jego ojciec był kompozytorem, z kolei prababka zaznajomiła go z klasyką rosyjskiej poezji¹⁷. Pierwotnie Igort chciał stworzyć komiks poświęcony Czechowowi. „Kiedy zaczynałem – wspomina – wcale nie chciałem robić reportażu. Planowałem odwiedzić Rosję i Ukrainę, by zrobić komiks o Czechowie. Pomysł był taki, by objechać kraje postsowieckie i odwiedzić domy, w których żył ten pisarz. Zacząłem od Ukrainy, ale będąc tam wyczułem smutny, czuły nastój, jaki unosi się nad tym krajem. Nie potrafiłem go dokładnie opisać, ale nie dawał mi spokoju”¹⁸. Z owego niepokoju wyrósł pomysł na komiks, który miałby uchwycić duszę współczesnej Ukrainy, być próbą zrozumienia tego, co tak zafascynowało autora. Wydawca przystał na zmianę planów, a Igort zamieszkał na Ukrainie na dwa lata, aby móc poczuć to, co mieszkańcy miejsca, które stało się przedmiotem jego komiksowego reportażu.

Doświadczając codzienności, mógł lepiej zrozumieć ducha miejsca i czasów. „Chcąc opowiadać historie – opowiadał podczas wywiadu, – nie możesz mieszkać w hotelu. (...)

---

books/2016/06/19/The-Ukrainian-and-Russian-Notebooks-Life-and-Death-Under-Soviet-Rule-An-exquisitely-drawn-history-of-suffering/stories/201606190052, dostęp: 23.03.2022; K. Luck, *Book Review: The Ukrainian and Russian Notebooks: Life and Death Under Soviet Rule*, Real Change, 1.03.2017, <https://www.realchangenews.org/news/2017/03/01/book-review-ukrainian-and-russian-notebooks-life-and-death-under-soviet-rule>, dostęp: 23.03.2022.

¹⁶ *Biography*, Igort, <http://igort.com/biography.html>, 21.03.2022.

¹⁷ S. Frąckiewicz, *Fala komiksowej literatury faktu.*; T. Marciniak, *Ukraińskie zeszyty. Wielki Głód we włoskim komiksie*, „Naukowyj Szczoricznik «Istorija Relihij w Ukraini»”. Instytut Relihijeznawstwa–Filija Lwivskoho Muzeju Istorii” 2012, Vol. 22, No. 1, s. 796.

¹⁸ Igort (w rozmowie z TP), *«Historię tworzą zwykli ludzie» - wywiad z Igotem*, Teleshov (Wirtualna Polska), 23.05.2012, <https://teleshov.wp.pl/historie-tworza-zwykli-ludzie-wywiad-z-igortem-6021930216223873a>, dostęp: 13.03.2022.

Jeżeli chcesz zobaczyć prawdziwe życie musisz iść na ulicę. Musisz żyć tak, jak ludzie, o których piszesz. Musisz jeść to samo co oni. Gotować tak jak oni. Robić z nimi zakupy. Musisz wiedzieć, jak to jest, gdy odcinają ci gaz i zamarzasz, bo na zewnątrz jest -19C¹⁹. Taka metoda pracy pozwoliła mu także przezwyciężyć potencjalny opór rozmówców przed opowiedzeniem swoich historii komuś obcemu. Rozmowy rejestrowane przez Igorta to intymne wycieczki w przeszłość, która definiuje terażniejszość. Porównując pracę dokumentalisty filmowego ze swoim podejściem, wskazał właśnie na zaburzenie intymności, które jest efektem obecności ekipy filmowej²⁰. Rozmawiając a potem przenosząc efekty tej rozmowy na komiksowe plansze, mógł uchwycić to, co w danych historiach esencjonalne.

Tym, co interesowało Igorta najbardziej, były ludzkie historie. W wielkich historycznych narracjach indywidualne głosy często giną, zwłaszcza tych, którzy najwięcej wycierpieli. W przypadku *Dzienników ukraińskich* i *Dzienników rosyjskich* miało być inaczej. „Moim celem było opowiedzieć o ofiarach – wspominał w wywiadzie Igart. – Miały [one – W.L.] oddać głos ludziom, którzy zazwyczaj są prawa do głosu pozbawieni. (...) Historii nie tworzą bohaterowie i wielkie postacie. Historię tworzą zwykli, mali ludzie. Chciałem więc pokazać wydarzenia z ich perspektywy, można powiedzieć: «z perspektywy ulicy»²¹. Nie oznaczało, to oczywiście braku nawiązania do historycznych zdarzeń czy dokumentów. Ich przywołanie pozwoliło Igartowi naszkicować kontekst, ukazać scenierię rozgrywającego się dramatu. Ponadto, konfrontacja bezdusznych dokumentów z żywymi relacjami świadków, pozwoliła włoskiemu rysownikowi ukazać w pełni dramat Hołodomoru.

Hołodomor

Wiek Głód z lat 1932-1933 stanowi jedno z najbardziej tragicznych, a zarazem formatywnych wydarzeń we współczesnej historii Ukrainy. Przez wiele lat świadomość tego doświadczenia była represjonowana przez władze Związku Radzieckiego, które starały się ukryć fakty przed własnymi obywatelami oraz międzynarodową opinią publiczną. Propaganda sukcesu nowego modelu społeczno-gospodarczego przyćmiła rozgrywającą się w centrum i na wschodzie dzisiejszej Ukrainy tragedię. Relacje, które ujawniały fakt występowania głodu w Ukrainie oraz jego skalę, były dezawuowane, czego przykładem wspomniany we wstępie do niniejszego artykułu przypadek walijskiego dziennikarza Garetha Jonesa.

¹⁹ Igart (w rozmowie z TP), «Historię tworzą zwykli ludzie» - wywiad z Igartem.

²⁰ S. Frąckiewicz, *Fala komiksowej literatury faktu*.

²¹ Igart (w rozmowie z TP), «Historię tworzą zwykli ludzie» - wywiad z Igartem.

Wielki Głód, nazywany Hołodomorem²², był, używając określenia Sebastiana Brejnaka „orężem dyskryminacji i politycznego ucisku”²³. Stwierdzenie to autor sformułował w odniesieniu do polityki głodu, która zakłada wykorzystanie głodu jako jednego z narzędzi władzy, do realizacji celów politycznych lub ideologicznych²⁴. W tym kontekście można przyjąć założenie o planowym wywołaniu klęski, dla celów określonych przez rządzących. Z historycznej²⁵ perspektywy stanowi to istotny punkt w dyskusji dotyczącej natury Hołodomoru.

Spór o kwalifikację Wielkiego Głodu jako zbrodni ludobójstwa jest ważnym elementem historycznej dyskusji. Zagadnienie to słało się elementem politycznego dyskursu w Ukrainie w dwudziestym pierwszym wieku. Hołodomor stał się jednym z tematów polityki historycznej prezydenta Wiktoria Juszczenki (2005-2010), który postawił sobie za cel upamiętnienie ofiar głodu oraz zbudowanie wokół niego narracji jednoczącej ukraiński naród²⁶. Postulat uznania Wielkiego Głodu za zbrodnię ludobójstwa na narodzie ukraińskim, związany jest z uznaniem Hołodomoru za terror celowo wymierzony w przedstawicieli konkretnego narodu. Przeciwnicy uznania Wielkiego Głodu za zbrodnię ludobójstwa wskazują na fałg głodu w ZSRR w latach 1932-1933 wykraczającą poza samą Ukrainę i będącą efektem polityki prowadzonej w skali całego państwa, a nie tylko jednej z republik²⁷.

Sam Wielki Głód był efektem zbiegu kilku czynników. Po pierwsze, odpowiadała zań polityka kolektywizacji rolnictwa, która postępowała od 1929, jednak od 1931 roku zdecydowanie przyspieszono jej realizację. Po drugie, ze wspomnianym powyżej procesem powiązane było rozkułaczanie „bogatyeh” chłopów połączone z masowym terrorem i deportacjami. Po trzecie, na działania czysto polityczne nałożyły się niekorzystne warunki

²² Termin ten wywodzi się z języka ukraińskiego i stanowi połączenie słów: *hołod* i *mor*, co można przetłumaczyć jako śmierć przez zglodzenie.

²³ S. Brejnak, *Narracje głodu czy narracje o głodzie?*, „Przestrzenie Teorii” 2020, nr 33, s. 288.

²⁴ *Ibidem*, s. 284.

²⁵ Nie jest celem niniejszego fragmentu szczegółowe relacjonowanie historii oraz kontekstu społeczno-politycznego Wielkiego Głodu na Ukrainie w latach 1932-1933. Więcej na ten temat, zob.: A. Applebaum, *Czerwony Głód*, przeł. B. Gadomska, W. Gadomska, Warszawa 2018 czy S. Kulczycki, *Hołodomor: Wielki Głód na Ukrainie w latach 1932-1933 jako ludobójstwo. Problem świadomości*, przeł. B. Salej, Wrocław 2008. Praca tego ostatniego jest szeroko omawiana w przez Tomasza Stryjaka, zob. T. Stryjak, *Głód w latach 1932-1933 w historiografii ukraińskiej i w konstrukcji nowoczesnego mitu fundacyjnego Ukrainy*, s. 26-33.

²⁶ Zob.: A. Wylegała, *Podzielona czy zróżnicowana? Jeszcze raz o pamięci społecznej na Ukrainie (z tożsamością w tle)*, „Kultura i społeczeństwo” 2015, nr 2, s. 102 oraz T. Stryjak, *Głód w latach 1932-1933 w historiografii ukraińskiej i w konstrukcji nowoczesnego mitu fundacyjnego Ukrainy*, s. 40-44.

²⁷ Szerzej na ten temat, zob.: A. Applebaum, *Czerwony Głód*, s. 398-408 czy P. Eberhardt, *Klęski głodu na Ukrainie w pierwszej połowie XX wieku na podstawie literatury ukraińskiej*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2005, t. XL, s. 274-276.

klimatyczne, które ograniczyły efektywność zbiorów. W związku z tym rolnicy nie byli w stanie dostarczać wymaganych od nich kontyngentów zbóż, a ich oczekiwana ilość nie została przez władze centralne obniżona. Spowodowało to w Związku Radzieckim głód, który ze szczególną siłą dotknął Ukrainę. Ponadto, zamknięcie granic republiki uniemożliwiło ucieczkę z Ukrainy.

Jednym z przedmiotów historycznych debat jest także liczba ofiar Hołodomoru. W zależności od analizowanych danych demograficznych oraz dostępnych dokumentów źródłowych szacowana ich liczba mieści się w przedziale od 3 do 6,5 miliona²⁸. Oznacza to, że prawie każda ukraińska rodzina straciła kogoś podczas Hołodomoru, co z kolei sprawia, że pamięć o głodzie przetrwała, nawet jeśli opowieści o nim nie mogły pojawiać się w przestrzeni publicznej. To z kolei ma wpływ na ukraińską tożsamość, której elementem jest właśnie pamięć o tym wydarzeniu. Jak zauważa Anna Wylęgała, Hołodomor jest „jedynym wydarzeniem historycznym, co do którego oceny Ukraińcy zasadniczo się zgadzają i którego pamięć nie niesie potencjału konfliktowego, a wprost przeciwnie – ma moc jednoczącą ponad podziałami politycznymi”²⁹. Jest to tym łatwiejsze, zauważa autorka, że sprawcy tej zbrodni mieszczą się poza wspólnotą narodową³⁰, są wobec niej ciałem obcym. Jednak na pamięć o tym zjawisku, wpływają także indywidualne losy naznaczone czasem radzieckiego zniewolenia, co jest przedmiotem rozważań w dalszej części tekstu.

Hołodomor w *Dziennikach ukraińskich*

Zebrane w *Dziennikach ukraińskich* reportaże Igorta dotyczą przede wszystkim przeszłości, jednak tym, co także interesuje tego artystę, jest wpływ historii na współczesne społeczeństwo ukraińskie. Na początku czytelnikowi zostaje pokazana współczesna Ukraina, w której zamieszkuje przybysz z zachodniego świata³¹. Dostrzega on w niej rozdarcie pomiędzy komunistyczną przeszłością, przez niektórych idealizowaną, a aspiracjami młodszego pokolenia. Chaotyczny proces transformacji stanowi z jednej strony obietnicę lepszej przyszłości, z drugiej w jego naturę wpisane są niejasne powiązania pomiędzy światem polityki a zor-

²⁸ Liczne szacunki szczegółowo omawia Piotr Eberhardt, *Kłęski głodu na Ukrainie w pierwszej połowie XX wieku na podstawie literatury ukraińskiej*, s. 276-278.

²⁹ A. Wylęgała, *Podzielona czy zróżnicowana? Jeszcze raz o pamięci społecznej na Ukrainie (z tożsamością w tle)*, s. 102.

³⁰ *Ibidem*, s. 104.

³¹ Fragment temu poświęcony nosi tytuł *Sprawozdanie z prawie dwuletniej podróży*, Igort (scen. i rys.), *Dzienniki ukraińskie*. Polskie wydanie reportażu komiksowego Igorta nie zawiera paginacji, stąd w przypisach będę wskazywał źródła cytatów przywołując tytuły poszczególnych fragmentów *Dzienników ukraińskich*.

ganizowaną przestępczością³². „Czas krwi». Oto jak tutaj nazywa się okres przejściowy. Upada jeden rząd? Zapobiegawczo usuwa się niewygodne osoby, które mogłyby mieć zbyt duże wpływy w nowym układzie politycznym³³. Czas przemian, to także okres rodzenia się fortun oraz ubóstwa znacznej części społeczeństwa, przeniesionej na szare przedmieścia, skąd musi docierać do pracy³⁴. Igort odkrywa relikty myślenia wywodzące się z czasów Związku Radzieckiego. Dostrzega także niechęć do opowiadania o sobie, innych i świecie, która swe źródła ma zapewne w doświadczeniu terroru totalitarnego państwa. Jednak, jak zauważa pod koniec *Sprawozdania z prawie dwuletniej podróży* „wystarczy trochę zdrapać, aby odkryć pod warstwą radzieckiej powściągliwości chęć bycia wysłuchanym³⁵.

Historie bezpośrednio poświęcone Hołodomorowi w *Dziennikach ukraińskich* to: *Historia Serafimy Andriejewnej*, *Kulacy*, *Mordercza litania bolszewicka*, *Zgodnie...*, *Historia Marii Iwanownej*. Pozostałe z zebranych w tomie relacji dotyczą tematu Wielkiego Głodu pośrednio, wskazując na jego znaczenie, ale także jego podskórne oddziaływanie zwłaszcza na losy ukraińskich chłopów, jak na przykład *Historia Nikołaja Wasiliewicza*. Historie prezentujące perspektywę indywidualną Igort przeplata fragmentami opartymi na historycznych dokumentach pokazujących kontekst zebranych przez niego opowieści. Pozwala to przyjrzeć się Hołodomorowi zarówno w makroskali procesu historycznego, jak i mikroskali osobistych przeżyć.

Tym, co łączy bohaterów reportażu komiksowego Igorta, jest bieda. Wszyscy oni pochodzą z ukraińskiej wsi, z rodzin, które żyły z uprawy roli oraz hodowli zwierząt, przy czym ich gospodarstwa były małe, podobnie liczba posiadanych zwierząt hodowlanych. Tematyka materialnego statusu rodzin dotkniętych Wielkim Głodem pojawia się po raz pierwszy w *Historii Serafimy Andriejewnej*. „Mieszkaliśmy na obrzeżu wsi – relacjonowała Serafima Andriejewna. – Nasz dom, podobnie jak wszystkie domy z tej wioski, był drewniany, izolowany gliną i nawozem końskim, mały i przytulny, malowany wapnem. Bogate rodziny ozdabiały ściany domów motywami kwiatowymi. Biedaków było widać od razu. Nie mieli żadnych ozdób, a w środku tylko stare meble, liche przedmioty...³⁶ Relacji bohaterki towarzyszą obrazy skromnego, białego domku przysypanego śniegiem. Brak ozdób wskazuje na miejsce rodziny Serafimy w społecznej hierarchii.

³² Przykładem tego jest opowieść o zabójstwie prokuratora regionalnego Wiktora Szuby. Został postrzelony na strzelnicy, na którą zresztą autor *Dzienników ukraińskich* został zaproszony

³³ Igort (scen. i rys.), *Dzienniki ukraińskie, Sprawozdanie z prawie dwuletniej podróży*.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Igort (scen. i rys.), *Dzienniki ukraińskie, Historia Serafimy Andriejewnej*.

Z kolei w opowieści zatytułowanej *Historia Marii Iwanownej* rodzina głównej bohaterki pochodzi z odrobinę lepiej sytuowanej rodziny. „Dzięki pracy mamy nie byliśmy nędzni, ale na szczęście nie byliśmy bogaci. Mieliśmy kawałek ziemi na uprawę grządek. I krowę, która nas wszystkich żywiła. Ta krowa, Grunia, ocaliła nam życie”³⁷. Matka Marii Iwanownej była księgową w kolchozie, co zapewniało jej rodzinie stabilne dochody. Co ważniejsze, posiadanie zaledwie jednego zwierzęcia hodowlanego sprawiało, że rodzina nie mogła zostać uznana za kułaków.

Kułacy, czyli posiadacze ziemi, niechętni przystąpieniu do kolektywizacji podlegali nasilającym się represjom ze strony władz. W opartej na dokumentach i źródłach historycznych opowieści *Kułacy*, która w *Dziennikach ukraińskich* zamieszczona została po *Historii Serafimy Andriejewnej* pokazano przyczyny Hołodomoru z perspektywy procesu społeczno-politycznego. *Kułacy* poruszają problem wymuszenia wielkiego przeobrażenia społecznego za cenę krzywdy jednostki, która musiała dostosować się do oczekiwanej przez władzę wizji równości. „Kułak był «posiadaczem». Ale gdy ktoś miał zaledwie dwie krowy, już był traktowany w ten sposób”³⁸. Gdyby rodzina Marii Iwanownej posiadała drugą krowę, spotkałby ich los, który stał się udziałem ich sąsiadów, którzy zostali wygnani z własnego gospodarstwa³⁹.

W *Kułakach* Igort wskazuje, że poza ekonomicznymi przyczynami, które legły u podstaw Wielkiego Głodu, takimi jak rozkułaczanie oraz nadmierny eksport zboża mający sfinansować ambitny plan industrializacji ZSRR, o losie Ukrainy przesądziły obawy związane z jej tendencjami niepodległościowymi. Sposobem na zdławienie tych aspiracji była działalność policji politycznej oraz niszczenie ducha i kultury ukraińskiej. Igort w *Kułakach* pokazuje także twarze tych, którzy odpowiedzialni byli za śmierć milionów mieszkańców Ukrainy: Józefa Stalina, Łazarza Kaganowicza (sekretarz Komunistycznej Partii Bolszewików Ukrainy), Wiaczesława Mienżyńskiego (szef policji politycznej OGPU w ZSRR) i Wsiewołoda Balickiego (kierujący OGPU na Ukrainie). Obiektywistyczny w swojej narracji fragment *Dzienników ukraińskich* pokazuje bezduszny kontekst politycznych działań, które wpłyną na losy Serafimy Andriejewnej czy Marii Iwanownej.

Opowieść *Morderca litania bolszewicka*, podobnie jak *Kułacy* przywołuje fragmenty dokumentów ilustrujących przebieg deportacji, a także raporty dotyczące ofiar głodu w różnych regionach Ukrainy. Bezduszny ton raportów zestawiony jest przez autora z czarno-białymi ilustracjami potęgującymi grozę oficjalnych relacji. Z kolei w trzeciej z dokumental-

³⁷ Igort (scen. i rys.), *Dzienniki ukraińskie, Historia Marii Iwanownej*.

³⁸ Igort (scen. i rys.), *Dzienniki ukraińskie, Kułacy*.

³⁹ Igort (scen. i rys.), *Dzienniki ukraińskie, Historia Marii Iwanownej*.

nych opowieści zatytułowanej *Zgodnie...* Igort sugestywnie ukazuje efekty, jakie przyniosła stalinowska polityka, która doprowadziła do śmierci milionów ludzi. Fragment ten stanowi logiczną kontynuację *Morderczej litanii bolszewickiej*. Autor ukazuje w niej statystyczny wymiar tragedii, prezentując liczby deportowanych i zmarłych, a także wskazuje na propagandę, która wpływała na skuteczną realizację obranego przez ZSRR kursu. Igort przytacza w tym kontekście historię Pawlika Morozowa, który po „wydaniu swoich bliskich będących kułakami, został zabity przez własnych rodziców”⁴⁰.

Zamieszczone w *Dziennikach ukraińskich* opowieści pozwalają poznać sposoby przetrwania. Zapamiętane sposoby radzenia sobie z niedożywieniem i permanentnym uczuciem głodu zajmują istotne miejsce we wspomnieniach Serafimy Andriejewnej i Marii Iwanownej. Członkowie rodziny tej pierwszej pracowali na służbie u „bogatyń rodzin”. Wynagrodzenie otrzymywały w zbożu. „Jadaliśmy – jak wspomina – gotowane na wodzie kłosy”⁴¹. Serafima opowiada także o wypiekach, które przyrządzano z dostępnych pokarmów. „Chleb był robiony z siana – opowiadała. – Przygotowywaliśmy pączki, smażone na patelni, bez oleju. Kto miał wtedy olej? W zimie pasza służyła również do robienia klusek, gdyż miała najwięcej smaku”⁴². Wszystkie produkty rolne znajdowały zastosowanie.

Obok korzystania z roślin uprawnych poszukiwano także pokarmu roślinnego i zwierzęcego poza obszarem gospodarstw rolnych. Nocami rodzina Serafimy, jej ojciec i starsze rodzeństwo, polowała na zwierzęta. Często ich wyprawy nie przynosiły żadnych efektów. Jak wspomina bohaterka relacji „jadaliśmy nawet źmije. Byle tylko coś”⁴³. Innym sposobem na przetrwanie było także poszukiwanie korzonków, które potrafiły zagłuszyć głód. „W tym okresie – wspomina Serafima – ci, którzy mogli sobie na to pozwolić kupowali na czarnym rynku kawałek końskiej skóry. Suszyli ją, potem kroili na cienkie paski. A następnie dawali dzieciom. Żucie takiego paska nigdy nie miało końca. To wcale nie zaspokajało głodu, ale przynajmniej godzinami zajmowało buzię”⁴⁴.

Z kolei rodzina Marii Iwanownej korzystała z dobrodziejstwa jakim było posiadanie krowy. Handel mlekiem pozwalał pozyskać środki na zakup pożywienia. „Codziennie –

⁴⁰ Igort (scen. i rys.), *Dzienniki ukraińskie, Zgodnie...* Historia Pawlika ma wiele odcieni, jednak i bezpośrednio nie wiąże się z Ukrainą, natomiast stanowi symbol radzieckiej walki z kułakami, zob. R. Kuśnierz, *Nie tylko Pawlik Morozow*, „Mówią Wieki” 2005, nr 9, s. 26-30. Szerzej o propagandzie ZSRR w kontekście głodu na Ukrainie, zob.: R. Kuśnierz, *Propaganda radziecka w okresie Wielkiego Głodu na Ukrainie (1932-1933)*, „Dzieje Najnowsze” 2004, t. 36, nr 4, s. 29-46.

⁴¹ Igort (scen. i rys.), *Dzienniki ukraińskie, Historia Serafimy Andriejewnej*.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*.

wspomina Maria Iwanowna – sprzedawałyśmy 5-7 litrów. W tym okresie bochenek chleba kosztował 100 rubli. Czasami nawet dodawali do niego trocin. Niemniej jednak po sprzedaży mleka, co tydzień mogłyśmy kupić kawałek chleba⁴⁵. Z niesprzedanego mleka matka Marii Iwanownej wytwarzała substytut sera. Z kolei „z rozmiążdżonej kukurydzy robiliśmy naleśniki albo owsiankę. Nie umieraliśmy z głodu⁴⁶.

Obcowanie ze śmiercią stało się elementem codziennego doświadczenia mieszkańców Ukrainy. Główną przyczyną zgonów był głód bądź choroby, do których on prowadził. W *Morderczej litanii bolszewickiej* Igort przytacza liczne notatki kierowane do lokalnych władz ukazujące skalę problemu. Ponadto, śmiertelne żniwo zbierały także metody radzenia sobie z głodem. Ludzie spożywali wszystko, co potrafili, niezależnie od sanitarnego stanu pokarmów. Z przytoczonej przez Igorta notatki z rejonu welykołepetyjskiego możemy dowiedzieć się, że „z powodu zupełnego braku chleba ludzie używają różnych substytutów. Zarejestrowaliśmy 354 przypadki zatrucia (na skutek spożycia rozmaitych zielsk). U dzieci zgon następował w ciągu 24 godzin. U dorosłych w ciągu 3-5 dni. Odnotowaliśmy również spożycie mięsa pochodzącego z padlin takich jak konie, psy, koty⁴⁷. Mięso zwierząt domowych było także przedmiotem transakcji handlowych.

Obecność zmarłych w wyniku głodu zapadła w pamięć Marii Iwanownej. Symptodem śmierci było pojawienie się smrodu rozkładających się zwłok. „Pierwszy raz – wspominała Maria – to wydarzyło się jesienią. Bawiąc się z Jefrozyną, nagle znalazłam się przed pewnym domem. Drzwi były otwarte. Ze środka wydobywał się straszny smród. Wstrzymałam oddech. Doszły mnie ciche szmery i jęki. Stary Rubanow leżał wycieńczony na podłodze. Konał. Wokół niego trupy ze spuchniętymi brzuchami. To był mój chrzest ze śmiercią. Widziałam przejeżdżające przez miasto wozy. Pełne nagich trupów. Ktoś jeszcze żył. Próbował się uwolnić, ale był zbyt słaby⁴⁸. Kadry towarzyszące tym wspomnieniom przypominają swoją estetyką oniryczne opowieści grozy, w których realność miesza się z tym, co wyobrażone.

Dochodziło także do aktów nekrofagii i kanibalizmu. Spożywano mięso pochodzące z ciał zmarłych lub mordowano ludzi w tym celu. Plaga kanibalizmu nie była przy tym, co warto podkreślić, nieznaną władzom lub przez nie ukrywana. Jej świadectwa można odnaleźć w licznych wspomnieniach i dokumentach⁴⁹. W *Dziennikach ukraińskich* Igort

⁴⁵ Igort (scen. i rys.), *Dzienniki ukraińskie, Historia Marii Iwanownej*. Litr mleka kosztował cztery ruble.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ Igort (scen. i rys.), *Dzienniki ukraińskie, Mordercza litania bolszewicka*.

⁴⁸ Igort (scen. i rys.), *Dzienniki ukraińskie, Historia Marii Iwanownej*.

⁴⁹ A. Applebaum, *Czerwony Głód*, s. 299-304.

przytacza notatkę datowaną na 12 marca 1933 roku. „Ostatnio dostrzeżliśmy wzrost przypadków nekrofagii i kanibalizmu. Każdego dnia otrzymujemy dziesięć a może nawet więcej takich donosów. Możemy stwierdzić, że kanibalizm przeszedł do porządku dziennego. Mamy przypadki recydywistów podejrzanych o kanibalizm, którzy zabijają dzieci, znajomych albo pieszych na ulicy”⁵⁰. Sporządzający notatki dostrzegali, że ludność gotowa była przystać na tego rodzaju zachowania, gdyż stanowiły one jedną z niewielu szans na przetrwanie. Gotowość do przełamania tego kulturowego tabu mogła także być efektem zmian fizjologicznych wywołanych przez głód.

Wieś, w której mieszkała Serafima Andriejewna została zdziesiątkowana podczas wielkiego głodu. Bohaterka wspomina, że zmarłym nie wyprawiano pogrzebów. Po prostu znikali. „Kiedy to się zdarzało – relacjonowała Serafima, – każdy już wiedział, o co chodzi. Nie było pogrzebu, niczego takiego. Dom był zamknięty, a potem można było dostrzec dym z komina. To był smutny świat, gdzie czyjaś śmierć żywiła kogoś innego”⁵¹. Tym słowom bohaterki towarzyszą dwa kadry. Na pierwszym widzimy dach wiejskiej chałupy i komin, z którego wydobywa się czarny dym. W drugim Igort ukazuje kłęby dymu, a w nim kształt ludzkiej czaszki. Rysunki Igorta podkreślają smutek, a zarazem pogodzenie się z rzeczywistością, wyczuwalne w słowach Serafimy. Czarny dym był oznaką występowania jednego z najbardziej przerażających dla współczesnego człowieka aspektu historii Hołodomoru.

Oprócz spożywania ciał zmarłych ofiar głodu, dochodziło też do morderstw, których ofiary były zjadane. Babcia Serafimy przestrzegała ją, aby ona i jej siostry nie odchodziły same zbyt daleko. „Porywają dzieci – ostrzegała, – nawet dorosłych... I zabijają”⁵². Obok kadru, na którym babcia przestrzega małą Serafimę Igort zamieścił obraz człowieka porywającego dziecko. Napis w ramce narracyjnej głosi: „Rozprzestrzenił się kanibalizm”⁵³. Pełna desperacji scena pokazuje z jednej strony skalę bezradności społeczności doprowadzonej do sytuacji granicznej, z drugiej strony wskazuje na demony, które w jednostkach może wyzwolić polityczny terror wspomagany deprywacją w zakresie podstawnych potrzeb. Opowieści o aktach kanibalizmu powodowały panikę wśród ludności, nie tylko na ukraińskiej wsi. W miastach także obawiano się porwań dzieci dokonywanych przez osoby głodujące, co sprawiało, że rodzice woleli nie spuszczać ich z oka⁵⁴.

⁵⁰ Igort (scen. i rys.), *Dzienniki ukraińskie, Mordercza litania bolszewicka*.

⁵¹ Igort (scen. i rys.), *Dzienniki ukraińskie, Historia Serafimy Andriejewnej*.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ A. Applebaum, *Czerwony Głód*, s. 301.

Terror wywołany głodem, obawa o los najbliższych, a także wszechobecna śmierć wywarły wpływ na osoby, którym udało się przetrwać. Ich wspomnienie dotyczące okresu głodu jest jednoznaczne. „Pamiętam jakby to było wczoraj – zaznacza Serafima Andrejewna. – 1932 był najpotworniejszym rokiem w moim życiu”⁵⁵. Jej opowieść kończy kadr, na którym widać obłok, a w nim stojącą eteryczną sylwetkę człowieka. Zdaje się ona symbolizować tych, którzy bezpowrotnie zniknęli w wyniku Hołodomoru, a których duchy nawiedzają pamięć ocalałych.

Doświadczenie Hołodomoru połączone z dziedzictwem totalitarnej władzy w ZSRR wpłynęło także na późniejsze losy bohaterów. Niezwykła jest pod tym względem *Historia Nikołaja Wasiliewicza*, w której Wielki Głód stanowi niewypowiedziane tło, jednak doświadczenie to wraz z okupacją oraz prozą radzieckiego życia sprawiają, że bohater jest w stanie przetrwać największe trudności w swoim życiu. Niezależnie od kłopotów rodzinnych, a przede wszystkim zdrowotnych potrafił dzięki sile woli przetrwać kolejne małe i wielkie katastrofy. Opowieści wszystkich bohaterów pokazują także, jak bardzo doświadczenie głodu ukształtowało życia ich rodziny, które mniej lub bardziej świadomie żyły w cieniu Hołodomoru⁵⁶.

Wspomniałem wcześniej, że prowadzona przez Igorta narracja ukazuje losy jednostki wobec bezosobowych mechanizmów politycznych. Dostrzec to można w także w środkach estetycznych, które twórca komiksów zastosował. Kiedy Igort relacjonuje historie swoich rozmówców, wykorzystuje paletę przytłumionych kolorów. Z kolei fragmenty oparte na dokumentach bądź źródłach historycznych, z wyjątkiem pojedynczych akcentów kolorystycznych, przedstawione są w czerni i bieli. Kontrast ten wzmaga poczucie, że przeżycia bohaterów ukazują głębszą perspektywę wydarzeń, pozwalają wnikać w emocje i strach, których nie są w stanie oddać suche dokumenty. Tym, co łączy obie warstwy w sferze graficznej, jest sposób prezentacji ofiar głodu czy osób głodujących przywodzący skojarzenia z wizerunkami żywych trupów. Wspierane są one przez obrazy sugerujące ulotność przeszłości, której bezpośredni świadkowie odchodzą, jak wspomniany obraz kończący wspomnienia Serafimy Andriejewnej⁵⁷.

„Z całości zaprezentowanych w komiksie relacji – jak zauważa Sebastian Jakub Konefał – wyłania się wizja kraju srogo doświadczonego przez historię i zagubionego w swym

⁵⁵ Igort (scen. i rys.), *Dzienniki ukraińskie, Historia Serafimy Andriejewnej*.

⁵⁶ O wpływie Hołodomoru na kolejne pokolenia, zob.: B. Bezo, S. Maggi, *Living in «Survival Mode»: Intergenerational Transmission of Trauma from the Holodomor Genocide of 1932–1933 in Ukraine*, „Social Science & Medicine” 2015, Vol. 134, s. 87-94.

⁵⁷ Album ten dedykowany jest Serafimie Andriejewnej, która zmarła w 2009 roku.

postkolonialnym dziedzictwie⁵⁸. Tragiczne wspomnienia i pamięć o nich stanowią z jednej strony spoiwo tożsamości współczesnej Ukrainy, jednak równie istotny jest indywidualny charakter doświadczonych traum. *Dzienniki ukraińskie* Igorta oddają głos zapomnianym jednostkom, których los zazwyczaj niknie w politycznym i historycznym dyskursie. Przywracają pamięć o doświadczeniach tych, których życie kształtowało się pod bezpośrednim wpływem Hołodomoru. Jak zauważa Misha Gessen „w rysunkach Igorta odległe wspomnienia z dzieciństwa wyglądają tak jak w ludzkim umyśle: są surowe, pozbawione szczegółów, ze strzępami dialogów tu i tam”⁵⁹. Jednak pomimo swojej eteryczności, stanowią dla ocalałych fragment ich osobistego dziedzictwa.

Gareth Jones i opowiadana przez niego prawda o Wielkim Głodzie zostały w latach trzydziestych zakrzyczone, a teksty poświęcone tragedii milionów Ukraińców przestały być publikowane⁶⁰. W wywiadzie udzielonym Wirtualnej Polsce Igort wspominał o tym, że jego plany związane z publikacją komiksu o Hołodomorze spotkały się krytyczną reakcją. „Kiedy byłem na Ukrainie – wspomina Igort, – zaczęły do mnie przychodzić listy od moich przyjaciół z Włoch. Głównie tych o lewicowych poglądach. Pisali mi oni bym nie opowiadał tej historii. «Czemu?» – pytałem. «Bo jesteśmy z lewicy» – odpowiadali. To olbrzymia hipokryzja. Ludzie uważają, że skoro Stalin przyczynił się do pokonania Hitlera, to nie powinniśmy mówić o jego zbrodniach”⁶¹. O historii, zdaniem włoskiego twórcy, należy pisać kompleksowo, bez uprzedzeń. A szczególnie ważne, co pokazują *Dzienniki ukraińskie*, jest oddanie głosu jednostkom, których unikalne doświadczenie, ginie w suchym opisie wielkiej historii politycznej.

Streszczenie:

Wielki Głód lat 1932-1933 odgrywa ważną rolę w historii a także w polityce pamięci współczesnej Ukrainy, stając się jednym z mitów fundacyjnych. Pamięć o tym wydarzeniu kształtuje tożsamość współczesnych Ukraińców. Celem niniejszego artykułu jest przyjrzenie się Hołodomorowi ukazanemu w komiksowym reportażu *Dzienniki ukraińskie*. Wspomnienia z czasów ZSRR włoskiego artysty Igorta. Autor ukazał intymność indywidualnych losów ocalałych z Wielkiego Głodu zderzoną z bezosobowością historycznych procesów definiujących ich życie.

⁵⁸ S. J. Konefał, *Igort «Dzienniki ukraińskie»*, w: *Powieść graficzna. Leksykon*, red. S. J. Konefał, Warszawa 2016, s. 503.

⁵⁹ M. Gessen, *Drawing the Iron Curtain*, *The New York Review of Books*, 7.06.2016, <https://www.nybooks.com/daily/2016/06/07/drawing-iron-curtain-igort-russia-ukraine-notebooks/>, dostęp: 26.03.2022.

⁶⁰ Igort wspomina postać dziennikarza „New York Timesa” Waltera Duranty’ego, który zapewniał o doskonałych wynikach zbiorów na Ukrainie. Zob.: Igort (scen. i rys.), *Dzienniki ukraińskie, Zgodnie...*

⁶¹ Igort (w rozmowie z TP), *«Historię tworzą zwykli ludzie» - wywiad z Igortem*.

Słowa kluczowe:

Holodomor, Ukraina, Igort, Dzienniki ukraińskie, komiks, reportaż, terror głodu

Keywords:

Holodomor, Ukraine, Igort, Ukrainian Notebooks, comics, reportage, hunger terror

Bibliografia:

1. Applebaum Anne, Czerwony Głód, przeł. Barbara Gadomska, Wanda Gadomska, Wydawnictwo Agora, Warszawa 2018.
2. Bezo Brent, Stefania Maggi, Living in «Survival Mode»: Intergenerational Transmission of Trauma from the Holodomor Genocide of 1932–1933 in Ukraine, „Social Science & Medicine” 2015, Vol. 134, s. 87-94.
3. Břejnak Sebastian, Narracje głodu czy narracje o głodzie?, „Przestrzenie Teorii” 2020, nr 33, s. 283-302.
4. Eberhardt Piotr, Klęski głodu na Ukrainie w pierwszej połowie XX wieku na podstawie literatury ukraińskiej, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2005, t. XL, s. 269-283.
5. Frąckiewicz Sebastian, Fala komiksowej literatury faktu, Polityka, 13.11.2012, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kultura/1532485,1,fala-komiksowej-literatury-faktu.read>, dostęp: 23.03.2022.
6. Gessen Masha, Drawing the Iron Curtain, The New York Review of Books, 7.06.2016, <https://www.nybooks.com/daily/2016/06/07/drawing-iron-curtain-igort-russia-ukraine-notebooks/>, dostęp: 26.03.2022.
7. Goncharova Olena, «The Ukrainian and Russian Notebooks: Life and Death Under Soviet Rule»: An Exquisitely Drawn History of Suffering, Pittsburgh Post-Gazette, 19.06.2016, <https://www.post-gazette.com/ae/books/2016/06/19/The-Ukrainian-and-Russian-Notebooks-Life-and-Death-Under-Soviet-Rule-An-exquisitely-drawn-history-of-suffering/stories/201606190052>, dostęp: 23.03.2022.
8. Igort, <http://igort.com/>, dostęp: 21.03.2022.
9. Igort (scen. i rys.), Dzienniki rosyjskie. Zapomniana wojna na Kaukazie, tłum. Marzena Sowa, timof i cisi współnicy, Warszawa 2013.
10. Igort (scen. i rys.), Dzienniki ukraińskie. Wspomnienia z czasów ZSRR, tłum. Marzena Sowa, timof i cisi współnicy, Warszawa 2012.
11. Igort (w rozmowie z TP), «Historię tworzą zwykli ludzie» - wywiad z Igotem, Teleshows (Wirtualna Polska), 23.05.2012, <https://teleshows.wp.pl/historie-tworza-zwykli-ludzie-wywiad-z-igortem-6021930216223873a>, dostęp: 13.03.2022.

12. Kamiński Marcin, Wielkie historie małych ludzi, Onet. Kultura, 24.10.2012, <https://kultura.onet.pl/wiadomosci/wielkie-historie-malych-ludzi/rwqkx0>, dostęp: 24.03.2022.
13. Konefał Sebastian Jakub, Igort «Dzienniki ukraińskie», w: Powieść graficzna. Leksykon, red. Sebastian Jakub Konefał, timof i cisi współpracownicy, Warszawa 2016, s. 501-503.
14. Kulczycki Stanisław, Hołodomor. Wielki Głód na Ukrainie w latach 1932-1933 jako ludobójstwo. Problem świadomości, przeł. Bogusław Salej, Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, Wrocław 2008.
15. Kuśnierz Robert, Nie tylko Pawlik Morozow, „Mówią Wieki” 2005, nr 9, s. 26-30.
16. Kuśnierz Robert, Propaganda radziecka w okresie Wielkiego Głodu na Ukrainie (1932-1933), „Dzieje Najnowsze” 2004, t. 36, nr 4, s. 29-46.
17. Luck Katherine, Book Review: The Ukrainian and Russian Notebooks: Life and Death Under Soviet Rule, Real Change, 1.03.2017, <https://www.realchangenews.org/news/2017/03/01/book-review-ukrainian-and-russian-notebooks-life-and-death-under-soviet-rule>, dostęp: 23.03.2022.
18. Marciniak Tomasz, Ukraińskie zeszyty. Wielki Głód we włoskim komiksie, „Naukowy Szczoriczyk «Istorija Relihij w Ukraini». Instytut Relihijeznawstwa–Filija Lwiwskoho Muzeju Istorii” 2012, Vol. 22, No. 1, s. 794-803.
19. Nayar Pramod K., From Documentary Realism to Figurative Realism: Igort’s «The Ukrainian and Russian Notebooks» and the Holodomor, „CounterText” 2018, Vol. 4, No. 3, s. 362-381.
20. Obywatel Jones (Mr. Jones), reż. Agnieszka Holland, Boy Jones Films, Film Produkcja, Kinorob, 2019.
21. Sęk Matylda, Nowe dziennikarstwo – comics journalism, w: Systemy medialne w dobie cyfryzacji. Kierunki i skala przemian, red. Zbigniew Oniszczyk, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2015, s. 141-152.
22. Stasiuk Karina, Pomiędzy komunikacją a kulturą. O studiach kulturowych, w: Oblicza komunikacji 1. Perspektywy badań nad tekstem, dyskursem i komunikacją, red. Irena Kamińska-Szmaj, Tomasz Piekota, Monika Zaško-Zielińska, Wydawnictwo Tertium, Kraków 2006, s. 147-163.
23. Stryjak Tomasz, Głód w latach 1932-1933 w historiografii ukraińskiej i w konstrukcji nowoczesnego mitu fundacyjnego Ukrainy, „Civitas. Studia z Filozofii Polityki” 2014, t. 16, s. 13-54.
24. Wlekły Mirosław, Gareth Jones. Człowiek, który wiedział za dużo, Wydawnictwo Znak, Kraków 2019.
25. Worcester Kent, Journalistic Comics, w: The Routledge Companion to Comics, eds. Frank Bramlett, Roy T Cook, Aaron Meskin, Routledge, Abington, New York 2017, s. 137-145.

-
26. Wylęgała Anna, Podzielona czy zróżnicowana? Jeszcze raz o pamięci społecznej na Ukrainie (z tożsamością w tle), „Kultura i społeczeństwo” 2015, nr 2, s. 99-116.

The secret of Taiwan’s innovative development breakthrough comparing with the Ukraine, Belarus and Georgia

In the modern world, where high technologies are developing rapidly from year to year, a prosperous future is open only to those countries, which are setting their priority in favor of the economy innovative development. The transformation of a raw-material and industrial model of the economy into post-industrial and science-based economy means, first of all, the investments into creation of high technologies. One of the examples economic miracles in the modern history is Taiwan, a county, which in a fairly short period of time has shown an exceptional example of economic transformation, giving itself the right to be considered as a modern innovative model of economy with an impressive development potential and the ability to manage effectively the potential for innovation. Let us try to use the example of Taiwan to reveal the cause-and-effect relationship between economic growth and innovation development, comparing it with the achievements of some Eastern European countries over a certain period of time.

With the development of cyclical economic processes, we got entrenched trends as for continuous economic growth, they led to the ever-growing need to improve all parts of the economy. The term “innovation” comes from the Latin word “*inovatis*” (*in* – in, *novus* – new) and means “update, novelty, change”. In economics, the concept of “innovation” has become accustomed relatively recently¹. Innovation in the modern sense is a new idea, creative thoughts, a new imagination in the form of a device or method. Innovation is often also seen as the application of better solutions that meet new or existing market needs. This innovation is due to the emergence of more efficient products, processes, services, technologies or business models that are given to markets, governments and society. The innovation process is a set of

¹ Innovation management: textbook./ chief editor. O.P. Molchanova. [M. Abrameshin A.E., Voronina T.P., Molchanova O.P., Tikhonova E.A., Shlenov Y.V.]: Vita-Press, 2001. 448 p.

scientific and technical, technological and organizational changes that occur in the implementation of innovations². In the world practice, the state strategy is a system of political intentions with precise goals, which should: first of all, be developed through a meaningful dialogue of all public institutions and citizens of the state, and secondly, have a time frame to achieve goals within the internal resources, which exist or are being created³. In the modern world, the readiness of the state to face adequately the challenges of the international market conditions means, mainly, compliance with the innovative model of the economy include: advantages in information technologies, high production efficiency, production of capital-intensive goods with a high intellectual component. It is these factors that owe much to effective investment in the innovation-oriented economic model of the state.

One of the most fundamental global trends in recent decades is the acceleration of innovations and changes. Developing countries are increasingly involved in this evolution, as changes are caused by rapid innovations on the global level, they have led to new opportunities for developing regions. Thus, the innovation strategy is the main strategy for qualitative growth of the national economy, it determines the overall goal, model and mechanisms of development, priorities, the role of different participants in the process of its implementation, as shown in Pic. 1.

The main feature of the innovation strategy is the combination of two ways of influence, the first one is aimed at the international environment and helps to increase the country's competitiveness in the world market, and the second one is to ensure internal optimization of the national economy⁴. The existence of a viable innovation strategy gives the state a number of special opportunities:

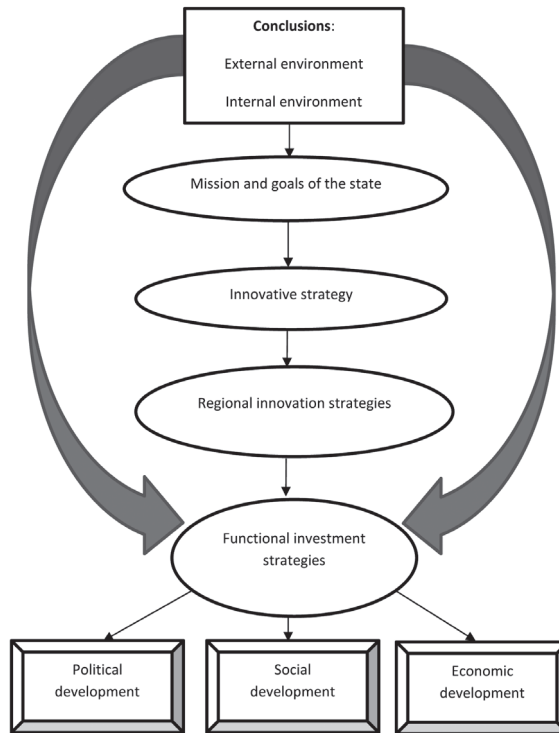
- creation of an effective innovation model of the economy;
- „second-order technology” is a key characteristic of developed countries;
- innovations embrace small businesses and core specialists;
- development of venture capital enterprises
- formation of a „technological gap” between the technologically underdeveloped countries in regard to developed countries;
- formation of „closing technologies”, the relevance of which, within a period of time is not demanded and leading to the closure of entire sectors of the economy;

---

² Zakharchenko V.I., Korsikova N.M., Merkulov M.M., Innovation management. Theory and practice in the conditions of economic transformation: textbook. Kyiv: Center for Educational Literature, 2012. 446 p.

³ Nevecherya D.I. Innovative component of economic development of “Asian tigers”: Taiwan. / KNEU. – Kyiv. 2020. – 74 p.

⁴ Fatkhutdinov P.A. Competitiveness: economics, strategy, management. M.: INFRA M, 2000. 312 p.

Pic. 1. The place and importance of the state's innovation strategy

Source: N.E. Teroshkina, *Innovative strategy: theory and practice of implementation in Ukraine*. Intellect. Innovatsii. Investitsii – 2014. – N4, 124-129 p.

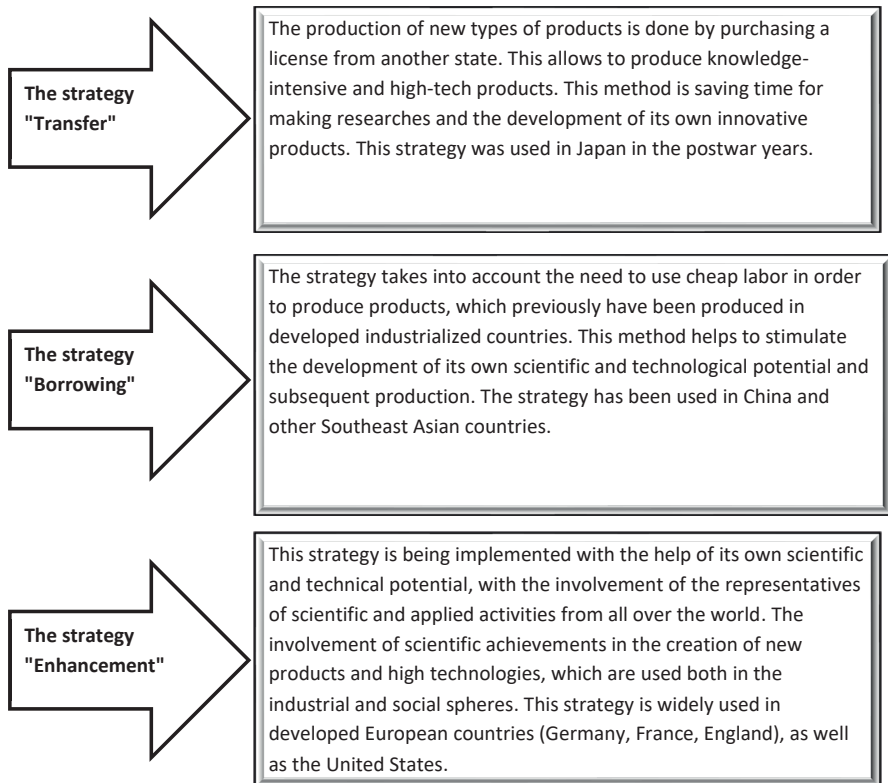
- science and modern education acquire strategic importance in the key of forming corresponding elites in politics and economy.

The choice of strategy is influenced by the achieved level of social development, financial and logistical resources of the state. From Pic. 2 we can see that there are three types of innovation strategy: “Transfer”, “Borrowing” and “Enhancement”. The common for all types of strategies is to stimulate innovation in order to achieve progress in the economy and innovative economic development⁵. Innovative economy is a type of economy based on innovation, continuous technological improvement, creation and export of high-tech goods; knowledge economy, which creates conditions to stimulate investment growth in

⁵ Nevecherya D.I. Innovative component of economic development of “Asian tigers”: Taiwan. / KNEU. – Kyiv. 2020. – 74 p.

science, technology and researches⁶. In terms of economic development over the past forty years, the Republic of China in Taiwan has no precedent in the history of the world economy. For example, over the past forty years, the average annual economic growth rate has approached 9 percent, a level which even such large economies as the United States and Japan have failed to achieve, even during periods of accelerated economic growth. Taiwan's governance policy during the first decades after 1945 followed the Japanese model of economic development as a whole.

Pic. 2. Types of innovation strategies

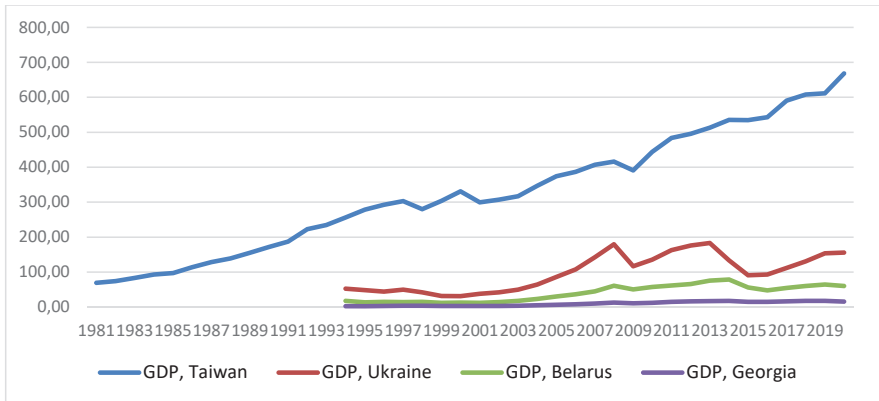
Source: *Innovative management: textbook / chief editor. acad. H.A. Oleynykova. – M.: NDIRIP-KCE. 2004. 78 p.*

⁶ *Innovative management: textbook / chief editor. acad. H.A. Oleynykova. – M.: NDIRIPKCE. 2004. 78 p.*

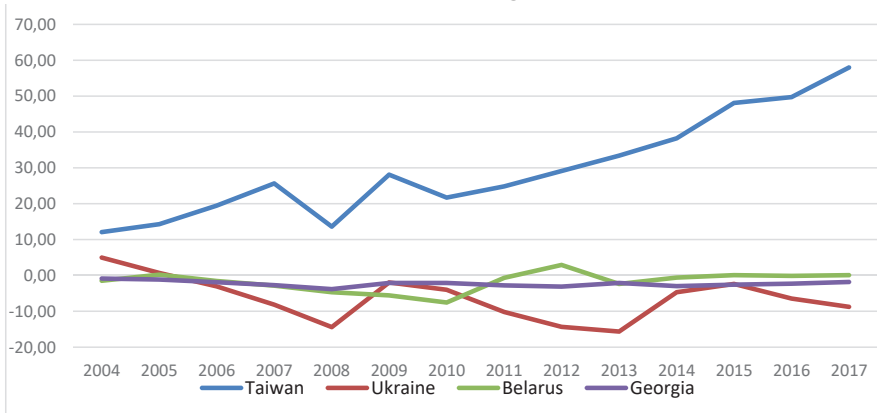
Over the past five decades, Taiwan has shown rapid and sustained economic growth (Pic 3). The gross domestic product in Taiwan in 2019 was 611 billion USA dollars. The total volume of goods and services exports increased by 3.86% in 2018 – primarily due to the growth of exports of Taiwanese information and communication technology and electronic products (Pic. 4). Taiwan's imports account for electronic equipment (27.8% of total imports), mineral fuels, including oil (15.5%) and machinery, including computers (14.8%). In terms of exports and imports, Taiwan ranks 17th place in the world⁷.

Pic.3. – Dynamics of Taiwan's nominal GDP in 1980-2019 \$ billion.

Source: <https://www.statista.com>, <https://www.statista.com>

Pic. 4. Trade Balance: Taiwan, Ukraine, Georgia, Belarus, 2004-2020, \$ billion.

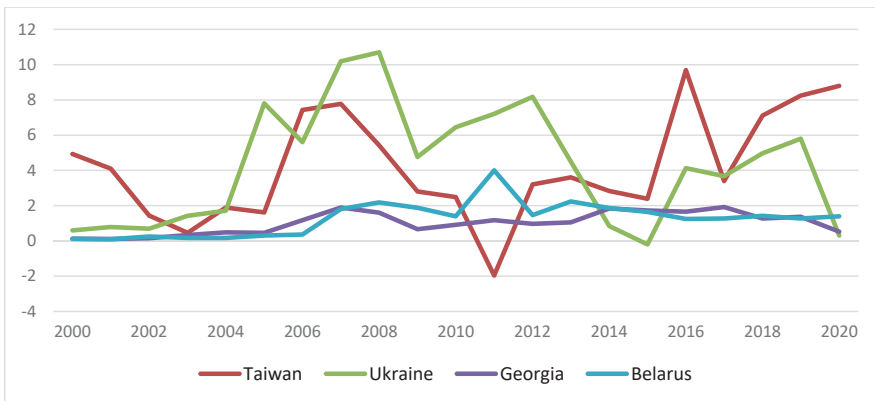

Source: <https://www.statista.com>, <http://www.worldstopexports.com/worlds-top-export-countries/>

⁷ Nevecherya D.I. Innovative component of economic development of „Asian tigers”: Taiwan. / KNEU. – Kyiv. 2020. – 74 p

An important factor in the innovative development is the indicator of direct foreign investments. As of 2018 Foreign direct investment (hereinafter referred to as FDI) in Taiwan was less than the average level in the region, since 2017 the level began to rise. Currently, Taiwan is of particular interest to foreign investors, since the state's economy puts the emphasis on the development of high-tech products. One reason for the attractiveness of Taiwan's economy is the legal framework that guarantees transparency of protecting foreign investments.

Pic. 5. – FDI inflows, Taiwan, Ukraine, Georgia, Belarus 2000-2020, \$ billion

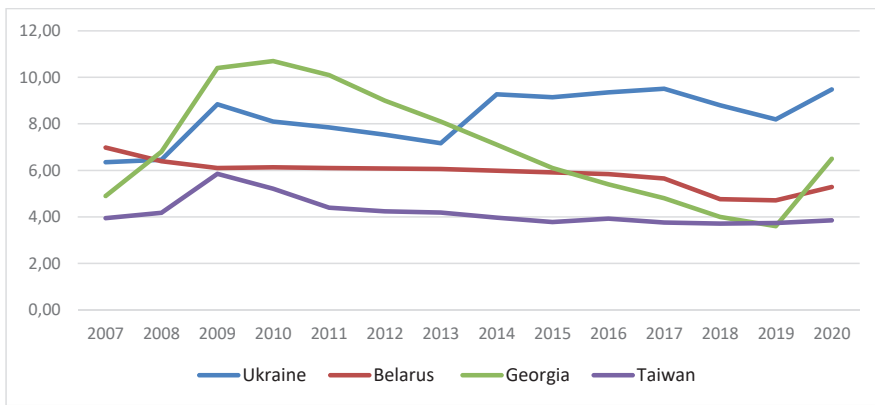
Source: <https://data.worldbank.org/>, <https://www.statista.com>, <https://unctadstat.unctad.org/countryprofile/generalprofile/en-gb/158/index.html>

Science parks are an integral part of Taiwan's economic and technological growth. However, unlike Taiwan, in countries such as Ukraine, Georgia and Belarus, the imperfection of the legislative framework does not allow the creation of fully functional science parks. Today, there are three science-industry parks (SIPs) in the Republic of China: Northern Taiwan Science Park, Southern Taiwan Science Park (Tainan) and Central Taiwan Science Park (Taichung), which not only create new developments, but annually bring to Taiwan's GDP about 2.5 trillion. Taiwan dollars (~ 81 billion US dollars), which is about 15% of Taiwan's GDP. Such indicators as foreign direct investment, within the framework of the innovative model of the economy, also affect the formation of employment⁸.

⁸ Nevecherya D.I. Innovative component of economic development of „Asian tigers”: Taiwan. / KNEU. – Kyiv. 2020. – 74 p

The unemployment rate in Taiwan in 2020 (according to data published by the statistical office of the island. Pic 6. shows the unemployment rate in Taiwan for 2007-2020, as well as Georgia, Ukraine and Belarus. In March 2020 by the age structure the highest unemployment rate was among aged group of 20 to 24, at 11.69 per cent⁹. The next group of people aged 15 to 19, with an unemployment rate of 7.71 per cent. Young people aged between 25 to 29 also continue to have difficulty finding employment (6.61%). The unemployment rate among college graduates was 4.8 percent, which was the highest among people of all levels of education:

Pic. 6. Rate of unemployment in Taiwan, Ukraine, Georgia and Belarus 2007-2020., (%)

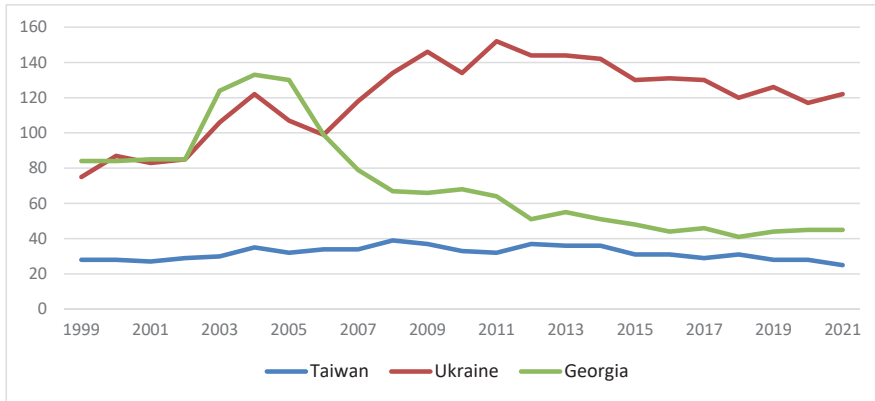

Source: <https://www.statista.com>, <https://english.ey.gov.tw/iip/B0C195AE54832FAD>

For Ukraine, as well as for Georgia and Belarus, the absence of active participation of the state in the development of innovation policy, in combination with such components of the transition economy as corruption and bureaucracy, hinders the effective organization of high-tech products production with a high share of innovation. It is known that the corruption component has the most negative impact on the effectiveness of any business-to-business project. Such area as innovation is especially vulnerable to the negative impact of corruption. The relationship between the level of corruption and the technological development of the country can be observed in the following comparative analysis of the “corruption rating” in the countries in Pic. 7:

⁹ *Ibidem.*

Pic. 7. Rating of corruption.

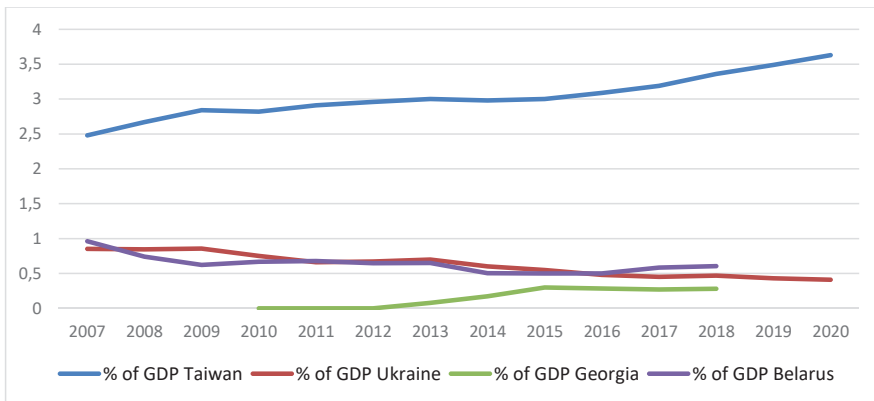
Source: <https://countryeconomy.com>

From the above graph, it is obvious that the low level of corruption in the country favors the development of an innovative climate, which directly ensures the effective development of the state economy.

China's expenditures on scientific and research works have grown significantly fast with the medium rate of 14.5% over the past decade. Korea had the second fastest growth rate: expenditures on scientific and research works rose by an average of 8.4% over the past decade, and Taiwan had the third place with a growth rate at 6.9%. The global financial crisis, which began in the fourth quarter of 2008, did not affect quickly the expenditures on scientific and research works, as global demand for goods declined except in China and France, and in 2009 all other countries which are included in this comparison had the lowest expenditures on scientific and research works. Singapore and Japan have particularly decreased their growth of expenditures on scientific and research works. After the financial crisis in 2010, Korea and the Republic of China have shown a steady double-digit growth, allowing them to grow better than other countries. The rest of the countries gradually increased their expenditures on scientific and research works after the recession. In 2017, Korea had the highest growth rate – 13.1%. The next one was Germany – 10.1%, while Singapore was experiencing negative growth¹⁰.

Gross domestic expenditures on scientific and research works in Taiwan in 2018 were 20.65 billion US dollars Pic.8.

¹⁰ Nevecherya D.I. Innovative component of economic development of "Asian tigers", *op.cit.*

Pic.8. Expenditures on scientific and research works

Sources: <https://www.taipeitimes.com/News/taiwan/archives/2021/12/31/2003770490>, <https://www.statista.com>
<https://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS?locations=GE>
<https://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS?locations=BY>
<https://wsts.most.gov.tw/stsweb/main/Main.aspx?language=E>

The growth rate in 2018 was 7.2%, which is 1.2% more than in the previous year. The expenditure on scientific and research works are calculated based on current prices, that's calculated from nominal GDP [25]. In 2018, expenditures on scientific and research works as a percentage of GDP amounted to 3.36%, which is 0.16% more than in the previous year and 0.38% more than in 2014. Expenditures on scientific and research works as a percentage of GDP has been increasing annually for the last sixty years, with the largest increase in 2018. In 1981, Taiwan's expenditures on scientific and research works was 0.55 billion USA dollars. In 60 years, from 1981 to 2018, Taiwan's expenditures on scientific and research works increased 37.5 times.

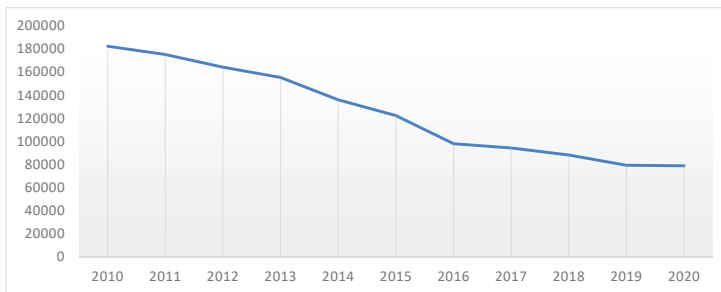
At present, Taiwan is more and more associated with the state, whose engine of the economy is the scientific and technological progress based on innovative technologies, which are constantly being introduced. Taiwan's achievements are related to the production of almost all components for portable computer and home appliances, including microcircuits, which are sold all over the world. As you know, Taiwan is a manufacturer of electronic semiconductors represented by TSMC, which provided up to 4% of the region's GDP in 2018 and supplies products to world leaders such as Apple and Huawei. Ukraine has recently ignored the problems of scientific, technological and innovative development. In Sustainable Devel-

opment Strategy “Ukraine-2020”¹¹ the innovation factor is mentioned as a factor of pride, in contrast to developed countries, where innovation is a factor of economic growth. On the one hand, the achievements of the military-industrial complex, established by experts, are due to scientific developments and relevant breakthrough technologies and exacerbated by military events, and on the other hand, problematic issues of technical and logical spheres have receded into the background due to the decline of domestic industry, which deepens the process of destructive change and requires an adequate innovation policy¹².

The scientific and technical potential of Ukraine is the foundation for the entire state development, which is influenced by both external and internal factors. Until now, the innovative potential of Ukraine does not meet competitive challenges of the modern world, because of insufficient funding for its development, as well as extremely low domestic demand for innovative technologies of domestic production, which is at the stage of its own “survival”, and the number of scientific personnel is decreasing. Pic. 9¹³.

One of the indicators of the country’s scientific potential effectiveness is the volume of research and technical work performed, and although in 2010-2013 at actual prices it increased slightly, but the share of GDP remained low, in 2018 it was 0.47%, although in 1900 it was 3.11%, and in 2004 – 1.23%. In general, the dynamics of the number of performed researches, scientific and technical works was unstable¹⁴.

Pic. 9. Ukraine - Number of employees involved in scientific research and development, persons

Source: <http://www.ukrstat.gov.ua>

¹¹ Sustainable Development Strategy „Ukraine-2020”: Decree of the President of Ukraine dated January 12, 2015 No5/2015. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.

¹² Nevecherya D.I. Innovative component of economic development of „Asian tigers”: Taiwan. / KNEU. – Kyiv. 2020. – 74 p

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*.

Despite the efforts made, from the side of the innovation policy of Ukraine, there are no real long-term actions aimed at creating a favorable climate for the development of the scientific and technical base. The efforts being made are enough to state a very restrained development dynamics, covering some enterprises involved in the innovation sphere. These dynamics showed a decrease during the crisis of 2008-2009, although in 2012 comparing with 2011 grew slightly. The period of 2018-2019 was characterized with the downward trend in the activity of industrial enterprises, where in 2019 only three-quarters used innovations in the production. According to statistics, in 2019 the total participation of companies in innovations was about UAH 14.22 billion, where more than 60% accounted for the purchase of machinery and equipment, as well as other necessary software for carrying out their own modernization. Statistics show that the costs for researches and developments was about 17.2%, the cost of purchasing researches from other enterprises or organizations amounted to about 3.3%, the cost of acquiring new technologies amounted to about 0.3%, as well as 7.6% were the costs of training personnel with new knowledge to improve technologies, as well as the application of innovations in the relevant field of activity.

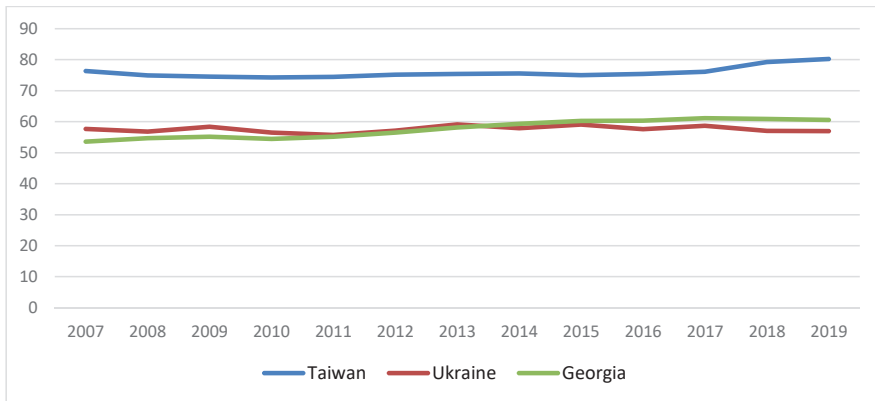
It should be noted that a particularly important condition for Ukraine is the effective organization of the entire chain of innovation: from the protection of intellectual property rights to the very structure of production technologies, taking into account the creation of jobs that will be involved in scientific development and the introduction of new technologies.

In the period between 2016-2019, there was an increase in one of the innovative development components – foreign direct investment (FDI) in the low-tech production sector, for example – 18.6% in 2016 and 19.6% in 2019, thus demonstrating the opposite trend – a decrease in high-tech industries. The reason for this was the investment in the technological base of production to ensure an acceptable level of competitiveness both in foreign markets and maintaining stability in domestic markets. It is important to note that the role and assistance of state policy in the development of innovations is the key, since it affects the entire range of its components, namely: the formation and creation of science parks, the development of methodology and regulations for the introduction of intellectual developments, the creation of a motivational base for the natural formation of the internal market and demand for domestically produced innovations and technologies.

The international researches are showing that intellectual potential of the Ukrainian nation is very high, but there is no role of the state in creating an environment for its implementation, as a key innovative factor in socio-economic development and ensuring its com-

petitiveness¹⁵. In this situation, the state cannot solve the problem of joining the cognitive society (a society where the role of constant cognitive (informational) activities of the entire economically active population is crucial for increasing human capital)¹⁶.

Pic. 10. Ukraine's position in the Global Competitiveness Index 2007-2019. Taiwan, Ukraine, Georgia.

Source: <https://countryeconomy.com>

Based on the analysis, we can certainly say about poor development in the Ukraine of innovational and technological processes. Among the influencing factors we should note:

- relatively weak interest of business entities in innovative developments in Ukraine;
- Low level of development of scientific parks and institutions for creating new developments;
- Shortage of investment and personnel potential for the innovation sphere development;
- Insufficient influence of the state activity to ensure stable development of innovation policy in Ukraine.

Conclusions

The secret of Taiwan's breakthrough in the innovation and economic development lies in the methodological approach of the country's innovation activities development, also with the development of special programs, strategies and approaches strengthening the in-

¹⁵ Nevecherya D.I. Innovative component of economic development of "Asian tigers", *op.cit.*

¹⁶ Fedulova L. Innovative development of Ukraine's economy / liubov fedulova. // state and economy. – 2015.

novative development of the state, which has a direct impact on the development of the country's economy. In this article we have given a general characteristic of economic indicators of Ukraine, as well as such countries as Belarus and Georgia in comparison with Taiwan. From the analysis obtained, it is evident that there is a huge difference in economic indicators, which characterize the state approach in creating conditions for the development of high-tech production with high added value of products. The specially studied example of Taiwan can serve as a good example, so that its approaches, methods and experience could be taken into account by Ukraine, Belarus and Georgia.

It is obvious that the economic sector can develop solely on the basis of innovative activity, the state attention to it – is a strategically important task. In the modern world, which is already divided into high-tech producing countries, it is necessary to pay attention to those opportunities, which will allow Ukraine to use its own scientific potential:

Activation of the domestic consumer market at the expense of existing and developing technologies;

- formation of regional innovation cells and investment in their development;
- intensify investments of both targeted government programs and private investment capital;
- development of new approaches and methodology of innovations' implementation and management;
- technological control and budgetary sources of financing;
- creation of the state innovation system and its scaling up to the regional levels.

To take all possible measures to ensure the introduction of modern technologies in order to ensure normal functioning of the domestic market, as well as the return of lost positions in foreign markets.

One of the main areas of innovative technologies application, based on the existing developments, as well as their improvement: aviation and space technology, weapons, mechanical engineering, as well as the sphere of biotechnology and implementation of nanotechnology projects. The indisputable fact of necessity of direct state participation in capital investments for building innovation-oriented economy. A systematic approach should take into account not only the involvement of the financial sector, but also stimulation and ensuring full functioning of science parks and specialized institutions to form human resources, which later will be involved in the real sector of the economy. This will significantly increase the competitiveness of national products, ensuring its long-term stability and development both in the domestic and international markets.

Streszczenie:

Powodzenie rozwoju gospodarczego i społecznego każdego państwa w XXI wieku zależy od wielu czynników. Jednym z głównych jest innowacyjny rozwój państwa, aktywne wprowadzanie innowacji i nowoczesnych technologii we wszystkich sektorach gospodarki i dziedzinach działalności kraju. Rząd każdego państwa, zainteresowanego innowacyjnym rozwojem, powinien w każdy możliwy sposób promować i wspierać ten kierunek. Właśnie dlatego głównym celem niniejszej publikacji jest zbadanie historii innowacyjnego rozwoju Tajwanu, analiza głównych strategii i porównanie tego kierunku z podobnym kierunkiem w Ukrainie, Gruzji i Białorusi..

Słowa kluczowe:

Innowacyjny rozwój, wprowadzanie innowacyjnych doświadczeń rozwojowych, poziom rozwoju gospodarczego, parki technologiczne

Key words:

Innovative development, introduction of innovative development experience, level of economic development, technological parks

Bibliografia:

1. Innovation management: textbook./ chief editor. O.P. Molchanova. [M. Abrameshin A.E., Voronina T.P., Molchanova O.P., Tikhonova E.A., Shlenov Y.V.]: Vita-Press, 2001. 448 p.
2. Zakharchenko V.I., Korsikova N.M., Merkulov M.M.. Innovation management. Theory and practice in the conditions of economic transformation: textbook. Kyiv: Center for Educational Literature, 2012. 446 p.
3. Schumpeter J. Theory of economic development: a study of entrepreneurial profits of capital, credit, interest and the business cycle / J. Schumpeter – M.: Progress, 1982. 455 p.
4. Fatkhutdinov P.A. Competitiveness: economics, strategy, management. M.: INFRA M, 2000. 312 p.
5. Santo B. Innovation as a means of economic development. – M., 1990. 312 c.
6. Twiss B. Management of scientific and technological innovations. – M., 1989. 304 c.
7. Nixon F. The role of the enterprise management ensuring quality and reliability. – M.: Publishing house of standards, 1990.
8. Trifilova A.A. Management of the enterprise innovative development. – M.: Finance and statistics, 2003. 173 p.
9. Nevecherya D.I. Innovative component of economic development of „Asian tigers”: Taiwan. / KNEU. – Kyiv.
10. Zavlin. P.N. Fundamentals of innovation management. Theory and practice. Tutorial. „Economy”, 1999.

11. Teroshkina, N.E. Innovation strategy in the system of national economy management. URL: https://mmi.fem.sumdu.edu.ua/sites/default/files/mmi2014_2_151_161.pdf. (Appeal date: 10.04.2014).
12. Teroshkina, N.E. Innovative strategy: theory and practice of implementation in Ukraine. *Intellekt. Innovatsii. Investitsii* – 2014 – 4, 124-129 p.
13. Innovative management: textbook / chief editor. acad. H.A. Oleynykova. – M.: NDIR-IPKCE. 2004. 78 p.
14. Sergeev V.M., Alekseenkova E.S. Formation of the state and models of innovative development // *Polis*. 2009. № 4. 22 p.
15. Milevska T.S. Models of economy innovative development / T.S. Milevska // *Business Inform.* – 2012. – № 7. – 44-47 p. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2012_7_11.
16. The National Innovation System in Taiwan. In V.K. Narayanan and Gina Colarelli O'Connor (eds.), *Encyclopedia of Technology and Innovation*, Wiley, 2010, pp. 445-467.
17. Tsai, Kuen-Hung & Wang, Jiann-Chyuan. The Innovation Policy and Performance of Innovation in Taiwan's Technology-Intensive Industries. *Problems and Perspectives in Management*. 2. 2004.
18. Tchen Yu-chiou, "Taiwan wenhua xin siwei" (New Thoughts on Taiwanese Culture), Internet edition, speech in the Industrial Technology Research, February 27th 2004.
19. National Statistics. Republic of China (Taiwan). URL: <https://eng.stat.gov.tw/>
20. World's Top Export Countries. URL: <http://www.worldstopexports.com/worlds-top-export-countries/>.
21. UNCTAD Statistics Database. General profile: Taiwan, Province of China. URL: <https://unctadstat.unctad.org/countryprofile/generalprofile/en-gb/158/index.html>
22. Ministry of Science and Technology, Statistics Database, Taiwan. URL: <https://wsts.most.gov.tw/stsweb/main/Main.aspx?language=E>
23. Indicators of Science and Technology, Taiwan. // Ministry of Science and Technology. 2019. 282 c.
24. The Global Competitiveness Reports // Official website. - The World Economic Forum.– URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf
25. From plastic toys to Industry 4.0: How Taiwan is using science to upgrade its manufacturing. 2020. URL: <https://www.nature.com/articles/d41586-020-00060-1>.
26. 5+2 innovative industries plan. URL: <https://english.ey.gov.tw/iip/B0C195AE54832-FAD>
27. Sustainable Development Strategy „Ukraine-2020”: Decree of the President of Ukraine dated January 12, 2015 No5/2015. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>
28. State Statistics Office of Ukraine. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
29. Fedulova L. Innovative development of Ukraine's economy / liubov fedulova. // state and economy. – 2015.
30. Law of Ukraine „On Innovation Activity”, dated July 4, 2002 No. 40 IV. // *Vidomosti of the Verkhovna Rada.* – 2002. – No36. – 882-892 p.

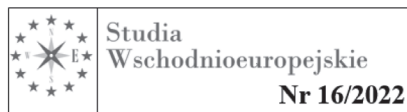
31. Draft on Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine „On approval of the Concept of the national innovation system development” dated October 15, 2008
32. Kovalevsky L.G. Innovative development of Ukraine in modern conditions // Foreign trade: law and economics. - 2005. – No 5-6. – 99-104 p.
33. Methodical recommendations as for the development strategies for Innovative development of enterprises / Edited by Kharkivskogo D.F. / Odesa: Invats, 2006. – 32 p.
34. Paton B. Innovative way of economic development of Ukraine // Bulletin of the NAS of Ukraine – 2001. – No2. – 11-16 p.
35. Problems and priorities of formation of innovative model of development of economy of Ukraine / Zhalilo Y.A., Arhiereev S.I., Bazilyuk Y.B. and others. – K., 2006

Studia
Wschodnioeuropejskie

**Informacje – Sprawozdania –
Recenzje – Referaty**

Rosja i Europa Wschodnia w hiszpańskich badaniach (recenzja książki Silvii Marcu pt. *Geopolítica de Rusia y Europa Oriental*)

W marcu 2021 roku na hiszpańskim rynku wydawniczym, nakładem wydawnictwa Síntesis, ukazała się niezwykle interesująca książka autorstwa Silvii Marcu pt. *Geopolítica de Rusia y Europa Oriental (Geopolityka Rosji i Europy Wschodniej, ss. 224)*. Celem autorki było przedstawienie geopolitycznej, geoeconomicznej oraz geostrategicznej roli Rosji i Europy Wschodniej we współczesnym świecie w ciągu 30 lat, które upłynęły od upadku Muru Berlińskiego.

Należy zaznaczyć, że dobór państw będących przedmiotem analizy pod hasłem „Europa Wschodnia” jest szczególnie, gdyż nie pokrywa się z powszechnie obowiązującymi klasyfikacjami. Do Europy Wschodniej autorka zalicza bowiem: Mołdawię, Ukrainę, Białoruś, Rumunię, Bułgarię i Albanie oraz Rosję – analizie której poświęca wyjątkowo dużo miejsca (s. 12). Rosja to według Silvii Marcu państwo o niekwestionowanym znaczeniu na geopolitycznej arenie międzynarodowej XXI wieku, redefiniujące swoją tożsamość i dążące do odbudowy potęgi w świecie m.in. poprzez interwencję w państwach znajdujących się w przeszłości w jej strefie wpływów. Autorka uwzględnia też w swojej analizie państwa Europy Środkowej, takie jak: Węgry, Czechy czy Polska, wychodząc z słusznego założenia, że ich działania na arenie międzynarodowej w oczywisty sposób wpływają na geopolitykę Europy Wschodniej.

Struktura książki jest niezwykle przejrzysta, składa się na nią dziesięć rozdziałów. Rozdział pierwszy ma charakter wprowadzający, a poświęcony został różnym podejściom geopolitycznym obejmującym Europę Wschodnią. W tym swoistym kompendium teoretycznym nie mogło na wstępie zabraknąć Johna Mackindera i jego teorii *Hearthlandu* (serca Eurazji) zakładającej, że „Kto panuje nad Europą Wschodnią panuje nad *Hearthlandem*, kto panuje nad *Hearthlandem* panuje nad Światową Wyspą; kto panuje nad Światową Wyspą panuje nad światem”. Autorka wspomina również Friedricha Ratzela, Rudolfa Kjel-

lena oraz Karla Haushofera przytaczając ich geopolityczne koncepcje dotyczące Europy Wschodniej i Europy Środkowej. Kolejne paragrafy poświęcone są: koncepcji *Rimlandu* Nicolasa Spykmana oraz geopolitycznym analizom Zbigniewa Brzezińskiego i Henry'ego Kissingera. Najciekawsza jednak jest kolejna część monografii, w której zaprezentowane są najważniejsze nurty teoretyczne dotyczące międzynarodowego statusu Rosji postsowieckiej. Pojawia się w nim również analiza dwóch współczesnych i całkowicie przeciwnych koncepcji. Pierwszą w nich jest neo-euroazjatyzm Aleksandra Dugina (uważanego za naczelnego ideologa Vladimira Putina) nawołującego do odbudowy supermocarstwa lądowego, ponownego podporządkowania ziem utraconych w wyniku rozpadu Związku Radzieckiego, wyrwania Europy Zachodniej spod kurateli USA oraz nawiązania bliskich relacji z blokiem francusko-niemieckim. Druga analizowana koncepcja jest autorstwa Dmitrija Trenina. Zakłada ona akceptację przez Rosję przewodniej roli Stanów Zjednoczonych w Eurazji, zacieśnienie z tym państwem relacji politycznych i gospodarczych, a także nawiązanie luźnego stowarzyszenia z Unią Europejską. Co ciekawe, Trenin nie wyklucza euroazjatyckiej integracji gospodarczej na obszarze między Rosją, Kazachstanem i Białorusią. Na koniec autorka recenzowanej książki prezentuje przemyślenia George'a Friedmana w kontekście wyłaniającego się (a z perspektywy wydarzeń na Ukrainie z końca lutego 2022 r. już całkiem realnego) konfliktu w Europie nakierowanego na obronę rosyjskiej strefy wpływów, odbudowę mocarstwowej pozycji Rosji oraz rozbitcie NATO.

Drugi rozdział książki dotyczy historycznych i kulturowych uwarunkowań geopolityki Europy Wschodniej. Autorka bardzo wnikliwie ukazuje historię regionu od czasów rzymskich, przez okresy świetności imperiów bizantyjskiego, otomańskiego i rosyjskiego, aż po uniezależnienie się poszczególnych państw w wyniku I wojny światowej. Silvia Marcu przedstawia również szczegółowo etniczno-językowo-religijną strukturę regionu. Prezentowane treści uzupełniają ciekawe mapy, wykresy i tabele. Kolejna część pracy jest poświęcona uwarunkowaniom geohistorycznym analizowanego obszaru w okresie II wojny światowej i zimnej wojny z podziałem na cztery okresy: 1945-1953, 1953-1969, 1969-1979 oraz 1979-1985. Dodatkowo autorka przedstawiła analizę porównawczą obu bloków w oparciu o kryterium polityczne, ideologiczne, ekonomiczne i wojskowe, a także systemy polityczne państw bloku wschodniego. Jedynym mankamentem tej części pracy jest błędne wyrysowanie granic Polski na mapie „Europa podczas zimnej wojny” (s. 53).

Kolejna część pracy jest w całości poświęcona Rosji. Po krótkim wstępie zawierającym informacje o podstawowych wskaźnikach potęgi tego państwa, autorka przechodzi do szerokiej analizy transformacji Rosji od Rusi Kijowskiej aż po okres ZSRR. Autorka stwierdza,

że położenie geograficzne Rosji jest czynnikiem determinującym zachowanie tego państwa na przestrzeni dziejów i wpływającym na dwukierunkowość jego geopolityki (s. 64). Rozdział zawiera bardzo ciekawe grafiki poświęcone m.in. rosyjskiej ekspansji geopolitycznej i rozrostowi terytorialnemu, najważniejszym interwencjom militarnym w Eurazji po 1945 (z uwzględnieniem aneksji Krymu i wojny w Donbasie), a także zasięgowi terytorialnemu Euroazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej oraz Wspólnoty Niepodległych Państw. Tę część pracy zamykają interesujące rozważania dotyczące nowych, imperialnych zakusów Rosji po objęciu władzy przez Władimira Putina i redefinicji jej stosunków strategicznych (s. 78-79).

Piąty rozdział książki to szeroka analiza dotycząca potencjału demograficznego oraz ruchów migracyjnych z Europy Wschodniej i Rosji. Znajdują się tu również ciekawe analizy dotyczące geopolitycznego znaczenia granic oraz skutków ich otwarcia w ramach porozumień integracyjnych. Na s. 86 znajduje się mapka, która wymaga jednak pewnej korekty. Został bowiem na niej pominięty Cypr, jako państwo kandydujące do Strefy Schengen, a Wielka Brytania oraz Irlandia zostały błędnie do tej strefy zaliczone (co więcej, oba te państwa jako nienależące do UE). Wiele miejsca w tej części pracy autorka poświęca emigracji obywateli państw Europy wschodniej do państw Europy zachodniej, ze szczególnym uwzględnieniem *casusu* emigracji Rumunów do Hiszpanii. Analizy te obejmują też wpływ mobilności zarówno na państwa pochodzenia emigrantów, jak i państwa docelowe. Na koniec rozdziału autorka porusza problem mobilności Cyganów w Unii Europejskiej, a także ukazuje specyfikę procesów migracyjnych w Rosji.

Kolejny rozdział pracy został poświęcony szerokiej analizie systemów politycznych państw Europy Środkowej i Europy Wschodniej. W pierwszej kolejności przedstawiono proces demokratyzacji państw Grupy Wyszehradzkiej: Polski, Czech, Słowacji i Węgier. Jedyne mankament w tej części studium Silvii Marcu polega na ukazaniu nieprecyzyjnych danych, dotyczących wyników wyborów parlamentarnych w Polsce w roku 2015 oraz przekręcenia nazw dwóch partii politycznych: Kukiz'15 i Nowoczesna (s. 111). Zaletą jest gruntowne omówienie sytuacji politycznej w Rumunii, Bułgarii, Mołdawii i na Białorusi. Szczególnie zaś obszerna jest analiza sytuacji politycznej na Ukrainie: od Pomarańczowej rewolucji do ostatnich wyborów prezydenckich włącznie.

Rozwój ekonomiczny i społeczny Europy Wschodniej to temat kolejnej części pracy. Ukazano specyfikę gospodarki centralnie planowanej w ZSRR i państwach satelickich, a także proces transformacji do gospodarki rynkowej. Przeanalizowano również aktualną sytuację społeczno-ekonomiczną tych państw, m.in. w oparciu o *Human Development Index* (HDI). W interesującym podrozdziale dotyczącym infrastruktury popełniono jednak pewien

błąd: niepoprawnie bowiem zaznaczono przebieg korytarza transportowego *Via Carpatia* sytuując polskie, słowackie czy węgierskie miasta na Białorusi czy Ukrainie (s. 139; podobny błąd, choć w zlagodzonej wersji, pojawia się na okładce).

Z punktu widzenia trwającej obecnie (III 2022) wojny na Ukrainie najbardziej interesujący jest ósmy rozdział książki dotyczący napięć, konfliktów oraz rywalizacji politycznej między państwami regionu. Najwięcej miejsca poświęcono analizie konfliktu Ukrainy z Rosją, z uwzględnieniem aneksji Krymu i wojny w Donbasie oraz napięć na Morzu Azowskim. Bardzo dobrze scharakteryzowano teorię i praktykę wojny hybrydowej. Interesująca jest też analiza napięć ukraińsko-rumuńskich wokół Wyspy Węży oraz Kanału Bystre, mającego stanowić żeglowny szlak od Morza Czarnego do ukraińskiej części delty Dunaju. W kontekście wojny na Ukrainie bardzo interesujący jest passus traktujący o zakusach Rosji nakierowanych na odbudowę pozycji mocarstwa światowego, a także ten poświęcony tzw. „zamrożonym” konfliktom z udziałem tego państwa, ze szczególnym uwzględnieniem Nadniestrza oraz Czeczeni.

W recenzowanej książce Silvii Marcu nie zabrakło również odniesień do surowcowego uzależnienia Europy Zachodniej od Rosji. Wnikliwie przeanalizowano ekonomiczno-polityczne konsekwencje przebiegu istniejących i planowanych ropociągów oraz gazociągów. Szczególnie wiele miejsca poświęcono działalności Gazpromu oraz analizie wpływu inwestycji z jego udziałem na stosunki międzynarodowe w Europie. Bardzo interesujące są mapy, tabele i grafiki obrazujące m.in. sieć gazociągów transferujących gaz z Rosji, wysokość dostaw dla poszczególnych państw, czy też wielkość rezerw rosyjskiego gazu i ropy. W podsumowaniu rozdziału przedstawiono ciekawe konstatacje dotyczące strategicznych interesów oraz rywalizacji surowcowo-energetycznej w regionie.

Ostatni rozdział książki poświęcono instytucjonalizacji współpracy euroatlantyckiej państw Europy Środkowej i Wschodniej. Przedstawiono konsekwencje rozszerzenia NATO, zakres militarnej obecności USA w Europie, a także system bezpieczeństwa Rosji i członków Wspólnoty Niepodległych Państw, w tym okoliczności powołania Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym. W kolejnej części rozdziału przeanalizowano rozszerzenie Unii Europejskiej na wschód, Europejską Politykę Sąsiedztwa, a także relacje UE z Rosją. Bardzo interesujące jest również zakończenie, w którym autorka przewiduje działania Rosji pretendującej do zdobycia pozycji „nowego imperium” i nieakceptującej zwiększenia obecności struktur euroatlantyckich bezpośrednio za swoją granicą¹.

---

¹ Niektórzy amerykańscy politolodzy (np. John Measheimer) uważają, że postulowanie przez Rosję neutralności Ukrainy jest odzwierciedleniem koncepcji analogicznej do amerykańskiej doktryny Monroe’a; zob. https://youtu.be/2_WrqOMbpLU (4 min.).

Reasumując, recenzowana monografia (pomimo kilku łatwo usuwalnych błędów na grafikach czy mapach) może okazać się dla odbiorcy hiszpańskiego i hiszpańskojęzycznego niezwykle cenna i przydatna w zrozumieniu współczesnej rzeczywistości międzynarodowej, zwłaszcza w kontekście rosyjskiej interwencji zbrojnej na Ukrainie. Stanowi bowiem nie tylko bogate kompendium wiedzy, ale także źródło niezwykle interesujących analiz dotyczących zarówno Europy Wschodniej, jak i samej Rosji.